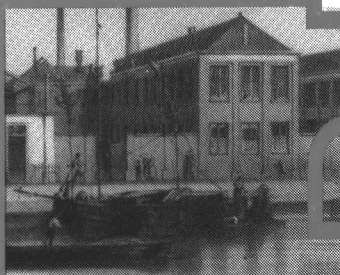

Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken

1993

JAARBOEK

Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
1993

BIBLIOTHEEK GESCHIEDENIS
Rijks Universiteit Leiden
Doelensteeg 36, 2311 VL Leiden
Telefoon 071-527 2662

Dirk van Eck-Stichting,

opgericht 1 mei 1987

Bestuur

Drs. J.K.S. Moes, *voorzitter*

C. Walle, *secretaris*

Drs. E.T. van der Vlist, *penningmeester*

Dr. D.J. Noordam

Mr. T.N. Schelhaas

Drs. J. Slangen

Drs. C.B.A. Smit

E. v.d. Veen

Drs. P.H.H. Vries

Drs. M.H.A.C. Weevers

Th.P.F. Wortel

Redactie van het *Jaarboek* 1993

P.J.M. de Baar

Drs. J.K.S. Moes, *eindredactie*

Dr. D.J. Noordam

Drs. J. Slangen

Drs. E.T. van der Vlist, *eindredactie*

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* van 1994 wordt met belangstelling ingewacht door het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting.

Bijdragen die na september worden ontvangen, kunnen pas in het *Jaarboek* van het daaropvolgende jaar verschijnen.

Dirk van Eck-Stichting

**Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
1993**

Leiden 1993

ISBN 90-73279-07-0

© Copyright Dirk van Eck-Stichting Leiden

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd door middel van foto-copy, foto-offset, microfilm of welk ander medium dan ook, zonder schriftelijke toestemming van het bestuur der Dirk van Eck-Stichting.

Uitgave:
Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Secretariaat:
Postbus 849
2300 AV Leiden

Vormgeving: Bert van der Veer

Druk:
De Zijl Bedrijven, Leiderdorp

Inhoud

7		Voorwoord
11		Jaarverslag 1993
16		Financieel overzicht 1993
17		Erratum <i>Jaarboek</i> 1992
18	<i>Dirk Jaap Noordam</i>	Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en verzet van arbeiders van 1750 tot 1980.
		Achtergronden bij een onderzoeksverslag
30	<i>Cor Smit</i>	De Leidse arbeidersbeweging
46	<i>Jaak Slangen</i>	Enkele aspecten van de strijd om de verzuiling van de Leidse arbeidersklasse (1880-1919)
80	<i>Jan Laurier</i>	"Wevers waren vroeger natuurlijk ook niet dom"
90	<i>H.J.H. Mooren</i>	Crijn Visser. Een ondernemende claviger
116	<i>P.A.J. Ongaar en J.P.J.G. van Schaik</i>	De prostituant te Leiden in het laatste kwart van de negentiende eeuw
134	<i>Rob Arnoldus</i>	Tegen de gewoonte in. De invoering van de werkloosheidsverzekering in Leiden, 1903-1909
156	<i>P.J.M. de Baar</i>	Dirk van Eck en zijn reactie op het aanplakken
160		Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 1993
176		Boekbesprekingen
191		Cumulatief register van in de <i>Jaarboeken</i> opgenomen artikelen
193		Cumulatief register van boekbesprekingen
195		Cumulatief register van nieuwe archieven

Aan de Stichting geschonken jubileumdoek van de Leidsche Zoutkeet, 1922.

Voorwoord

Voor U ligt al weer het vijfde jaarboek van onze Stichting, die als postuum erbetoon werd vernoemd naar de peetvader van de Leidse sociaal-democratie, Dirk Antonie van Eck (1867-1948). De verrassende vormgeving van Bert van der Veer biedt een fraai nieuw jasje voor een inmiddels vertrouwde inhoud. Leidse geschiedenis lijkt misschien van hetzelfde laken een pak, maar niets is minder waar. Dat ons *Jaarboek* geen confectie wordt maar maatwerk blijft, blijkt ook dit jaar weer uit de rijk gevarieerde bijdragen over de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken.

Naar aanleiding van het in de zomer van 1992 door drs. F.A.J. Zonneveld gepubliceerde verslag over Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en verzet van arbeiders organiseerde onze Stichting op 13 november 1992 een symposium over dit onderwerp in de tentoonstellingsruimte van het gastvrije Gemeentearchief Leiden. Verschillende bekende Leidse onderzoekers werd de mogelijkheid geboden te reageren op het verslag van Zonneveld en hun visie te geven op toekomstig onderzoek naar de Leidse arbeidersgeschiedenis. De bijdragen aan het geslaagde symposium zijn uiteraard in dit *Jaarboek* opgenomen. Dr. D.J. Noordam levert de historische inleiding en drs. J. Slangen, drs. C.B.A. Smit en drs. J. Laurier gaan nader in op enkele inhoudelijke aspecten. In deze bijdragen worden interessante vingerwijzingen geboden voor onderzoek dat naar het oordeel van het bestuur der Dirk van Eck-Stichting in de toekomst beslist moet worden verricht. De voorbereidingen zijn al in volle gang.

De heer H.J.H. Mooren vertelt de interessante geschiedenis van een achttiende-eeuwse conciërge van de beroemde Latijnse School in de Schoolsteeg, die van zijn schamele beloning echter nauwelijks kon leven. Met behulp van uiteenlopend archiefmateriaal uit het Leidse Gemeentearchief schetst hij

een levendig beeld van Crijn Visser, de betreffende conciërge, claviger of ook wel sleutelbewaarder genoemd. Ondanks zijn lage inkomen wist Visser door zijn spaarzin en zijn andere activiteiten, zoals het handelen in boeken en de aan- en verkoop van huizen in de stad toch een redelijke welstand te bereiken. Daardoor was hij aan het einde van zijn leven beslist gestegen op de maatschappelijke ladder. Met zijn bijdrage bewijst Mooren dat gedetailleerde research naar een belangrijk onderzoeksthema als sociale mobiliteit ook voor de achttiende eeuw tot de Leidse mogelijkheden behoort.

De heer P.A.J. Otgaar en mevrouw J.F.J.G. van Schaik onderzoeken al geruime tijd het Leidse rose leven in de negentiende eeuw. Zij maken daarbij onder meer gebruik van de thans openbare archieven van de Leidse Gemeentepolitie, die een schat aan informatie blijken te herbergen over de voor velen nogal duistere aspecten van het sociale leven. Dit bewezen zij al met artikelen in de twee voorgaande *Jaarboeken*: een artikel over de bordeelhoud(st)ers en een spraakmakende bijdrage over de illegale prostitutie in de stad. In dit *Jaarboek* sluiten zij hun serie voorlopig af met een verhaal over de Leidse prostituant in het laatste kwart van de negentiende eeuw.

Drs. R. Arnoldus studeerde maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Hij schreef een boeiende doctoraalscriptie over de invoering van de werkloosheidsverzekering tussen 1903 en 1909 in Rotterdam en Leiden. Met veel enthousiasme bewerkte hij op verzoek van onze redactie zijn scriptie tot een artikel waarin uiteraard de invoering van de werkloosheidsverzekering in Leiden centraal staat.

P.J.M. de Baar sluit, met de verkiezingen voor de deur, dit *Jaarboek* af. Hij deed een aardige vondst over de reactie van de Leidse gemeentepolitiek in 1929 op het voeren van een al te 'plakkerige' verkiezingscampagne, waarbij Dirk van Eck een prominente rol speelde.

In de rubriek boekbesprekingen komen maar liefst zeven recente publikaties over de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken aan de orde, gevolgd door een overzicht van archiefaanwinsten in 1993.

Naast de afbeeldingen die uit de groeiende collectie van onze Stichting afkomstig zijn, kwam wederom een aantal foto's uit de te weinig geroemde donkere kamer van Jan Lagas, fotograaf van het Gemeentearchief Leiden. Net als in de voorgaande jaren verleende de gemeentearchivaris mr. T.N. Schelhaas

een vrijstelling van de publikatierechten voor deze uitgave. Kees Thomassen was behulpzaam bij het gereedmaken van de drukproeven. De medewerkers van de grafische afdeling van de Zijlbedrijven verzorgden weer het drukwerk. De Dirk van Eck-Stichting is hen daarvoor zeer erkentelijk.

Ten slotte hecht ik er aan mijn persoonlijke waardering uit te spreken over mijn goede vriend en vrijwel onvermoeibare mede-eindredacteur voor zijn enthousiasme, zijn deskundigheid en zijn hoge inzet. Zonder zijn inbreng zouden er thans waarschijnlijk geen vijf *Jaarboeken* van onze Stichting zijn verschenen.

J.K.S. Moes,
voorzitter

Voormalig woonhuis van P.J. Blok, Oude Singel 66.

Jaarverslag 1993

BESTUURSMUTATIES

De verslagperiode strekt zich uit van 1 november 1992 tot en met 31 oktober 1993. Tijdens het afgelopen jaar hebben zich geen bestuursmutaties voorgedaan.

DONATEURS

Op 1 november 1992 telde de Dirk van Eck-Stichting 165 donateurs. Op 31 oktober van dit jaar was dit aantal tot 178 personen gestegen.

DONATEURSAVOND

Op 15 februari vond de jaarlijkse donateursavond plaats in de tentoonstellingsruimte van het Gemeentearchief Leiden. De bijeenkomst werd maar liefst door meer dan tachtig belangstellenden bezocht! Het dagelijks bestuur deed verslag van de activiteiten en presenteerde het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1992*. Na de pauze verzorgde P.A.J. Otgaar een lezing over de Leidse prostitutie in de negentiende eeuw en de historische bronnen die ons daarover kunnen inlichten.

SYMPOSIUM

Al eerder, op 13 november 1992, organiseerde ons bestuur in dezelfde tentoonstellingsruimte het symposium 'Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en verzet van arbeiders 1750-1980'. De middag werd door dertig belangstellenden bijgewoond. Diverse inleiders (drs. J. Laurier, dr. D.J. Noordam, drs. J. Slangen, drs. C.B.A. Smit en drs. F.A.J. Zonneveld) belicht-

ten de verschillende aspecten van dit onderwerp. De inhoud van de voordrachten is in aangepaste vorm in dit *Jaarboek* opgenomen.

GEVELSTEEN P.J. BLOK, MEDE-OPRICHTER VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

Op diezelfde middag werd aandacht besteed aan het negentigjarig bestaan van de Vereniging Oud Leiden. Als huldebetoon aan deze belangrijke historische vereniging ontving haar voorzitter, prof. dr. P.F.J. Obbema, enkele foto's van een korte tijd eerder op initiatief van de Dirk van Eck-Stichting geplaatste gedenksteen voor de beroemde historicus en mede-oprichter van de Vereniging Oud Leiden, prof. dr. P.J. Blok. De plaquette bevindt zich in de gevelwand van Bloks voormalige woonhuis, Oude Singel 66. De eigenares van het pand, de Stichting Leidse Studentenhuisvesting, en de bewoners verleenden welwillend alle medewerking bij de plaatsing van deze gevelsteen. Aansluitend presenteerde de heer Obbema een geheel herzien register op P.J. Bloks *Geschiedenis eener Hollandsche stad* ('s-Gravenhage 1910-1918), dat de Vereniging Oud Leiden ter gelegenheid van haar jubileum liet verschijnen. Bloks vier kloeke delen gelden nog steeds als het standaardwerk over de Leidse geschiedenis. Door het nieuwe register wordt de toegankelijkheid van de inhoud vergroot.

LAVA: VOORTZETTING ACTIVITEITEN CENTRUM LEIDSE STADSFILMS

Zoals bekend poogt ons dagelijks bestuur om een werkgroep op te richten die zich bezig moet gaan houden met de registratie, de verwerving en de conservering van het Leidse audiovisuele erfgoed. Daaronder verstaan we beeld- en geluidsdragers met betrekking tot Leiden en omgeving. Het initiatief vindt weerklank bij vertegenwoordigers van de Bibliotheek van het Stadhuis/Stadsbouwhuis, het Gemeentearchief, de Openbare Bibliotheek en de Leidse Video- en Smalfilmliga, maar het is nog niet gelukt om de Werkgroep Leids Audio Visueel Archief (LAVA) van de grond te krijgen. In de komende maanden zal moeten blijken of het initiatief werkelijk levensvatbaar is. Ook de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) heeft in haar donateurskrant aandacht besteed aan de verrichtingen van de werkgroep in oprichting.

Gevelsteen ter nagedachtenis aan P.J. Blok, Oude Singel 66.

LEIDSE UITDAG IN DE PIETERSKERK

Het is inmiddels traditie dat de Dirk van Eck-Stichting zich op Leidse Uitdag in de Pieterskerk presenteert. Deze gebeurtenis vond dit jaar plaats op 11 september. De gebruikelijke stand werd ditmaal gedeeld met de Vereniging Jan van Hout, vereniging van vrienden van het Leidse Gemeentearchief en de Leidse Pilgrim Collectie. Deze samenwerking toont aan dat het goed mogelijk is om — met behoud van de eigen identiteit — met andere organisaties op het gebied van lokaal- en regionaal-historische geschiedbeoefening op succesvolle wijze de krachten te bundelen.

SERIE 'LEIDEN ZOALS HET WAS'

Uitgeverij Waanders te Zwolle heeft in samenwerking met het Gemeente-archief Leiden besloten om de serie *Leiden zoals het was* uit te geven. Met ingang van oktober 1993 zullen in totaal achttien afleveringen verschijnen over het wel en wee van Leiden en de Leidenaars in de afgelopen eeuw. In veel opzichten kan deze voor een breed publiek geschreven serie worden beschouwd als een voortzetting van de succesvolle uitgave *Hutspot, haring en wittebrood*. Het is aardig te melden dat zich onder de auteurs en redactieleden diverse bestuursleden van de onze Stichting bevinden, namelijk drs. J.K.S. Moes, mr. T.N. Schelhaas, drs. J. Slangen en C. Walle. De Dirk van Eck-Stichting als zodanig verleent medewerking door uit haar fotocollectie afbeeldingen ter beschikking te stellen, die als illustratiemateriaal kunnen dienen.

ONDERSTEUNENDE ACTIVITEITEN

Tijdens de verslagperiode heeft onze Stichting bijgedragen aan het tot stand komen van het boekje *'Ik zou nooit ergens anders willen wonen'. Vrouwen vertellen over de geschiedenis van de buurten Maredorp en de Camp tussen de vijftiger en negentiger jaren*, dat op initiatief van Buurtcentrum Dijk 33 verscheen onder redactie van Corrie Bink en anderen. De uitgave mag zich verheugen in veel belangstelling en heeft inmiddels al een keer een herdruk mogen beleven. Elders in dit *Jaarboek* is een inhoudelijke bespreking opgenomen.

Daarnaast leverde de Stichting een steunbetuiging aan de vrijwilligers van Cultureel Centrum de 'X', die strijden voor het voortbestaan van een van Nederlands oudste bioscopen, het voormalige Rex-theater aan de Haarlemmerstraat.

SCHENKINGEN

De heer P. Anker overhandigde de Dirk van Eck-Stichting archivalia van de Leidse Muziek- en Toneelvereniging 'Nut en Vermaak' (1874), die hij daarmee voor vernietiging behoeft. Verderop in dit *Jaarboek* treft U een bespreking aan van deze culturele vereniging en het geschonken archiefmateriaal. Deze

bescheiden worden in het Leidse Gemeentearchief gedeponeerd, waar zij door belangstellenden kunnen worden geraadpleegd. De heer Rubingh, van wie wij al eerder enkele Leidse films ontvingen, heeft toegezegd foto's over Leiden aan de Stichting over te dragen. Een anonieme schenker stond een fraaie 'jubileum-doeke' af van de Leidsche Zoutkeet, voorheen Weyland & De Fremery, uit 1932.

ORAL-HISTORY PROJECT

In het kader van dit project werden in het afgelopen jaar onder leiding dr. D.J. Noordam door een aantal geschiedenisstudenten van de Rijksuniversiteit Leiden interviews afgenomen met mensen die in de Leidse textielindustrie werkzaam zijn geweest. Van de afgenomen interviews is een serie levensverhalen geschreven, waarin de werkervaringen centraal staan van arbeiders, kantoorpersoneel en ook van enkele fabrieksdirecteuren. Inmiddels is een redactie geformeerd, bestaande uit drs. J. Laurier, drs. J.K.S. Moes en dr. D.J. Noordam, die ernaar streeft op korte termijn een publikatie te verzorgen.

HET GEBOUW VAN DE LEIDSE COÖPERATIE 'VOORUIT'

Op de valreep bereikte ons het heuglijke bericht dat de gevel van de Leidse coöperatie 'Vooruit' aan de Korevaarstraat niet zal worden gesloopt. Samen met onder andere de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) heeft het bestuur van onze Stichting zich van meet af aan fel verzet tegen de afbraak van dit in historisch opzicht belangwekkende pand. In het vorige *Jaarboek* werd aan de geschiedenis van de coöperatie een artikel gewijd. Vanaf deze plaats feliciteert het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting wethouder Tj. van Rij met zijn wijze besluit dit monument van de Leidse arbeidersbeweging te behouden voor toekomstige generaties. Wat ons bestuur betreft zal hij de geschiedenis ingaan als de conservator van een Leids arbeidersmonument. Wellicht kan hij in de toekomst de door ons al opgespoorde plaquette van D.A. van Eck in het pand onthullen, die eventueel een passend plaatsje kan krijgen naast het al markante tegeltableau van de SDAP en de LBB uit 1931.

C. Walle,
secretaris

FINANCIEEL OVERZICHT 1993

Financieel overzicht van 1 november 1992 tot en met 31 oktober 1993

Inkomsten		Uitgaven	
Saldi 1 nov. 1992	5.346,25	6. Publikaties	5.591,01
1. Publikaties	9.055,40	7. Onkosten	872,64
2. Donaties	5.605,00	8. Gevelsteen Blok	832,55
3. Subsidies	967,00	9. Diversen	175,00
4. Rente	129,68		
5. Legaat Dolman	58,50	Saldi 31 okt. 1993	13.690,63
Totaal	21.161,83	Totaal	21.161,83

Toelichting

De 178 donateurs van de Dirk van Eck-Stichting hebben er met hun donaties, variërend van f 25,- tot f 150,-, voor gezorgd dat het bestuur ook in financiële zin op een geslaagd jaar kan terugkijken.

Evenals vorig jaar zijn de meeste inkomsten evenwel te danken aan de verkoop van publikaties. De videoband *Stadsbeeld in beweging* was alleen al goed voor f 8.187,95. Daar staan natuurlijk flink wat uitgaven tegenover: op de productie van het *Jaarboek* na, waar dit rekeningjaar f 3.670,97 aan werd uitgegeven, is de samenstelling van de videoband de meest kapitaalintensieve activiteit van de afgelopen jaren geweest. Dit boekjaar kostte de videoband de stichtingskas f 1.464,50; voor de *Catalogus Leids audiovisueel archief* moest nog f 455,54 worden uitgegeven.

Een vóór dit boekjaar toegezegde subsidie van de Gemeente Leiden is thans ontvangen. Van de heer en mevrouw Dolman heeft de penningmeester toestemming gekregen om de opbrengst van de verkoop van enkele boeken uit bezit van onze vorig jaar overleden medewerker Wim Dolman aan te wenden ten bate van onze Stichting.

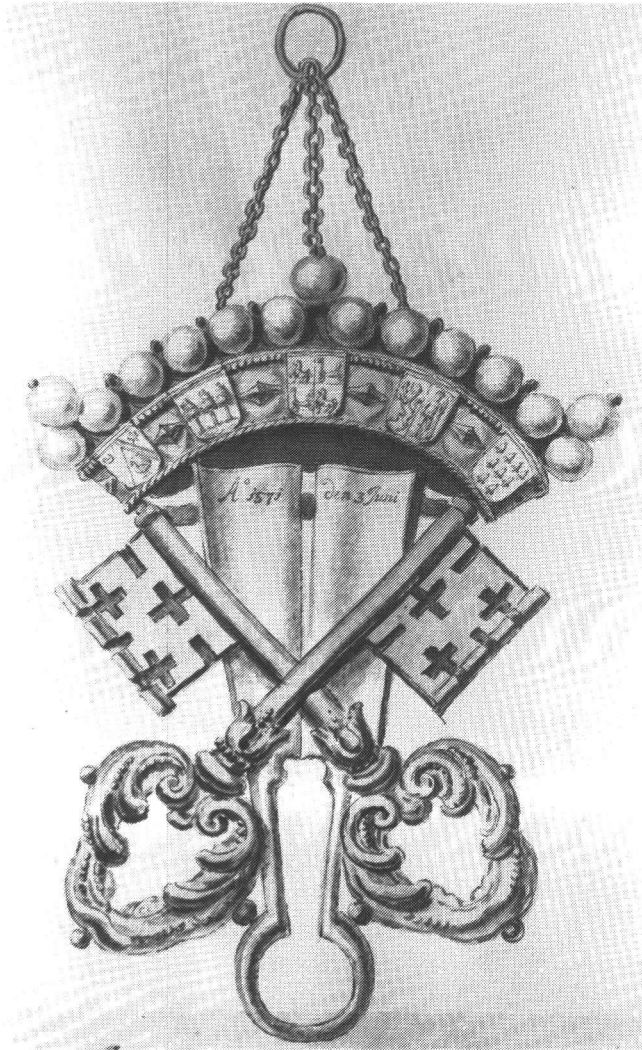
Ed van der Vlist,
penningmeester

ERRATUM JAARBOEK 1992

In het vorige *Jaarboek* is in het artikel van Denise Bouwens en Astrid Kreischer, 'Werkloosheid in Leiden. Werkloosheidsbeleid en werklozenzorg in de gemeente Leiden, 1929-1939' tussen de pagina's 142 en 143 bij het drukproces een regel weggevallen. De betreffende zin moet luiden: "De stijging in 1939 werd veroorzaakt door de oorlogsvoorbereidingen die voor een groot deel in werkverschaffing werden uitgevoerd." Wij vragen de lezers voor deze storing om excuus en danken de heer A. Schouten voor zijn oplettendheid.

BIBLIOTHEEK GESCHIEDENIS

Rijks Universiteit Leiden
Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden
Telefoon 071-527 2662

Gildeteken van de droogscheeders (GAL, Pv.nr. 34221).

Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging
en verzet van arbeiders van 1750 tot 1980.
Achtergronden bij een onderzoeksverslag

Eén van de vele initiatieven van de in 1987 opgerichte Dirk van Eck-Stichting was een verzoek dat in 1990 werd gedaan aan de Wetenschapswinkel van de Rijksuniversiteit Leiden om te komen tot een studie over Leidse arbeiders in een recent verleden. Dit verzoek mondde uit in een project dat de titel droeg die in de kop van deze bijdrage staat genoemd. De Wetenschapswinkel wendde zich na de vraag van de Dirk van Eck-Stichting tot de sectie Economische en Sociale Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden om de inhoud van zo'n project uit te werken en de uitvoerbaarheid ervan na te gaan. Dit leidde ertoe dat gedurende één jaar, vanaf 1 juni 1991, een verkennend onderzoek naar Leidse arbeiders en hun (eventuele) verzet werd uitgevoerd. Het project kon van start gaan dankzij een subsidie van de Wetenschapswinkel en de financiële bereidheid van de Rijksuniversiteit. Het werd van de kant van de sectie Economische en Sociale Geschiedenis begeleid door dr. H.A. Diederiks, dr. D.J. Noordam en mevr. dr. B.M.A. de Vries. Het project werd uitgevoerd door dr. Ch. Jeurgens en na diens verandering van werkring, vanaf 1 september 1991 door drs. F.A.J. Zonneveld tot de afloop ervan op 1 juni 1992.

Deze bijdrage gaat in op de overwegingen om het project van een lange historische voorgeschiedenis te voorzien, en geeft ook een globaal overzicht van wat tot nu toe op het gebied van arbeidersgeschiedenis in Leiden in de pre-industriële tijd is verricht. Voor de goede orde dient te worden aangetekend dat de moderne tijd, waarvan de industriële produktiewijze en arbeidersorganisatie de belangrijkste kenmerken zijn, in Leiden pas aan het einde van de negentiende eeuw zijn intrede deed.

LEIDEN EN ZIJN ARBEIDERSGESCHIEDENIS

Textiel was eeuwenlang de belangrijkste bedrijfstak in Leiden. Dankzij de productie in deze sector groeide de stad tot ruim 14.000 inwoners in 1500, maar door afnemende activiteiten in de textielnijverheid in het begin en het midden van de zestiende eeuw trad ook op demografisch gebied stagnatie op. Deze samenhang bleef lang bestaan en kan tot in de twintigste eeuw worden geconstateerd.

Niet alleen de textielnijverheid, ook de werknemer in deze sector lijkt een erfenis van het verleden te zijn. Nog in de twintigste eeuw vertoonde het leven van textielarbeiders in de straten en stegen ten oosten van de Herengracht, het gebied dat in 1659 speciaal als textielwijk werd aangelegd, trekken die zo uit de pre-industriële tijd stammen. Dat blijkt uit het mooie, maar helaas te weinig bekende boek van M. du Bois-Reymond over de levensruimte van Leidse stadskinderen rond 1900¹.

Omdat aan de overheersende rol van de textiel en aan het pre-industriële leven van Leidse arbeiders pas in de twintigste eeuw een einde kwam, lag het voor de hand om voor een onderzoek naar verzet en arbeidsverhoudingen van deze groep niet ver in tijd terug te gaan. Een studie naar deze aspecten zou best pas rond 1900 kunnen beginnen, omdat toen de 'industriële Leidse arbeider' nog niet bestond. Maar een aantal overwegingen heeft tot een andere opzet geleid.

Allereerst leek het wetenschappelijk zinvol om de textiel niet te overbelichten. Veel van het verrichte onderzoek, waarvan verder nog voorbeelden zullen worden gegeven, hield zich alleen bezig met deze sector. Maar ook andere bedrijfstakken, zoals de brouwerij en in de negentiende eeuw de metaal-, voedings- en grafische industrieën, zijn voor Leiden en zijn werkgelegenheid en inwoners van groot belang geweest. Door het accent in het project wat te verleggen zou het mogelijk zijn, de textiel en zijn arbeiders in een beter perspectief te plaatsen.

Een andere overweging om het historische kader ruimer op te zetten werd ingegeven door het feit dat eigenlijk te weinig materiaal was gepubliceerd om een beginpunt in de negentiende en de twintigste eeuw goed te kunnen verantwoorden. Het enige overzichtswerk dat een groot deel van deze periode behandelt, is *Leiden 1860-1960*². Het kan, sinds kort, worden aangevuld met

1. I. Behnken, M. du Bois-Reymond en J. Zinnecker, *Stadtgeschichte als Kindheitsgeschichte. Lebensräume von Grossstadtkindern in Deutschland und Holland um*

1900 (Opladen 1989).

2. P.C.N. Baesjou e.a., *Leiden 1860-1960* (Leiden 1962).

Leids fabriikaat en *Stof uit het Leidse verleden*, boeken waaraan de Dirk van Eck-Stichting een actieve bijdrage leverde³. Met de publikatie van het onderzoeksverslag van F.A.J. Zonneveld blijkt dat deze titels met slechts enkele andere kunnen worden aangevuld. Niet onbelangrijk daarbij zijn de scripties die werden geschreven door studenten economische en sociale geschiedenis van de Leidse universiteit. Ook daarvan geeft het onderzoeksverslag een overzicht. Een deel van het onderzoek heeft echter nooit tot publikaties geleid, omdat het in het kader van doctoraal-werkcolleges werd verricht. Zo bestudeerden studenten onder leiding van Prof.Dr. H. de Vries, hoogleraar in de economische geschiedenis, in de jaren 1984/86 en 1987/88 de textielfabriek van de familie Krantz. Bij de subsectie Sociale Geschiedenis werd onder leiding van de docenten Diederiks en Noordam, onderzoek verricht naar huwelijk en gezinspatronen van arbeiders rond 1900 en naar vormen van onrust in het openbare leven op straat.

Het was ook van belang om aan te sluiten bij al verricht en gepubliceerd onderzoek op het terrein van de sociale geschiedenis. Het belangrijkste daarvan was het in 1978 gepubliceerde *Een stad in achteruitgang*, dat in 1985 herzien en uitgebreid weer uitkwam onder de titel *Armoede en sociale spanning*⁴. De cesuur in deze werken, het midden van de achttiende eeuw, was geen toeval, want toen werd een belangrijk nieuw kohier voor de belastingen aangelegd. Uit enkele bijdragen aan het tweede boek, bijvoorbeeld van Davids (over migratiepatronen) en Dekker (over verzet van textielarbeiders), werd duidelijk dat in de tweede helft van de achttiende eeuw in Leiden ontwikkelingen op sociaal gebied plaatsvonden die duidelijk afweken van die in de eerste helft van de achttiende eeuw.

De betrekkelijk geringe aandacht voor sociale en economische geschiedenis van Leiden vóór de industriële tijd is ook te wijten aan het fundamentele werk van een historicus die daarmee een zwaar stempel op de Leidse geschiedenis heeft gedrukt, zowel in positieve als in negatieve zin. Het gaat om N.W. Posthumus, wiens driedelige *Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* niet alleen deze tak van bedrijf beschrijft maar ook een overzicht geeft van de economische en sociale geschiedenis van de textielnijverheid en van de Leidse mannelijke en vrouwelijke arbeiders die daarin werkten⁵. Posthumus' *Geschiedenis* behandelt de textiel vanaf het ontstaan tot 1795. Juist omdat zijn werk

3. C.B.A. Smit en H.D. Tjalsma (ed.), *Leids fabriikaat. Een stadswandeling langs het industrieel erfgoed* (Utrecht [1990]); J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (ed.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991).

4. H.A. Diederiks e.a., *Een stad in achter-*

uitgang. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw (Leiden 1978); H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (ed.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985).

5. N.W. Posthumus, *De geschiedenis van*

zo grondig en uitputtend leek, is later nog maar weinig aandacht besteed aan de sociaal-economische geschiedenis van Leiden vóór 1795. Langzamerhand is daar verandering in gekomen, zoals uit *Een stad in achteruitgang*, *Armoede en sociale spanning* en *Stof uit het Leidse verleden* blijkt. Dat deze werken kritiek hebben op Posthumus is onvermijdelijk, niet alleen omdat de methodiek nu zo anders is, maar ook vanwege diens soms snelle en oppervlakkige werkwijze. Nu Leidse historici zich onder de druk van hun grote voorganger uitwerken, wordt het mogelijk het Leidse sociaal-economische verleden wat onbevangerender te bekijken, en dat betekent ook, zoals hierboven aangegeven, het aanbrengen van een andere periodisering.

Deze vier overwegingen brachten de bij het project 'Leidse arbeiders ...' betrokken leden van de sectie Economische en Sociale Geschiedenis ertoe, het project te laten beginnen in het midden van de achttiende eeuw. Uiteraard werd de periode 1750-1980 verder onderverdeeld. Het tijdvak 1750-1880 bracht de komst van industrialisatie maar het type van de traditionele, weinig weerbare arbeider bleef toch bestaan. De bloei van de Leidse industrie vond tussen 1880 en 1945 plaats. De rol van de arbeiders leek in deze periode nog steeds vrij passief. Ten slotte vond in de periode 1945-1980 eerst het herstel en vervolgens de vrijwel volledige ondergang van de industrie plaats; deze jaren lieten veel verzet van de arbeiders zien. Uit deze omschrijvingen blijkt wel dat Leiden in de negentiende en de twintigste eeuw niet een arbeidersbeweging kende die erg actief optrad in het naar buiten brengen van de grieven over de industriële ontwikkelingen. In hoeverre deze constatering juist zijn, kan blijken uit een vergelijkend onderzoek, zoals Zonneveld dat met Haarlem deed⁶.

DE APATHIE VAN DE LEIDSE ARBEIDER

Uit recent onderzoek van Van den Berg en Van Zanden blijkt dat Leiden al aan het einde van de vijftiende eeuw een stad was waarin de verschillen tussen rijk en arm bijzonder groot waren⁷. De welstandsongelijkheid was hier toen veel groter dan in de steden Edam en Alkmaar, en ook groter dan die in een andere betrekkelijk grote textielstad, Haarlem⁸. Deze sociale tegenstellingen zouden in grote problemen kunnen uitmonden, vooral in periodes van econo-

de Leidsche lakenindustrie 3 dln. (Den Haag 1908-1939). Hij publiceerde bovendien zes delen *Bijlagen* die deze delen ondersteunen: *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid* 6 dln. (Den Haag 1910-1922).

6. F.A.J. Zonneveld, 'Sociaal-economische conflicten in Leiden van 1880 tot 1980',

Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1992, 114-130.

7. W.J. van den Berg en J.L. van Zanden, 'Vier eeuwen welstandsongelijkheid in Alkmaar, ca. 1530-1930', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 19 (1993) 193-215.

8. *Ibidem*, 202-203.

mische achteruitgang. In Leiden was in de zestiende eeuw sprake van zo'n kwijnende periode. Toch kwamen toen weinig conflicten naar buiten⁹. De reden daarvoor was waarschijnlijk dat het Leidse stadsbestuur de armenzorg zo had ingericht dat mensen die beneden het bestaansminimum dreigden te raken, werden bedeed (in turf, brood, vlees of andere basisbehoeften). Bovendien bestond het stadsbestuur in de zestiende eeuw voor een niet onbelangrijk deel uit mannen die werkten in de economisch belangrijkste sectoren, zoals de textiel en de brouwerij¹⁰. De zestiende-eeuwse textielbaronnen lieten door hun actieve deelname aan de politiek zowel hun economische als hun sociale verantwoordelijkheid gelden. Zij hielden hun loonkosten laag, maar lieten hun werknemers niet in de steek als deze door economische tegenslag getroffen werden. Het samenvallen van de functies van stadsbestuurder en economische magnaat, maakte het de groep arbeiders waarschijnlijk mogelijk een menswaardig bestaan te leven.

De Amerikaanse historicus Sterling Lamet, aan wie deze gegevens over beroepen van stadsbestuurders ontleend zijn, behandelde de periode 1550-1600. Aan deze koppeling van functies moet daarna een verandering zijn opgetreden, constateerde M. Prak in zijn studie over het Leidse patriciaat in de periode 1700-1780¹¹. De Leidse stadsbestuurders ontplooiden in de achttiende eeuw nauwelijks economische activiteiten en de textielbaronnen onder hen waren met de vingers van twee handen te tellen¹². Wanneer deze omslag, de ontkoppeling van textiel en bestuur heeft plaatsgevonden, is van groot belang voor het verklaren van de geringe weerbaarheid van de Leidse arbeider. Als dit gescheiden optreden recent was, dus dateerde uit het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw, dan heeft het waarschijnlijk maar weinig invloed gehad op de weerbaarheid van de Leidse arbeiders in de negentiende eeuw. De apathie zal dan eerder of mede verklaard moeten worden uit factoren als patriarchale verhoudingen binnen een bedrijf (familisme), de kleinschaligheid van de textielfabrieken of de arbeidsorganisatie. De bijdrage van Cor Smit in deze bundel gaat op deze en andere factoren uitgebreid in. Maar als de genoemde ontkoppeling al vóór het einde van de zeventiende eeuw plaatsvond, dient de apathie vooral te worden verklaard uit de schier onbepaalde mogelijkheden van textielondernemers hun arbeidskrachten uit te buiten. Zij werden dan immers niet geremd door een sociale verant-

9. R.M. Dekker, 'Handwerkslieden en arbeiders in Holland van de zestiende tot de achttiende eeuw: identiteit, cultuur en protest', in: P. te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff (ed.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel 1992) 109-147.

10. M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780* (z.p. 1985) 128, naar S.A. Lamet, *Men in government: the patriciate of Leiden, 1550-1600* (Massachusetts 1979) 184-186, 196.

11. Prak, *Gezeten burgers*, 128-130.

12. *Ibidem*, 315 noot 71.

woordelijkheid als stadsbestuurders. Vóór 1600 moesten de textielondernemers compromissen sluiten tussen de wenselijkheden van hun economisch handelen, bijvoorbeeld in het opleggen van lage lonen, en hun politieke verantwoordelijkheid die beperkingen stelde aan hun kapitalistische praktijken. Een vorm van sociaal handelen ten opzichte van de zwakken in de samenleving, waarvan de grootste groep bestond uit de textielarbeiders en hun gezinnen, werd door hun deelname aan het stadsbestuur onontkoombaar.

De gevolgen van deze ontkoppeling blijken in de praktijk uit het verzet van de droogscheerders, de nieuwe arbeiderselite¹³. Deze groep textielarbeiders was het best in staat en zich het meest bewust van de onaanvaardbaarheid van hun lonen en arbeidsomstandigheden. Het is logisch dat de geschiedenis van de, overigens zeer beperkte, uitbarstingen van arbeidersonrust in de achttiende eeuw, vooral door hen geschreven werd¹⁴. Maar de stakingen en vergaderingen uit 1700, 1716-1718, 1741 en 1744, die verbetering in hun arbeidsomstandigheden moesten brengen, waren door enkele in de zeventiende eeuw voorafgegaan. De Leidse droogscheerders kwamen voor het eerst in actie in 1637 en in 1643. Hun optreden is merkwaardig, niet alleen omdat ze reageerden op het vrije spel van de textielondernemers, maar ook omdat hieruit enige zekerheid over het begin daarvan valt af te leiden. De beide acties lijken ook een overgang te brengen van oude vormen van pre-industrieel verzet naar nieuwere.

De hier genoemde optredens uit de achttiende eeuw bestonden uit werkstakingen en vergaderingen, actievormen die pas na de middeleeuwen ontstonden. De actie van de Leidse droogscheerders uit 1643 had nog de vorm van het middeleeuwse optreden: het ging om een 'uitgang', het vertrek uit de stad van de arbeiders of de dreiging om dat te doen. Maar deze textielarbeiders pasten zes jaar eerder een in Leiden tot dan toe onbekende vorm van verzet toe: de werkstaking. De beide acties van 1637 en 1643 geven aan dat de droogscheerders op de grens van oud en nieuw stonden, doordat zij aarzelden tussen middeleeuwse of nieuwere vormen van actie.

De periode waarin de band tussen textiel en bestuur werd verbroken, moet in de eerste helft van de zeventiende eeuw hebben gelegen. Het tijdstip is exacter aan te geven. In oktober 1618 werd in Leiden de wet verzet, en werden dus de leden van het belangrijkste politieke orgaan, de veertigraad,

13. Dekker, *Handwerkslieden*, voor deze ontwikkelingen, met name 137-139.

14. Dekker, 'Arbeidsconflicten in de Leidse textielindustrie', in: Diederiks e.a., *Armoede*.

Pieter de la Court (1618-1685) door J. Faber (GAL, Pv.nr. 53725).

vervangen. Het ging om niet minder dan 22 man, en hun opvolgers kwamen geen van allen uit de textielwereld. Aan de vroeger zo dominante positie van de textielondernemers kwam toen een einde, want ook bij volgende wisselingen in de macht werden de belangrijkste kooplieden en producenten van de vele soorten textiel gepasseerd. In het midden van de zeventiende eeuw werd dan ook geklaagd over de vele ambachtslieden en mensen van lage afkomst in de veertigraad die zich lieten ringeloren door enkele belangrijke mensen¹⁵. Daaronder bevonden zich echter, in tegenstelling tot wat Blok in zijn bekende werk *Geschiedenis eener Hollandsche stad* meent, nauwelijks textielondernemers. Dat blijkt tevens uit een werk dat in 1660 verscheen onder de titel *Welvaren*. Hoewel het anoniem verscheen, is het duidelijk dat het van de hand is van Pieter de la Court of mogelijk door zijn broer Johan de la Court is geschreven¹⁶. Beide broers waren textielproducenten. De klacht in het *Welvaren* ging over het uitsluiten van deze economisch zo belangrijke groep. Bovendien vond een aanval plaats op het stadsbestuur, dat het aantal arbeiders per bedrijf wilde beperken door het opleggen van regelingen aan de gilden. De la Court was uiteraard voor vrijheid van het economisch leven, en de bepalingen van de overheid belemmerden te zeer zijn ontplooiingsmogelijkheden. Deelname aan het stadsbestuur door hem of leden van zijn groep had mogelijk de oude, zestiende-eeuwse compromissituatie teruggebracht. Maar de scheiding tussen bestuur en textielondernemerschap was toen al definitief.

Waartoe de kapitalistische praktijken van de ondernemers konden leiden, blijkt uit de activiteiten waar het stadsbestuur geen zeggenschap over had. De overheid mocht dan voor bepaalde bedrijfstakken de omvang beperken, maar had geen zeggenschap over de arbeidskracht zelf. Als het de ondernemers niet verboden was kinderen in dienst te nemen, deden zij dat ook. Zo werden uit de weeshuizen in Luik tussen 1638 en 1648 niet minder dan 4.000 kinderen van zes jaar en ouder gehaald om in de Leidse textiel te gaan werken¹⁷. Deze en andere minderjarigen maakten in de zeventiende eeuw werkdagen van zestien uur¹⁸. Dit zijn enkele van de vele voorbeelden die Posthumus gaf van de arbeidsomstandigheden in de textiel in de Sleutelstad.

De levensstandaard van de gewone Leidse bevolking is volgens recent

15. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* III: *Eene Hollandsche stad onder de Republiek* (Den Haag 1916) 144.

16. J. Lucassen, 'Het Welvaren van Leiden (1659-1662): de wording van een economische theorie over gilden en ondernemerschap', in: B. de Vries e.a., *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden. Opstellen aangebo-*

den aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht (Amsterdam 1992) 13-48 geeft aanwijzingen voor het auteurschap van Johan de la Court, zie met name p. 40.

17. Posthumus, *Geschiedenis* II, 599-601.

18. *Ibidem*, 572-574; Idem, *Bronnen* IV, 322-323, V, 548.

Zeventiende-eeuwse textielhandelaren (GAL, Pv.nr. 34740).

onderzoek in de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw bijzonder slecht geweest¹⁹. Het lijkt dan ook logisch dat het juk dat de kapitalistische ondernemers vanaf het begin van de zeventiende eeuw hun arbeiders hebben opgelegd diepe sporen heeft achtergelaten in hun leven en dat van hun nakomelingen. Onbeschermd te zijn blootgesteld aan een hard regime heeft geleid tot onverschilligheid en later tot apathie.

Dat blijkt ook uit het feit dat na het midden van de achttiende eeuw verzet van de werknemers in de textiel zeer spaarzaam is geweest. De hiervoor aangehaalde studies van Rudolf Dekker bewijzen dat zonder meer. Dat de arbeidersbeweging in Leiden zo laat op gang kwam, wordt mede hieruit verklaard. Deze late start is zeker niet te verklaren uit de afwezigheid van industriële activiteiten in het begin van de negentiende eeuw. Uit het onderzoek van Cor Smit is gebleken dat de eerste stoommachine in de Nederlandse textielindustrie in 1816 in Leiden werd geplaatst²⁰. Ook de betrekkelijk snelle verspreiding van deze nieuwe bron van energie maakt duidelijk dat moderne produktievormen in Leiden snel door anderen werden overgenomen. Tegelijkertijd zijn er aanwijzingen dat de macht van de Leidse textielondernemer nog steeds ongebreideld was. De fabrikant Scheltema, één van de eerste fabrikanten in Leiden, slaagde in zijn voornemen zijn bedrijf van een stoommachine te voorzien, ondanks de tegenwerking van zijn bureu, onder wie zich zelfs een gemeenteraadslid bevond.

Het is verleidelijk de schuldvraag te stellen. Dan zou het stadsbestuur dat weigerde textielondernemers in zijn midden op te nemen, zeker als een schuldige kunnen worden aangewezen. Het is zeker dat niet alleen De la Court belangstelling had voor bestuursfuncties; dat was ook bij verschillende van zijn collega's. Textielproducenten hadden evenmin mogelijkheden om lid te worden van de veertigraad, maar zij oefenden wel andere functies uit. Onder de ouderlingen en diakenen van de Hervormde Kerk, en in instellingen van sociale zorg zijn veel ondernemers te vinden, zowel in de zeventiende als in de achttiende eeuw²¹.

Maar ook de textielondernemers kunnen dan niet vrijgepleit worden. Er is evenwel ook een keerzijde. Het zijn diezelfde vertegenwoordigers van deze groep die in het midden van de negentiende eeuw op de onaanvaardbaarheid van de sociale problemen van de moderne samenleving wezen. Samuel Le

19. P. Nagtegaal, 'Stadsfinanciën en stedelijke economie. Invloed van de conjunctuur op de Leidse stadsfinanciën, 1620-1720', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 52 (1989) 96-147, aldaar 136-137.

20. C.B.A Smit, 'De asem van Beëlzebub. De modernisering van de Leidse textiel-

industrie 1800-1865', in: Moes e.a., *Stof uit het Leidse verleden*, 126.

21. H. Schilling, 'Calvinistische Presbyterien in Städten der Frühneuzeit, eine kirchliche Alternativform zur bürgerlichen Repräsentation? (Mit einer quantifizierenden Untersuchung zur Holländischen Stadt

Poole en dertig andere Leidse fabrikanten stuurden in 1863 een petitie aan koning Willem III om kinderarbeid terug te dringen²². Daarnaast waren er in Leiden andere sociaal bewogen fabrikanten, zoals leden van de familie Krantz die van hun bedrijf een onderneming maakten waarin patriarchale verhoudingen een belangrijke rol speelden. Dit voorbeeld is met verschillende andere aan te vullen.

Het onderzoek waartoe Jeurgens en vooral Zonneveld een belangrijke aanzet hebben gegeven, zal dus op de vraag naar apathie van de Leidse arbeider een genuanceerd antwoord geven. Dat is te danken aan het grondige werk dat zij zelf hebben verricht, maar wellicht ook aan de opzet van hun studie. Het is uiteraard van groot belang dat dit onderzoek een vervolg krijgt. Nu de textiel en de andere industrieën definitief verdwenen zijn uit Leiden en ook hun resten in de stad steeds schaarser worden, kan alleen dit een verder verlies enigszins voorkomen.

Leiden)', in: W. Ehbrecht (ed.), *Städtische Führungsgruppen und Gemeinde in der werdenden Neuzeit* (Keulen 1980) 385-442, met name 419-420 (De la Court), 424 (Alewijn), 428-432 (leden Hervormde en Waalse kerkeraad met beroep); Prak, *Gezeten burgers*, 52-53; G.P.M. Pot, 'Tussen

medelijden en spaarzaamheid. De regenten van het Leidse Huiszittenhuis 1700-1795', *Holland* 20 (1988) 65-85, aldaar 80-85.

22. A.N. Molenaar, 'Het Leidsch initiatief tot beperking van kinderarbeid in fabrieken', *Leidsch Jaarboekje* 31 (1939) 108-133.

De Leidse Katoenmaatschappij (GAL, Pv.nr. 30762.1).

De Leidse arbeidersbeweging

In 1964 publiceerde H.P.M. Goddijn een artikel over de weversstakingen van 1895 bij de Leidse Katoenfabriek. Hij plaatste daarbij een aantal opmerkingen, die ik nog steeds erg relevant vind. Hij heeft het daar over de "nog weinig bekende geschiedenis der Leidse arbeidersklasse", en kenmerkt de staking als "getuigenis van de vitaliteit dier klasse en haar groeiende wil zich een menswaardig bestaan te verwerven"¹. Nu, bijna dertig jaar later, is nog steeds weinig bekend van de geschiedenis van de Leidse arbeidersklasse, en wanneer er over haar gesproken wordt, is het meestal als over een passieve, moeilijk in beweging te krijgen groep. Het thema van haar vitaliteit is na Goddijn door niemand uitgewerkt.

Naar mijn mening denkt men hier in Leiden wat al te minzaam over wat de Leidse arbeidersklasse in het verleden gedaan heeft. In dat verband is het opvallend dat volgens Goddijn de staking bij dezelfde fabriek in 1882 er een was, "die naar betekenis werd gelijkgesteld met wereldbekende stakingen als die in de havens van New York en Hamburg"². Ook latere stakingen bij de Katoenmaatschappij haalden ruimschoots de nationale pers. De Leidse timmerliedenstaking van 1906 neemt een belangrijke plaats in binnen elke geschiedschrijving van het NVV. De drie maanden durende staking en uitsluiting bij de Grofsmederij in 1910 was een gebeurtenis van meer dan lokale betekenis, als sociaal conflict, maar ook als botsing tussen verschillende opvattingen van arbeidersstrijd, grofweg: tussen de NAS-beginselen, gedragen door de Leidse kettingsmeden, en de 'moderne opvatting' van het NVV. En richtten zich niet in 1978 aller ogen op de wekenlange bedrijfsbezetting van hetzelfde bedrijf, inclusief radio-uitzendingen door de VARA vanuit de Grof? Het zijn enkele hoogtepunten uit een geschiedenis die rijker blijkt, dan menig een bij voorbaat denkt. Meer dan deze gebeurtenissen, blijft echter het beeld van een

1. H.P.M. Goddijn, 'De weversstakingen van 1895 in de Leidse Katoenfabriek', *Leids*

Jaarboekje 56 (1964) 72.
2. *Ibidem*, 72.

apathische massa hangen, die afgestompt zou zijn door eeuwen afhankelijkheid in bedeling. Ik wil niet zeggen dat de Leidse arbeidersklasse het toonbeeld van strijdbaarheid is, alleen dat het beeld vertekend is.

EMANCIPATIEPROCES EN COLLECTIEVE ACTIE

Frans Zonneveld heeft het in zijn onderzoeksvoorstel over het "emancipatieproces van de Leidse arbeidersklasse"³. Wanneer we het daarover hebben, dan steken we eigenlijk weer in op de vitaliteit en groeiende wil om iets te veranderen, waar Goddijn het over had. Onder emancipatieproces versta ik de ontwikkeling, waarin een bepaalde groep meer greep krijgt of probeert te krijgen op de eigen maatschappelijke situatie, zodat de leden van deze groep op voet van gelijkheid kunnen functioneren met andere leden van de samenleving. Het gaat derhalve vooral om het handelen van de betrokken groep zelf, in dit geval de Leidse arbeidersklasse. Vanwege dit accent op het zelf handelen van de groep zal een nader onderzoek zich in het bijzonder richten op de arbeidersbeweging.

Onder arbeidersbeweging versta ik echter niet uitsluitend de *organisaties* van de arbeiders. Het is juist de fixatie op organisaties geweest, die in het verleden bepaalde manieren van optreden van de arbeiders uit het beeld heeft gedrukt. Het is opvallend dat klachten over de Leidse arbeiders juist uit de hoek van socialistische organisaties zijn gekomen. Dries Piket, een echte organisatieman en een plaatselijk belangrijke NVV-er, zei mij twaalf jaar geleden: "In Leiden is nooit veel gestaakt, en als er gestaakt werd, was het wild".

Duidelijk is ondertussen, dat er in Leiden vaker gestaakt is dan menigeen vermoedde. Maar de uitspraak op zich wijst iedereen ook op het feit, dat organisatie slechts één van de wegen is die de arbeiders bewandeld hebben. In aansluiting op de moderne opvattingen hierover gaat het mij dan ook om de arbeidersbeweging in brede zin, waarin het gaat om het collectief handelen (collectieve actie) van mensen die zichzelf zien of die omschreven kunnen worden als "arbeid(st)er", "werkman", "werker", of vergelijkbare termen. Zowel "spontane actie" als duurzame organisatie dienen hieronder begrepen te worden. Juist deze benadering maakt de studie naar interacties tussen sociale

3. F.A.J. Zonneveld, *Onderzoeksverslag: "Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en verzet van arbeiders van 1750 tot 1980"* (Leiden 1992), bijlage II.

dersbeweging en verzet van arbeiders van 1750 tot 1980" (Leiden 1992), bijlage II.

en politieke groepen beter mogelijk⁴. Collectief handelen, collectieve actie staat hiermee centraal.

Collectieve actie kan uiteenlopende vormen aannemen. Tot nu toe heb ik het vooral gehad over stakingen, al dan niet als onderdeel van actie via organisaties, met name de vakbeweging. Bedrijfsbezettingen, zoals bij de Grofsmederij in 1978, bieden een ander bekend voorbeeld. Binnen de bedrijven zien we nog andere onderdelen van een uitgebreid repertoire. De vroegst bekende poging om wat aan het loon te doen in Leiden na 1850, betreft de typografen van Sijthoff. Via hun vereniging Laurens Jansz. Coster boden zij in 1867 een petitie aan, een schriftelijk verzoek. Zij werden ontslagen. In 1913 demonstreerden bakkersknechts omdat zij met kerst en oud en nieuw vrij wilden hebben: hun eis werd ingewilligd. De kettingsmeden van de Grofsmederij gebruikten in 1945 een methode om hun eisen kracht bij te zetten, die sterk doet denken aan een middeleeuwse *uutganc*: zij trokken gezamenlijk naar het Gewestelijk Arbeidsbureau om ontslag aan te vragen. Zij werden naar de bonden verwezen. Zich aansluiten in vakorganisaties, die in onderhandelingen collectief de belangen van de arbeiders moeten verdedigen, was vanzelfsprekend ook een weg, die bewandeld werd, en die soms weer leidde tot een van de andere genoemde collectieve acties.

Maar ook buiten het bedrijf, op andere niveaus werd collectief opgetreden om de eigen situatie te verbeteren. Men sloot zich aan bij politieke organisaties, of, passiever, stemde erop. Men sloot zich aan bij coöperaties, zoals de socialistische "De Vooruit". Tijdens de Eerste Wereldoorlog zag men ook in Leiden acties rond de voedselsituatie, agitatie en demonstratie. In de jaren dertig zag men werklozenacties, vaak in de vorm van optochten, soms ook in andere vorm, zoals de beroemde demonstratieve viswedstrijd die Marinus van der Lubbe in het Rapenburg organiseerde. We kunnen ook de huuracties, zowel in de jaren dertig, maar vooral vanaf het eind van de jaren zestig (zeer omvangrijk in Leiden!) zien als verschillende vormen van collectieve actie van de arbeidersklasse. Helaas zijn dergelijke vormen van collectieve actie, die buiten de directe bedrijfs sfeer liggen, binnen het verkennende onderzoek van Zonneveld niet geïnventariseerd.

Wanneer we het hebben over de ontwikkeling van het emancipatieproces van de Leidse arbeidersklasse, dan gaat het onder andere om de ontwikkeling in

4. Zie voor een vergelijkbare omschrijving bijvoorbeeld Homme Wedman, 'Popular collective action in Groningen 1870-1900',

Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis 15 (1989).

het gebruik van dergelijke middelen in Leiden:

- * zien wij veranderingen in de vormen van collectieve actie;
- * zien wij veranderingen in de aantallen mensen die eraan deelnemen;
- * vooral ook: welke arbeiders/sters nemen eraan deel, en zien wij daarin veranderingen.

De volgende vraag is natuurlijk: wanneer wij dergelijke veranderingen zien optreden, kunnen wij deze dan verklaren? Ik zal dit toelichten aan de hand van enige voorbeelden.

ONTWIKKELINGEN

In het vooronderzoek van Zonneveld wordt vastgesteld, dat de vakbeweging in Leiden langzamer opkwam dan men landelijk kan verwachten. In 1907 telde het NVV nog maar 514 leden. Vanaf 1913 steeg het aantal snel. In 1920 was dit aantal gegroeid tot ruim 4300, telde het NAS ruim 600 leden, de christelijke vakbeweging 1577. Dezelfde periode was rijk aan conflicten. De vragen liggen voor de hand: welke arbeiders sluiten zich in deze periode aan bij de vakbonden? Is er sprake van een stijging over alle lijnen, of zijn er specifieke groepen arbeiders aan te wijzen, die zich eerst niet, en toen wel bij een vakbond aansloten? Wanneer er specifieke groepen aan te wijzen zijn, veranderde er dan iets in de situatie van die arbeiders? Of was er sprake een verandering in het optreden van de vakorganisaties, waardoor (groepen) arbeiders zich aangesproken voelden? Wat is de relatie met de conflicten in diezelfde periode? Vergelijkbare vragen kan men stellen bij de relatieve bloei van de liberale ANVV ter stede aan het eind van de negentiende eeuw, of met betrekking tot de ontwikkeling van politieke organisaties als de SDB en de SDAP.

Een ander opvallend gegeven is, dat tussen 1880 en 1925 de arbeiders en arbeidsters van de Katoenfabriek zo vaak in actie kwamen (het lijkt wel één groot industrieel conflict), terwijl die in de wolfabrieken relatief weinig staakten (daar zijn het dan nog vooral de breisters die in actie komen). Hoe kan dat? Deze vraag is des te relevanter, daar in het verleden vaak is gesproken over "de" mentaliteit van "de" Leidse arbeiders, die verklaard werd uit een bepaalde geschiedenis. Echter, de achtergrond van de arbeiders in katoen of wol lijkt toch precies dezelfde te zijn. Beide bedrijfstakken waren al halver-

Arbeiders bij Krantz, omstreeks 1900 (GAL, Pv.nr. 31025.2a-19).

wege de negentiende eeuw gemechaniseerd. De sociale samenstelling en ervaring met armoede van de fabrieksbevolking van de wolfabrieken en katoenfabriek lijkt ook niet essentieel te verschillen. Bracht de schaal van het bedrijf (de katoenfabriek was immers veel groter dan de andere bedrijven) dan zulke verschillen in arbeidsomstandigheden en bedrijfscultuur met zich mee? Lag het aan een verschil in opstelling van de bedrijfsleiding: een meer patriarchale houding à la Krantz, die een zekere betrokkenheid met "zijn" arbeid(st)ers uitstraalde, versus de zakelijker en vooral hardere opstelling van de Driessens⁵?

Vervolgens is het verrassend vast te stellen dat juist die "rustige" wolfabrieken na de Tweede Wereldoorlog de meest onrustige bedrijven in Leiden geworden zijn⁶. Tussen 1945 en 1960 telt het rapport twaalf conflicten in de wolfabrieken. Sjaak van der Velden, die zelf onderzoek naar stakingen in

5. In beide gevallen hebben we overigens te maken met directeur-eigenaren.

6. De katoenfabriek werd in 1934 gesloten.

Arbeidsters bij Krantz, omstreeks 1900 (GAL, Pv.nr. 31025.2a-12).

Nederland doet, heeft mij op nog eens drie stakingen bij Clos & Leembruggen gewezen (twee in 1947, een in 1948). De arbeiders en arbeidsters van Clos & Leembruggen, de Leidse Wolspinnerij, Van Wijk, Zaalberg en Joh. Parmentier komen allen meer dan eens in actie. Soms zijn het heel korte acties, soms duren ze enkele dagen, vrijwel allemaal zijn ze wild. Wat is er in die bedrijfstak veranderd? Wat is er in de positie van de arbeid(st)ers veranderd? Is het een mentaliteitskwestie? Ligt het aan enige individuen? Of kunnen we onderliggende concrete veranderingen in de beloning, de organisatie van de productie, de verhouding tussen werkgevers en werknemers ontdekken?

Het zijn dergelijke vragen die naar mijn mening de weg wijzen naar de factoren die de ontwikkeling van het emancipatieproces van de Leidse arbeiders kunnen verklaren. Ik wil bij deze mogelijke factoren verder stilstaan.

DE ARBEIDERSKLASSE

Van groot belang is natuurlijk vast te stellen, dat we het weliswaar hebben over 'de' Leidse arbeidersklasse, maar dat deze klasse geen eenheidsworst is. Zeker in de negentiende eeuw was er sprake van een strikte standenmaatschappij, waarbij bijvoorbeeld ambachtslieden zich toch heel anders voelden dan fabriekeers. Het zijn statusverschillen, maar vaak ook reële verschillen: verschillen in scholing, in beloning, in positie binnen het bedrijf. Wij zien dit ook terug in de vormen van collectieve actie: net zoals landelijk ontwaren wij in Leiden de eerste organisatie onder geschoolden, vrijwel nog ambachtslieden: de typografen van Sijthoff. De eerste staking vond echter plaats bij de arbeiders van Leidens grootste fabriek, de katoenfabriek. En is het toeval dat wij in die katoenfabriek in de loop der tijd de arbeiders, arbeidsters en jongens van de drukkerij twee keer zo vaak in actie zien komen dan de wevers?

Vaak komen dergelijke verschillen dan ook nog overeen met verschillen in leeftijd en, niet de minste, sexe. Sexe wordt vaak aangedragen als verklaring voor een lage organisatiegraad: vrouwen sloten zich in ieder geval minder snel aan bij de vakorganisaties. Aardig is daar tegenover te zetten, dat Zonneveld constateert dat in de wolindustrie vrouwen opvallend vaak bij conflicten betrokken zijn geweest⁷. Vrouwen waren soms des te feller in het conflict. Zo wilden de vrouwelijke stakers bij Clos & Leembruggen in 1956 niet aan het werk gaan, terwijl de mannen al het hoofd gebogen hadden. Werkgevers probeerden ook wel dergelijke verschillen te versterken. Bij de staking bij de Katoenfabriek in 1882 liet de familie Driessen kinderen, vrouwen en mannen met enige dagen tussenpoos weer toe tot de fabriek, zoals de ene Driessen aan de andere schreef: "om te voorkomen dat zij enig worden"⁸.

Verschillen binnen de arbeidersklasse waren en zijn er natuurlijk ook in de ideologische sfeer, bijvoorbeeld levensovertuiging en godsdienst. De verzui-ling zette zich ook in de arbeidersbeweging door, waarbij we ons even moeten realiseren dat juist Leiden de zetel is geweest van een van de toongevende richtingen in de katholieke arbeidersbeweging: de Katholieke Sociale Aktie van Aalberse c.s.

7. Zonneveld, *Onderzoeksverslag*.

8. Brief in het archief van Leidse

Katoenmaatschappij v/h De Heijder en Co.,
bewaard in het Gemeentearchief Leiden.

DE ANDEREN

Hiermee komen we direct op een volgend probleem: moet men de confessionele organisaties zien als een specifieke vorm van handelen van een deel van de arbeidersklasse, of juist als een gevolg van sociale politiek, optreden van de kant van de burgerij om de onvrede van de arbeidersklasse te kanaliseren, zelfs voor haar eigen doeleinden te gebruiken?

Dit element van sociale politiek als factor bij de ontwikkeling van de arbeidersbeweging ziet men in Leiden niet alleen bij de confessionele vakbeweging, maar ook vanuit het liberalisme: het optreden van mensen als Drucker en de relatief grote aanhang van de ANWV (liberale vakbeweging) hier ter stede aan het eind van de vorige eeuw. Trouwens, tot op zekere hoogte zou men ook op deze manier tegen het optreden van socialisten uit de hogere kringen aan kunnen kijken: denk aan Van Eck, Knuttel, Pannekoek, hoe revolutionair zij soms ook waren.

We hebben, het moge al duidelijk geworden zijn, natuurlijk bij het bestuderen van de geschiedenis van de Leidse arbeidersbeweging niet alleen met de arbeider(st)ers zelf te maken. Het gaat ook om de interactie met andere groepen en individuen.

Binnen het bedrijf hebben we te maken met de verhouding tussen de arbeid(st)ers en hun eigen baas. Of we te maken hebben met een patriarchale ondernemer als Krantz of met een keiharde als Driessen (zie bijv. de boven aangehaalde verschillen tussen wol en katoen), kan een heel verschil betekenen.

Op stedelijk niveau is het optreden van hervormers als Le Poole, Drucker, Aalberse van belang. Zij proberen in conflicten te bemiddelen of proberen de arbeiders op hun manier te vormen of zelfs te organiseren. In het algemeen moet men zich ook de vraag stellen: wat is de opstelling en rol van de intelligentsia?

Daarnaast is er het optreden van de overheid. Stuurt men de huzaren, zoals in 1882 bij de katoenfabriek? Laat men studenten het graan verwerken, zoals bij de staking bij de meelfabriek in 1947? Of stelt de overheid zich neutraal op, houdt zij zich afzijdig of bemiddelt zij zelfs in conflicten, zoals bijvoorbeeld burgemeester De Gijselaar bij de weversstaking van 1922?

Tenslotte is het de vraag hoe het algemene politieke klimaat is. Men

denke aan de Oranjerfurie van 1887, maar ook aan de invloed van de Koude Oorlog in de jaren vijftig.

In het verlengde van de interactie met andere groepen kan men ook de ontwikkeling van het institutionele kader zien. Om het maar heel grof te schetsen: aan het begin van deze eeuw ontstaat de vakbeweging uit de arbeidersstrijd, in het interbellum verwerft ze zich een zekere plaats, waarna het een en ander in 1945 resulteert in een stelsel, waarbinnen voor andere strijd dan aan de onderhandelingstafel geen plaats meer is, en de arbeiders, ook in Leiden, zich keer op keer tegenover de zogenaamde Uniebonden vinden. Hoe dat werkte, heb ik uitgebreid beschreven in mijn artikel over de wilde staking bij de meelfabriek De Sleutels in 1947⁹. Daarin heb ik ook duidelijk gemaakt dat de plaatselijke vakbondskaders een lastige, dubbele positie innamen tussen enerzijds de "gewone" leden, anderzijds de landelijke bestuurders en de centrales. Vrijwel alle arbeidsconflicten in Leiden tussen 1945 en 1960 waren dan ook wild. Dat geldt in ieder geval voor de textielarbeiders, de metaalarbeiders en de bouwvakkers. In de loop van de jaren zestig zou dit geheel weer veranderen, en de arbeidsconflicten van de jaren zeventig en tachtig werden dan ook meestal weer via de vakbonden uitgevochten.

Die recente industriële conflicten hadden overigens ook een andere inhoud dan die van het begin van deze eeuw. Ging het vroeger vooral om loon en arbeidstijd, soms ook om erkenning van de organisatie of tegen de willekeur van bazen, sinds het eind van de jaren zeventig ging het om behoud van werk. Vanaf het begin van de jaren zestig is immers in Leiden een proces van deïndustrialisatie ingezet.

Dit brengt mij op een laatste context voor het onderzoek naar de ontwikkeling van de arbeidersbeweging, namelijk de ontwikkeling van de plaatselijke economie zelf en de verschillende bedrijven en bedrijfstakken die haar vormen. Leiden is in zoverre bijzonder, dat Leiden een oud stedelijk proletariaat kent en dat anno 1850 reeds grote delen daarvan werkten onder relatief moderne omstandigheden, namelijk in stoomfabrieken. De ontwikkeling van de industrie, de verdere mechanisatie en technologische ontwikkeling en de gevolgen die dat had voor het werk dat gedaan werd en de bedrijfsverhoudingen, de economische conjunctuur en de gevolgen voor beloning en werkgelegenheid, structurele economische veranderingen zoals het uiteindelijk verdwijnen van

9. Cor Smit, 'Aan ons geduld een einde. De wilde staking bij de meelfabriek "De

Sleutels", 13 mei — 5 juni 1947', *Leids Jaarboekje* 81 (1989) 169-192.

Arbeiders van de Grofsmederij, 1947 (Coll. Dirk van Eck-Stichting).

de industrie *pur sang*, dat zijn natuurlijk allemaal ook zaken, die het optreden van de arbeidersklasse en groepen daarin beïnvloeden. Dat geldt zowel voor de bereidheid om iets te doen, als voor de wegen die daarvoor gezocht worden. Het beïnvloedt echter ook de problemen waarvoor men gesteld wordt (bijv. inkomen tegenover werkgelegenheid) en de houding en de speelruimte van de ondernemers.

FACTOREN

Ik wil proberen de verschillende factoren op een rijtje te zetten. Er bestaat uiteenlopende literatuur waarin getracht wordt de factoren, die de ontwikkeling van collectieve actie (kunnen) verklaren aan te wijzen.

In sociologische studies naar arbeidsconflicten worden onder andere belangrijke accenten gelegd op:

- de aard van het werk en het karakter van de arbeiders-gemeenschap (o.a. Kerr & Siegel),
- de invloed van de stand van de economie (o.a. Hiller, Rees en Griffin),
- de ontwikkeling van politiek-institutionele relaties m.b.t. de arbeid (o.a. Ross & Hartmann, Dunlop),
- het mobiliserend vermogen van de arbeidersklasse en het voorkomen van politieke crises (o.a. Shorter & Tilly).

De historicus Th. van Tijn heeft getracht de factoren die de ontwikkeling en het succes van vakverenigingen verklaren systematisch te ordenen¹⁰. Hij onderscheidde, kort samengevat:

- A Economische factoren (binnen- en buitenlandse concurrentiepositie, prijselasticiteit, krachtsverhoudingen ondernemers)
- B Sociaal-structurele factoren (sociaal prestige ondernemers en arbeiders)
- C Sociaal-psychologische factoren (scholing, aard en organisatie van arbeidsproces, ervaren levenspeil, leeftijdsopbouw, sexratio, mate van klassebewustzijn, geloof, sociale bindingen, politiek klimaat, psychologische uitwerking van omslag in conjunctuur)
- D Overheidsmaatregelen betreffende rechtspositie, c.q. repressie.

Dit schema is recentelijk bewerkt door Schrover, Nijhof en Kruizinga¹¹. Deze onderscheiden α - en β -factoren. De eerste hebben betrekking op het economische en historische kader, de tweede op de macht van drie onderscheiden partijen (werknemers, werkgevers en overheid) bij onderhandelingen en conflicten. De manier waarop Van Tijns schema is bewerkt, versterkt echter de gerichtheid ervan op onderzoek naar het meer specifieke gebied van vakorganisaties en hun succes of falen (en dan met name op het gebied van de totstandkoming van CAO's). Bovendien worden ook zaken als aard en organisatie van het arbeidsproces sterk beperkt tot de betekenis die dit heeft voor de positie op de arbeidsmarkt van de betrokken arbeid(st)ers¹².

Wanneer wij ons richten op de geschiedenis van de arbeidersbeweging in de bredere betekenis die er in het begin van dit artikel aan gegeven is, dan is

10. Th. van Tijn, 'Bijdrage tot de wetenschappelijke studie van de vakbondsgeschiedenis', in: Geurts en Messing, *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis* (Den Haag 1979).

11. Marlou Schrover, Erik Nijhof en Peter Kruizinga, 'Marx, markt, macht. Van Tijns

analyseschema ter verklaring van het succes of falen van vakbonden', in: Boudien de Vries e.a. (eds.), *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden* (Amsterdam 1992) 193-247.

12. *Ibidem*, 240; wat zich ook weer toespitst op de invloed van de techniek.

het belangrijk de factoren die hiervoor van belang kunnen zijn, niet in een sterk toegespitst analyseschema te schikken, maar in een wat breder verband gecategoriseerd te benoemen. Elementen die aangedragen worden vanuit de sociologisch onderzoek naar arbeidsconflicten en historische theorievorming over de ontwikkeling van de vakbeweging, moeten hierin meegenomen worden. Het zou er dan als volgt uit kunnen zien:

1. *Economische factoren:*

- binnen- en buitenlandse concurrentiepositie, prijselasticiteit, krachtsverhoudingen ondernemers (relatie tussen producenten, grondstoffleveranciers, financiers etc.): factoren die van belang zijn voor de opstelling van de ondernemers,
 - arbeidsmarkt: een factor die zowel van belang is voor de speelruimte van de ondernemers als van de arbeid(st)ers,
 - loonhoogte;
- Veranderingen op dit gebied kunnen zich zowel structureel voordoen als conjunctureel.

2. *Sociale factoren:*

Het gaat hier om de sociale betrekkingen tussen mensen en groepen. Men kan een onderscheid maken tussen:

- A. Arbeids-sociologische factoren:* factoren die meer rechtstreeks met de organisatie van het werk en de relaties op de werkplek te maken hebben:
- aard van het werk (vast of los werk, vuil of schoon);
 - organisatie van het productieproces incl. concentratie, beheersstructuur en arbeidsdeling (hierbij ook te betrekken: sexe-ratio en leeftijdsopbouw);
 - houding/afstand van ondernemers tegenover arbeiders binnen het bedrijf;
 - bedrijfscultuur (standaard-omgangsvormen (incl. plaats sexen en leeftijdsgroepen hierin), aanwezigheid van bedrijfsverenigingen, voorzieningen etc.);
 - vereist en aanwezig niveau van vakscholing;

B. *Sociaal-structurele factoren*: factoren die meer in het algemeen betrekking hebben op de sociale structuur van en relatie binnen de (lokale) gemeenschap:

- sociale samenstelling stad in het algemeen: welke klassen en andere sociale groepen kan men onderscheiden;
- leeftijdsopbouw;
- het sociaal prestige van deze groepen, m.n. ondernemers en arbeiders;
- de sociale verschillen binnen arbeidersklasse;
- aanwezigheid van sociale verbanden: de rol van gezin, familie, buurt, vereniging etc. in het leggen van contacten, het oplossen van problemen etc.;
- sexe-gebonden rolpatronen en prestige;
- het niveau van sociale voorzieningen, waarop al dan niet een beroep kan worden gedaan (bijstand/armenzorg, medische voorzieningen etc.);

3. *Ideologische factoren*: factoren die meer op het niveau van 'bewustzijn van' geuid kunnen worden. Deels gaat het hier om de manier waarop bovengestane factoren ervaren worden, deels echter ook om meer autonome invloeden op het maatschappelijk proces. Afhankelijk van de invalshoek en het onderwerp zou men hier ook kunnen spreken van sociaal-psychologische en/of sociaal-culturele factoren. Hier kunnen eigenlijk drie niveaus worden onderscheiden:

- ontwikkelingsniveau (in de zin van scholing) van de onderscheiden groepen en de samenleving in het algemeen;
- bewustzijn, met name:
 - ervaring van (verandering in) levenspeil, waarbij ook van belang is de verwachting die men al dan niet heeft en de groep waaraan men zich afmeet;
 - geloof of levensovertuiging;
 - klasse/groepsbewustzijn;
 - sociale herinnering (het doorwerken van ervaringen van de groep uit het verleden in het heden);
- politiek/maatschappelijk klimaat, te concretiseren door o.a.:
 - aanwezigheid en optreden van intelligentsia en geestelijk leiders;

- publieke opinie (m.n. pers);
 - sfeer van politiek-maatschappelijke consensus dan wel crisis;
 - optreden van politieke organisaties;
4. *Politiek/institutionele factoren*: factoren die met name te maken hebben met de invloed van de staat en de ontwikkeling van instituties en vormen van sociaal-politieke participatie:
- wet- en regelgeving met betrekking tot sociale en economische aangelegenheden;
 - geïnstitutionaliseerd overleg;
 - inspraak/medezeggenschap;
 - manier van handhaving (repressief, bemiddelend, onderhandelend);
 - deelname van politieke organisaties aan bestuur.

Het is goed te beseffen dat het onderscheid tussen sommige factoren soms vloeiend is en dat geldt zeker voor de vier categorieën van factoren. De verschillende factoren werken ook niet onafhankelijk van elkaar, maar zullen elkaar beïnvloeden. Het gaat hier immers om een maatschappelijk veranderingsproces. Bovendien gaat het hier om een veranderingsproces dat zich op verschillende niveaus voltrekt (met name bedrijfs-, lokaal, nationaal) en zeker niet in een vacuüm. Willen we het emancipatieproces van de Leidse arbeidersklasse onderzoeken en willen we daarbij de bovengenoemde factoren zinvol gebruiken, dan moeten we ook de ontwikkeling van de Leidse arbeidersbeweging plaats in, of beter: relateren aan de algemene maatschappelijke context van:

1. Industrialisatie en industriële ontwikkeling;
2. Verzuiling;
3. De ontwikkeling van standenmaatschappij naar massamaatschappij;
4. De ontwikkeling van de verzorgingsstaat, inclusief haar sociaal-economische ordening.

Voor de duidelijkheid: de voorbeelden in dit artikel zijn vooral ontleend aan de strijd binnen de bedrijven. Het is niet mijn intentie nader onderzoek naar

de Leidse arbeidersbeweging hiertoe te laten beperken. Ook andere vormen van collectieve actie dienen onderwerp van onderzoek te zijn. Daarvoor kunnen dezelfde factoren onderscheiden worden: juist dat is een reden niet zo maar uit te gaan van de schemata van Van Tijn en zijn leerlingen. Wat mij betreft zou men in dat onderzoek een nadruk kunnen leggen op de effectiviteit van de sociale en ideologische factoren (zonder natuurlijk de andere twee categorieën geheel te veronachtzamen).

Verkiezingspropaganda bij de Vrouwenkerk (GAL, Pv.nr. 38064).

Enkele aspecten van de strijd om de verzuiling van de Leidse arbeidersklasse (1880-1919)

De armelijke wijken der stad, waar de fabrieks-bevolking in huisjes en krotten woonde, stonden mij duidelijk voor ogen. [...] De werkelijkheid om ons heen, en in het Leiden onzer dagen, was miserie, die het volk verontreinigde, bezoedelde en verdierlijkte. Wij hadden geen oog toen voor dien donkeren kant van het leven¹.

Doch als die arbeidersbeweging in eigen omgeving het hoofd opsteekt, dan debatteert men niet meer, dan is er klassenbelang te verdedigen².

Frans Zonneveld heeft in zijn verslag van het onderzoek naar de geschiedenis van de Leidse arbeiders en arbeidersbeweging een schat aan bronnen verzameld over een periode van twee eeuwen. In zijn rapportage ligt het accent vooral op een kwantitatief en comparatief onderzoek naar arbeidsconflicten, alsook naar de organisatiegraad van Leidse en Haarlemse arbeiders. Met deze gegevens wil hij onder meer materiaal aandragen om het overgeleverde beeld van een lijdzaam en murw geslagen Leids proletariaat te vergruizen. Aan die beeldvorming heeft met name P.J. Blok een belangrijke bijdrage geleverd³, hoewel anderen hem daarin zijn voorgegaan.

Met alle waardering voor het monnikenwerk en de aanbevelingen voor het vervolgonderzoek, is een ding duidelijk: de toekomstige onderzoeker ziet zich voor een gigantische taak gesteld. Enkel en alleen op praktische gronden lijkt inperking van het onderzoek dringend gewenst. Nu bestrijkt het een periode van meer dan tweehonderd jaar, waarin Leiden zich transformeerde van een vooraanstaande nijverheidsplaats ten tijde van de Republiek tot één van de vele fabriekssteden in de negentiende en twintigste eeuw. Sinds enkele decennia hebben in deze middelgrote provincieplaats de meeste fabrieken plaats-

1. H.P.G. Quack, *Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack 1834-1914*. (Amsterdam 1915/Nijmegen 1977) 270.

2. P.J. Bomli, *De timmerliedenstaking in*

1906 en de actie daaraan voorafgegaan. [Leiden 1907] 5.

3. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandse stad IV*, (s-Gravenhage 1918) 215.

gemaakt voor een uitdijende dienstensector. De periodisering en de onderlinge afstemming van economisch-technologische en sociaal-culturele factoren in een ruimtelijk-demografisch kader die ongelijkmatige ontwikkelingen vertoonden en bovendien in deze Hollandse stad zelden met elkaar in de pas liepen, zullen nog heel wat hoofdbrekens kosten; om nog maar te zwijgen over de kerkelijke, politiek-bestuurlijke en landelijke dimensies, die al evenzeer vragen om een verantwoorde inpassing in het grote geheel.

Van Tijns analysemodel ter verklaring van het succes of het falen van vakbonden⁴, waarnaar Zonneveld in zijn voorlopige conclusie verwijst, kan goede diensten bewijzen bij het onderzoek naar Leidse arbeidsverhoudingen en meer in het bijzonder helpen een antwoord te vinden op de vraag hoe groot de actiebereidheid van de Leidse arbeiders in het verleden is geweest. Het valt echter te betwijfelen of die analyses over zo'n lange periode in zulke wisselende configuraties consequent kunnen worden toegepast. Er moet dan nogal wat uit de kast gehaald worden. Ik zou al blij zijn met het verschijnen van een volledige inventarisatie van Leidse arbeidsconflicten: naar grieven, aantal betrokkenen, tijdsduur, afloop en hun betekenis voor de toenmalige arbeidsverhoudingen. Er moeten immers nog heel wat jaren onderzocht worden, terwijl de lijst van gedrukte bronnen verre van compleet is. Kortom, met dit ambitieuze project kunnen wel een handvol onderzoekers aan de slag. Of men zal anderszins keuzes moeten maken.

Een onderzoek naar opkomst, bloei en verval van de vakbonden, van de Leidse arbeidersbeweging, of meer algemeen naar de emancipatie van de arbeidersklasse tussen grofweg 1850 en 1980 kan ook vanuit andere invalshoeken worden geëntameerd. Een andere, meer kwalitatieve benadering is de *verzuiling* tot uitgangspunt te nemen. Ik zou een afbakening willen voorstellen tussen 1880 en 1919. In dit tijdvak krijgt het proces van verzuiling zijn beslag en wordt de basis gelegd voor de bloei, de *verzuildheid*, tijdens het interbellum. Net als op andere plaatsen leverden de jaren rond de eeuwwisseling de stichtingsdata van tal van nieuwe liberale, katholieke, protestants-christelijke en socialistische arbeidersverenigingen in Leiden die al gauw zouden worden ingebed in een groter organisatorisch verband. Hieronder volgt een schematisch overzicht.

4. Recentelijk verfiind door Marlou Schrover, Erik Nijhof en Peter Kruizinga, 'Marx, markt, macht. Van Tijns analyse-schema ter verklaring van het succes of falen van vakbonden' in: Boudien de Vries e.a. (ed.), *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het*

verleden. Opstellen aangeboden aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht (Amsterdam 1992) 246; nader uitgewerkt in de bijdrage van Cor Smit aan dit Jaarboek.

Tabel 1. De verzuilde arbeidersbeweging in Leiden rond 1900

Ideologische richting	Landelijk	Leiden
Liberaal	ANWV (1871)	ANWV-afd. (1882) Bestuurdersbond (1886) 'Werkmanswoningen' (1891/1901) Volksleeszaal (1891) Geloof, Hoop, Liefde (1894) Volkshuis (1899)
Protestants	Patrimonium (1876) CNWB (1894)	Patrimonium-afd. (1883) CNWB-afd. (1903) Chr. Bestuurdersbond (interconfessioneel; 1903) Chr. Besturenbond (1910) Chr. Coöperatie 'Ons Doel' (1905) 'Eensgezindheid' (1915)
Katholiek	S.Josephsgezellenver. (1868) RK Volksbond (1888)	S. Josephsgezellen-afd. (1883) RK Volksbond-afd. (1894) Chr. Bestuurdersbond (1903) in Leiden (1904)
	Bureau voor Katholieke Sociale Actie (1904)	
Socialistisch	SDB (1881)	'De Goede Woning' (1913) SDB-afd. (1882, heropr. 1890)
Anarchistisch	NAS (1893)	PAS (1894, met onderbr.)
Sociaal-democratisch	SDAP (1894)	SDAP-afd. (1899)
		LBB (Bestuurdersbond; 1900) Coöperatie 'Vooruit' (1901) 'De Eendracht' (1912)
	NVV (1906)	LBB (1913)
Communistisch	SDP (1909)	SDP-afd. (1909)

Bron: onder meer Kramers e.a., *Het Leidse Volkshuis*, 25.

Ik ben mij er van bewust dat ik hiermee een andere richting insla dan sommigen voorstaan. Van de arbeidsconflicten op de werkvloer verwijder ik mij naar die deelgebieden waarnaar in de taakomschrijving van het onder-

zoeksvoorstel wordt verwezen, maar die vanuit de optiek van de verzuiling misschien beter tot hun recht komen. Ik doel hier op de beeldvorming van de burgerij over en haar bemoeienis met de arbeiders. Naast arbeidsomstandigheden en arbeidsverhoudingen, kunnen bij een dergelijke aanpak ook het wonen, onderwijs- en ontwikkelingsperspectieven, alsmede sociaal-culturele en politieke aspecten meer reliëf krijgen. Bij een dergelijke benadering kan aan verschillende facetten van de emancipatie van de Leidse arbeiders het volle pond worden gegeven, temeer daar het onderzoek een relatief korte periode bestrijkt.

VERZUILING: EEN EERSTE VERKENNING

Over het begrip verzuiling is de afgelopen decennia een boekenkast vol geschreven. Het zou te ver voeren hier op deze literatuur uitvoerig in te gaan⁵. Van meer recente datum zijn een themanummer van *Leidschrift* en het proefschrift van Siep Stuurman, terwijl een bundel over verzuiling in zeven Hollandse gemeenten interessant vergelijkingsmateriaal biedt voor onderzoek dat voor Leiden nog niet is verricht⁶.

Stuurman definieert een zuil als "een hiërarchisch gestructureerd complex van sociaal-politieke en ideologische apparaten met de volgende kenmerken:

- a. De sociale basis loopt door alle klassen heen;
- b. De zuil omvat meerdere levenssferen;
- c. De integrerende ideologie is godsdienstig, met de klassensamenwerking en het patriërchaat als kernelementen;
- d. De zuil heeft een politieke component, beweegt zich op het niveau van de staat⁷.

In een bespreking van Stuurmans dissertatie omschrijft Jan Bank verzuiling als "de uitkomst van een aantal (historische) processen"⁸. Hij onderscheidt

5. Gemakshalve verwijs ik naar:

I. Schöffer, 'De Nederlandse confessionele partijen 1918-1934', in: *De Confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van hun politieke partijen* (Utrecht 1968); idem, 'Het politiek bestel van Nederland en maatschappelijke verandering', *Kleio* 14 (1973) 518-534; E.H. Kossman, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam/Brussel 1976).

6. 'Nieuw zicht op zuilen', *Leidschrift. Historisch tijdschrift* 7 (juni 1991); S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat*.

Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland (Nijmegen 1983); J.C.H. Blom en C.J. Misset (ed.), 'Broeders sluit U aan'. *Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (Amsterdam/Dieren 1985) Hollandse Historische Reeks: 3; na het schrijven van dit artikel verscheen nog: Frans Groot, 'Verzuilingstendensen in Holland 1850-1925', *Historisch tijdschrift Holland* 25 (1993) 91-115.

7. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat*, 71.

8. Jan Bank, 'Een vrouw is een hoer is

vijf categorieën die ter verklaring van dit fenomeen in de loop der tijd zijn gegeven. In de oudste interpretatie is verzuiling "het resultaat van emancipatie of herleving van bevolkingsgroepen", als de protestantse 'kleine luyden', de katholieke minderheid en de socialistische arbeidersbeweging, die zich met succes aan het liberale overwicht wisten te onttrekken. De liberalen die zich om principiële redenen nooit hecht organiseerden, restte een onvoltooide mini-zuil. Een tweede verklaring valt onder de noemer modernisering: de aanpassing van de maatschappij aan de nieuwe industriële ontwikkelingen, met behoud van de veel oudere christelijke cultuur. Anderen beschouwden verzuiling juist als "een godsdienstige reactie op de opkomst en winst van het socialisme", ingegeven door de angst dat confessionele arbeiders in de greep zouden komen van deze goddeloze en in ieder geval onkerkelijke stroming. Politicologen als Daalder en Lijphart hebben de verzuiling niet op haar ontstaan, maar op haar functie onderzocht. Zeker tot de jaren zestig betekende zij een "stabiliserende factor in de Nederlandse samenleving", waarbij de vier élites aan de top met elkaar zaken deden in een 'pacificatie-democratie' ten behoeve van hun verzuilde achterban. Tot een vijfde categorie rekent Bank de eerste publikaties over verzuiling aan de basis. Hij noemt de historisch-anthropologische studie van J. Verrips uit 1977 over het plaatsje Ottoland in de Alblasserwaard tussen 1850 en 1970. Heel minutieus wordt daarin beschreven hoe de verzuiling in een dorpssamenleving haar beslag krijgt, een eigen dynamiek kent die op bepaalde punten duidelijk afwijkt van het landelijke patroon.

Een van de verdiensten van Stuurman is volgens Bank dat hij de verzuiling tevens heeft benaderd als een vorm van sociale controle over het privéleven van mannen en vrouwen. "Met de verzuiling trad op talloze manieren de maatschappij het gezin binnen", om Bank te parafraseren. De dominee, ouderling, pastoor, onderwijzer(es), clubleider, maatschappelijk werkster, huurophaler, woningopzichteres, vakbondsman, colporteur, belastingophaler en fondsbode kwamen regelmatig over de vloer. Daarmee wordt het onderzoeks-terrein natuurlijk aanzienlijk verruimd⁹. De manier waarop, de aard, maar zo mogelijk ook het effect van dit binnendringen in de leefwereld van de arbeiders dienen te worden blootgelegd. Daarbij komt nog dat rond de eeuwwisseling de confessionelen een ware kruistocht tegen de (openbare) 'zedeloosheid' voerden en de liberalen een 'beschavingsoffensief' ontketenden.

een maagd is een zuil', *de Volkskrant*, 2 juni 1984.

9. Zie bijvoorbeeld het onderzoek van M. du Bois Reymond, 'Sozialer Kindheitsraum', in: I. Behnken, M. du Bois Reymond en J.

Zinnecker, *Stadtgeschichte als Kindheitsgeschichte. Lebensräume von Grossstadtkindern in Deutschland und Holland um 1900*. Biographie und Gesellschaft: 5 (Opladen 1989) 43-48, 197-340.

Ondanks het ontbreken van een coherente en consistente theorie over de verzuiling, valt het volgende op te merken. Verzuiling is geen typisch Leids verschijnsel, evenmin een typisch Nederlands verschijnsel. Wel uitzonderlijk is het patroon dat de clustering van verenigingen in ons land aannam: "Specifiek Nederlands is de combinatie van vier grote netwerken van verenigingen op levensbeschouwelijke grondslag, te weten een katholiek, een liberaal, een socialistisch en een protestants-christelijk, welke ieder een minderheid van de bevolking omvatten"¹⁰. Tot zover lijkt Leiden, waar deze vier levensbeschouwelijke groeperingen duidelijk zijn te onderscheiden, een getrouwe afspiegeling te vormen van dit landelijke patroon.

Het ontstaan van de verzuiling valt samen met het tijdvak waarin men in de toenmalige standenmaatschappij naar eigentijdse oplossingen zocht voor ongewenste effecten van de voortschrijdende industrialisatie en maatschappelijke modernisering. Deze trokken namelijk nieuwe sociaal-economische scheidingslijnen en noopten daarom tot nieuwe vormen van sociale beheersing. Aldus beschouwd werkte de verzuiling onmiskenbaar de zo verguisde volgzzaamheid en passiviteit in de hand. Anderzijds kende de verzuiling met haar moderne organisatievormen en nieuwe propagandamiddelen heel duidelijk emancipatoire trekken. Zij maakte de weg vrij voor nieuwe élites, afkomstig uit subculturen die tot dan toe uitgesloten waren van de politieke macht. Zij stimuleerde de politiek-maatschappelijke participatie enorm, ook al verliep die langs specifieke kanalen.

Het is duidelijk dat achter het concept verzuiling uiteenlopende historische processen schuil gaan, of meer in functionalistische zin een zeer veelzijdig en ogenschijnlijk tegenstrijdig complex aan verschijnselen. Hier is slechts een tipje van de sluier opgelicht. Ik bevind me echter in goed gezelschap. Met zijn pleidooi voor een open benaderingswijze van het verzuilingsonderzoek op lokaal niveau, dat zeer breed van opzet en aanpak dient te zijn, vindt Blom ook bij anderen gehoor¹¹. "Wanneer verzuiling eenvoudig wordt opgevat als de vorming van netwerken van verenigingen rond verschillende levensbeschouwelijke kernen die verreweg het grootste deel van het politieke en sociaal-culturele leven doordringen, dan behoudt het begrip zijn heuristische waarde"¹². Aan een mogelijke verklaring voor de vermeende apathie van het Leidse proletariaat (met welke onderzoeksvraag de Dirk van Eck-Stichting indertijd

10. Karel Davids, Jan Lucassen en Jan Luiten van Zanden, *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon* (Amsterdam 1988) 11.

11. J.C.H. Blom, 'Onderzoek naar verzuiling

in Nederland. Status quaestionis en wenselijke ontwikkeling', in: Blom en Misset, *'Broeders sluit U aan* (10-29) 17.

12. Davids e.a., *De Nederlandse geschiedenis als afwijking*, 10-11.

naar de Wetenschapswinkel stapte), kan een plaatselijke verzuilingsstudie een belangrijke bijdrage leveren.

VERZUILING IN LEIDEN

De wortels van de verzuiling gaan terug tot in het midden van de vorige eeuw (en misschien nog wel verder). Ik roep hierbij enkele belangrijke ideologische momenten en historische ontwikkelingen in uw herinnering. Allereerst het hongeroproer in 1845; het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 en het ontstaan van orthodox-protestantse kerkgenootschappen rond diezelfde tijd; de herziening van de Armenwet (1854), die bij de kerken kwaad bloed zette; het grondwettelijk recht op vereniging, waarvan werklieden en arbeiders aanvankelijk nog aarzelend gebruik maakten om zich tussen 1865 en 1880 te organiseren in overwegend fonds- en gezelligheidsverenigingen met een eigen beschavingsmissie of zedelijke opdracht. De eerste vakorganisaties waren toen nog op één hand te tellen: de typografen (1845/1866) en de sigarenmakers (in de jaren zeventig); de afschaffing van het dagbladzegel (1869), die de weg vrijmaakte voor een pluriforme (verzuilde) pers, al zou de echte bloei nog enige decennia op zich laten wachten; het zich meer en meer ongemakkelijk voelen over de kinderarbeid, wat alras uitwaaierde tot de 'sociale quaestie'; de rivaliteit die zich sedert de jaren vijftig manifesteerde tussen het openbaar en bijzonder onderwijs en uitmondde in een hardnekkige schoolstrijd; het opzienbarende initiatief van mej. M.A. de Vriese tot oprichting van een Christelijke Fabrieksschool voor meisjes (1871); en tenslotte het spook van het socialisme dat zich met het congres van de Socialistische Internationale in 1871 aandiende en waarover men zich in Leiden al zorgen maakte voordat hier bij wijze van spreken de eerste socialist zijn gezicht had laten zien.

Ondanks het verdwijnen van al deze organisatorische hinderpalen en in weerwil van het opkomen van de 'sociale quaestie', waarmee de rechtvaardigheid van de toenmalige sociale verhoudingen ter discussie werd gesteld, kwam dit proces van verzuiling in Leiden pas vanaf de jaren tachtig goed op gang. Juist in die jaren werd binnen bepaalde kringen van de burgerij 'de ontbinding der natiën' gesignaleerd, ja er werd zelfs — ten tijde van de Oranjefurie in 1887 — voor een revolutie gevreesd.

Een veel gunstiger klimaat brak aan in het laatste decennium van de negentiende eeuw. De jaren negentig bleken constructieve jaren, rijk aan 'sociale vernieuwing', zeker nadat de uitkomsten van de geruchtmakende arbeidsenquête van 1890 menig Leids burger en student danig hadden gechoqueerd¹³. Het zijn ook de jaren waarin liberalen hun *Indian Summer* beleefden en met herwonnen zelfverzekerdheid en vooruitgangsgeloof — onder het motto van Emilie Knappert: 'Wat moet, moet kunnen' — aan de slag gingen met hun hervormingsarbeid. De sociaal-economische en sociaal-politieke veranderingen voltrokken zich echter zo snel dat de liberalen ze amper konden bijbenen.

De veranderingen in het Leidse politiek-ideologische klimaat kunnen geïllustreerd worden aan de hand van een vluchtige vergelijking van enkele stakingen die zich in een tijdsbestek van vijftien jaar in deze stad afspeelden. Hoe binnen relatief korte tijd de actiebereidheid in Leiden meer gemeengoed ging worden en stakingen sterk aan sociaal-politieke betekenis wonnen, valt af te lezen uit de volgende drie momentopnamen: de twee weversstakingen bij de Leidse Katoen Maatschappij (LKM) in 1895, de timmerliedenstaking in 1906 en de staking van de kettingsmeden op de Grofsmederij in 1910.

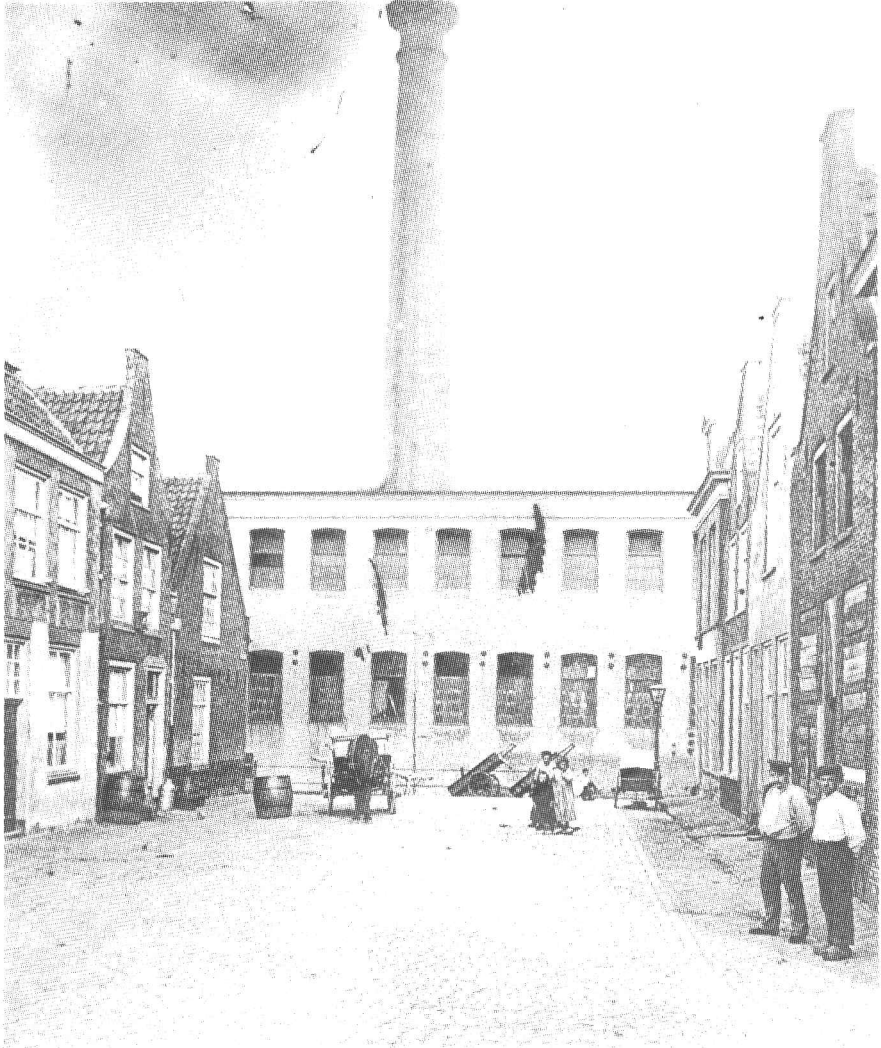
De weversstakingen bij de LKM in 1895¹⁴

De stakingen van de ongeorganiseerde en laaggeschoolde wevers (hun aantal varieerde van 80 tot ruim 400) vormden een spontane wanhoopsdaad tegen een dreigende verlaging van hun stukloon: de kwaliteit van de garens was dermate verslechterd dat de wevers minder stukken katoenen stof konden afwerken en dus minder uitbetaald kregen. Niettemin zijn er aanwijzingen dat een propagandist van het syndicalistische Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) van buiten Leiden de wevers tot deze werkonderbreking had aangezet. Tevergeefs probeerden de drie plaatselijke werkliedenverenigingen, het liberale Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV), het protestants-christelijke Patrimonium en de Rooms-Katholieke Volksbond, te bemiddelen. Intussen werd een geldinzamelingsactie op touw gezet voor de werkloze wevers die geen stakingskas kenden en namen enkele voormannen van de werkliedenverenigingen van de gelegenheid gebruik om de stakers voor socialistische opruiers te waarschuwen, "wien het niet te doen is om de toestand van den werkman te verbeteren, maar enkel om het aantal ontevreden te vermeer-

13. Jaak Slangen, 'Sociale vernieuwing anno 1890: Arnold Kerdijk en Hélène Mercier en de Leidse Arbeidsenquête', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1990*, 49-101.

14. H.P.M. Goddijn, 'De weversstakingen

van 1895 in de Leidse Katoenfabriek', *Leids Jaarboekje 56* (1964) 71-92; Henk Kramers, Jaak Slangen en Marius Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982) 27-28.

De Leidsche Katoen Maatschappij, omstreeks 1900 (Coll. Dirk van Eck-Stichting).

BIBLIOTHEEK GESCHIEDENIS
Rijks Universiteit Leiden
Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden
Telefoon 071-527 2662

deren", aldus pater Van Kessel, kapelaan van de Hartebrugkerk en geestelijk leidsman van de RK Volksbond¹⁵.

Burgemeester F. Was, beducht voor relletjes tijdens de studenten-maskerade, wist de staking tijdelijk te beëindigen. Maar een dag later, 19 juni, toen het feestgedruis was verstomd, legden de wevers het werk opnieuw neer. Uiteindelijk slaagde een arbitragecommissie, bestaande uit representanten van de gegoede burgerij, onder wie de burgemeester, de links-liberale politicus professor H.L. Drucker en de fabrikant Samuel le Poole, tot een vergelijk te komen met de twee directeuren, de gebroeders Driessen.

Deze stakingen sterkten met name Drucker in zijn overtuiging van de noodzaak van de instelling van Kamers van Arbeid ter regulering van de conflicten tussen kapitaal en arbeid, als een middel tot verzoening van de oploeiende klassentegenstellingen. Al met al beklift het beeld van een bedaagd ingrijpen van 'grote broer' (de werkliedenverenigingen) die deze impulsieve actie weliswaar veroordeelde, maar erger wist te voorkomen.

De timmerliedenstaking in 1906¹⁶

Een wereld van verschil straalde elf jaar later de timmerliedenstaking uit. Ruim tachtig geschoolde ambachtslieden op een totaal van ongeveer 150 tot 200, verspreid over een groot aantal werkplaatsen en georganiseerd in hetzij de moderne, socialistische vakbond Vooruit (1894), hetzij de oudere Timmerlieden- en Modelmakersvereniging, legden op 28 mei 1906 het bijltje erbij neer na ruim anderhalf jaar tevergeefs met de Bond van Patroons te hebben onderhandeld over een tien-urendag (in plaats van elf) en een verhoging van het uurloon van *f* 0,20 naar *f* 0,23.

De timmerlieden hadden hun zaakjes goed voorbereid. Door middel van huisbezoek, een speciaal gedrukte brochure en enkele krant artikelen waren ongeorganiseerden geïnformeerd en voorbereid op een mogelijk stakingsconflict. De Vooruit beschikte over een redelijk gevulde stakingskas, weldra aangevuld met gelden van het NVV en inzamelingen tijdens solidariteitsacties in den lande. Plaatselijk wisten zij zich verzekerd van de steun van de Leidse Bestuurdersbond (LBB) en de coöperatie Vooruit; de metselaars en opperlieden verklaarden zich solidair, terwijl het merendeel van de publieke opinie hun aanvankelijk welgezind was.

15. Uit een redevoering van H.A. van Kessel, 23 juni 1895; vgl. H.G. Keuken, *De ontwikkeling van de arbeidersbeweging gedurende de tweede helft van de negentiende*

eeuw. Een eerste verkenning (...) (Leiden 1968) 148.

16. Het navolgende is grotendeels gebaseerd op Bomli, *De timmerliedenstaking*.

Opmerkelijk is wel dat de landelijke organisatie van de katholieke timmerlieden, het RK Timmerlieden-Secretariaat, op de hand was van de stakers. Een houding die wel erg schril afsteekt tegen de plaatselijke afdeling Sint Joseph die onder druk van hun geestelijk raadsman en de katholieke patroons kort na het uitbreken van de staking afhaakte. Op de landelijke jaarvergadering later dat jaar keurden de katholieke timmerlieden deze houding van de Leidse St.-Josephmannen af.

Tallose bemiddelingspogingen werden ondernomen: die van een ad hoc ingestelde verzoeningsraad van de Kamer van Arbeid; een aanbod van de overkoepelende organisaties: het RK Timmerlieden-Secretariaat en de Algemene Nederlandsche Timmerliedenbond vanuit Amsterdam; een gelegenheidscommissie uit de burgerij, waarin nu onder meer de katholieke politicus P.J.M. Aalberse, de antirevolutionaire fabrikant W. Pera en de architect W.C. Mulder figureerden, en een aanbod van het Leidse ANWV en Patrimonium, die de patroons probeerden tot enige inschikkelijkheid te bewegen met het argument van kwaad tot erger, "dat deze strijd, waarin aan den zijde van de patroons niets wordt toegegeven, om het recht van organisatie (hetwelk door uzelf wordt toegepast) te erkennen en de werklieden daardoor nog meer in de armen der revolutionairen worden gevoerd en de standenhaat nog meer wordt aangewakkerd"¹⁷. Ten langen leste bood zelfs K. Sijtsma, vrijzinnig-democratisch raadslid en journalist van het *Leidsch Dagblad*, zijn diensten aan.

Door de stakers werden deze bemiddelingspogingen stuk voor stuk aanvaard, maar de patroons volhardden in hun afwijzing van inmenging door derden en hielden zelfs ieder overleg met de stakers af. Allengs kreeg het conflict het karakter van een prestigestrijd: deze socialistische vakbond moest kapot gestaakt worden, anders was het hek van de dam. *De Leidenaar*, het lijfblad van ds. R.J.W. Rudolph, maakte intussen stemming tegen de stakers die in zijn ogen op niets anders uit waren dan de "verloren revolutie van 1903" alsnog te winnen. Diezelfde militante dominee was eerder dat jaar met F. van der Goes in openbaar debat getreden over het atheïsme van Marx¹⁸. Tot leedvermaak van de stakers moesten de patroons op het laatste moment zelf de tribunes opbouwen, wilde de officiële onthulling van het standbeeld van

17. *Ibidem*, 148.

18. In brochurevorm uitgegeven: F. van der Goes en R.J.W. Rudolph, *Marx of Christus. Verslag van het openbaar debat*

gehouden op donderdag 22 maart 1906 (Leiden 1906); Anton Pannekoek, *Herinneringen. Met bijdragen van B.A. Sijes en E.P.J. van den Heuvel* (Amsterdam 1982) 86.

Leidens beroemdste schilder ter gelegenheid van de Rembrandtfeesten niet in duigen vallen.

Na de uitsluiting van de timmerlieden medio augustus werd de situatie steeds grimmiger. Soms vloog de vlam in de pan en verschillende malen kwam het tot een hardhandig treffen tussen politie en stakers. Daarbij kreeg de eerste partij de hulp van het garnizoen en werden de stakers bijgestaan door kameraden van de Grofsmederij. Aan de vooravond van een grote openbare vergadering in de Stadsgehoorzaal, waar de Rotterdamse vakbondsman H. Spiekman zou spreken, werd in Leiden een kleine staat van beleg afgekondigd.

Niet meer dan vijf personen mochten bijeen zijn, wat in politictaal betekende "iedere staker die je ziet, sla je maar op zijn kop". Huzaren te paard moesten op 't oorlogspad plus dienders op een paard — en slaat er maar op.

Verschrikkelijk beestachtig werd dien avond van den 22 sten Augustus huisgehouden¹⁹.

Voor de Leidse pers was dit incident koren op de molen om de stakers in kwaad daglicht te stellen.

Intussen probeerde het stakingscomité met behulp van een *picket line* en oproepen aan timmerliedenbonden in andere steden om hetzelfde te doen, de groeiende stroom van onderkruipers naar Leiden tegen te houden. Dat lukte maar ten dele. De staking sleepte zich nog voort tot 23 november. Toen besloten de stakers het eenzijdig — zonder overleg — vastgestelde voorstel van de Patroonsbond te accepteren: voor 1907 een uurloon van f 0,21 bij een werkdag van 10½ uur, voor 1908 oplopend tot f 0,22 bij een werkdag van 10 uur. Doorslaggevend waren niet de concessies van de werkgevers, maar de algehele malaise en als gevolg daarvan de sterk groeiende werkloosheid in de bouwvakken die het steeds moeilijker maakten om onderkruipers nog langer tegen te houden.

De timmerliedenstaking was de langste staking uit de Leidse geschiedenis. Zij vormde de eerste grote krachtmeting tussen de (sociaal-democratische) moderne vakbeweging en de Leidse werkgevers. Zij betekende ook de eerste grote vuurproef die het landelijke NVV moest doorstaan. De gezamenlijke NVV-ers brachten maar liefst f 23.000 bijeen voor hun Leidse kameraden²⁰. Daarbij ging het niet zozeer om de op zich redelijke eisen: in veel gevallen

19. Bomli, *De timmerliedenstaking*, 112.

20. Zie F. de Jong Edz., *Om de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van het ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen* (Amster-

dam 1956) 105-106; E. Huetting, F. de Jong Edz. en R. Ney, *Naar groter eenheid. De geschiedenis van het Nederlands Verbond voor Vakverenigingen 1906-1981* (Amsterdam 1983) 51.

werden de uurlonen al de facto uitbetaald. Eerder ging het om het afsluiten van een schriftelijke CAO, en misschien meer nog om de vastberadenheid van de patroons die de nieuw gevormde macht van de socialisten koste wat kost wilden breken. En dan te bedenken dat de SDAP zich angstvallig buiten dit conflict heeft gehouden. De arbeiderscoöperatie Vooruit had in ieder geval haar bestaansrecht bewezen door al die tijd de stakers brood op de pof te leveren²¹. Vijftien stakers werden voorgoed uitgesloten. Enkelen, onder wie Jacob van Riet, begonnen noodgedwongen een bedrijfje voor zichzelf. Niettemin leverde deze strijd de Vooruit een winst op van zeventig nieuwe leden, bijna een verdubbeling ten opzichte van het begin van de staking zes maanden eerder.

Een groot deel van de strijd werd in de plaatselijke pers, in het bijzonder in het *Leidsch Dagblad*, uitgevochten. De stakers beseften maar al te goed de macht van de publieke opinie. Ze grepen iedere kans aan om hun zaak voor het voetlicht te brengen en de patroonsbond zo nodig publiekelijk te corrigeren. Meer krediet kregen de stakers van de landelijke pers. *Het Volk*, *De Groene*, maar ook het *Sociaal Weekblad* en de *NRC* volgden de gebeurtenissen op de voet.

De timmerliedenstaking is de enige Leidse staking die door een van de leiders — P.J. Bomli — zorgvuldig is gedocumenteerd en zelfs te boek is gesteld. Het behoort tot de ironie van de geschiedenis dat dit ongemeen scherpe en langdurige arbeidsconflict zo lang over het hoofd is gezien, terwijl juist van deze belangrijke fase in de Leidse klassenstrijd een uitvoerig eigentijds verslag bestaat²². Wat Bomli onder meer aanzette tot het schrijven van een boek van 170 pagina's, was dat andere vakorganisaties "de lessen ter harte [moesten] nemen die een vorige beweging voor hun leverde"²³. Hier is een zelfbewuste, strijdbare timmerman aan het woord die zijn lezing van deze slepende staking belangrijk genoeg vond om haar voor het nageslacht te bewaren, al heeft zijn boek op het moment van verschijnen bij de Leidse Uitgevers-Maatschappij "Voorwaarts" in 1907 nauwelijks aandacht gekregen. Blijkbaar waren de wonden in het verzuilde Leiden nog te vers.

21. C.J. Piena, 'Een halve eeuw vakbeweging', *Een halve eeuw Leidsche Bestuurdersbond, 1900—6 april—1950, benevens een verslag van de werkzaamheden in 1949* (z.p.e.j.).

22. Bomli's bijdrage ontbreekt ook in het onderzoeksverslag van Zonneveld, hoewel op het bestaan van deze bron in verschillende

recente werken is gewezen, bijvoorbeeld in: J.A.N. Knuttel, *Levensloop. Met een voorwoord van Theun de Vries en een biografisch portret door Jaak Slangen* (Leiden 1989) 178; een publikatie over Bomli als geschiedschrijver is in voorbereiding.

23. Bomli, *De timmerliedenstaking*, 3.

De staking van de kettingsmeden op de Grofsmederij in 1910

Kijken we nu naar de laatste staking: die van de kettingsmeden op de Grofsmederij in 1910. In september van dat jaar weigerden ruim negentig geschoolde metaalbewerkers, werkzaam op een modern bedrijf en voor een deel georganiseerd in de Leidse afdeling van de Algemene Nederlandsche Metaalbewerdersbond (ANMB), een loonsverlaging van vijftien procent te accepteren. Al eerder was de werkweek teruggebracht van 60 tot 45 uur. Na uitsluiting van de stakers door de directie schaarde de LBB zich achter hen. Ditmaal vonden de Leidse arbeiders het landelijk NVV niet naast, maar tegenover zich in de persoon van Jan Oudegeest. Hij kon de plannen van de directie bilijken en gaf de stakers de raad daarin te berusten²⁴. De plaatselijke afdeling van de ANMB en de LBB zetten evenwel een steuncampagne op touw voor de werkloze kettingsmeden. Dat ging het landelijk hoofdbestuur te ver, omdat op deze wijze met de zo belangrijke centralisatie- en disciplinebeginselen van de 'moderne' vakbeweging een loopje werd genomen. Tot overmaat van ramp mengde de partijpolitiek zich in dit interne vakbondsconflict toen de Sociaal-Democratische Partij (SDP), die zich een jaar eerder na het Congres van Deventer had afgescheiden van de SDAP, onvoorwaardelijk de kant koos van de LBB en de Leidse stakers, onder wie zij een tiental leden telde. De SDP, toen nog op de lijn van het NVV, vond dat het hoofdbestuur maar eens flink de les moest worden gelezen. Zij organiseerde een landelijke geldinzamelingsactie met als noodkreet: "Steun de kettingsmeden! Laat hen niet over aan de vrijen en het N.A.S., redt hen voor de A.N.M.B."²⁵. Vanuit Den Haag schoot Louis de Visser de Leidse vakbondsbestuurders te hulp.

Intussen kapittelde Oudegeest de onwillige Leidse stakers dat ze zich lieten misleiden "door anarchisten en hunne geestverwanten, door eenige goedwillende maar slecht oordeelende partijgenoten, die steeds en overall meenen, dat loonbewegingen gesteund moesten worden"²⁶.

Uiteindelijk moest de LBB bakzeil halen, maar de eis van het hoofdbestuur om afstand te nemen van eerder gedane "verdachtmakingen" aan het adres van de bondsvoorzitter ging twee Leidse bestuurders toch te ver. Dat weigerden ze. De Visser, furieus over deze poging om de "LBB en de stakende kameraden zwart op wit te disqualificeeren als leugenaars en lasteraars", liet "het geheele schandstuk" afdrucken in *De Tribune*²⁷.

24. Jan Oudegeest, 'Uitsluiting aan de Kettingmederij in Leiden in 1910', *De geschiedenis van de zelfstandige vakbeweging in Nederland II* (Amsterdam 1932) 312.

25. Van Schie (pseudoniem van J.A.N. Knuttel), 'De Leidsche Kettingmeden', *De*

Tribune, 22 oktober 1910.

26. Oudegeest, 'Uitsluiting aan de Kettingmederij', 312.

27. L. de Visser, 'Uit de vakbeweging; het conflict der Leidsche Kettingmeden', *De Tribune*, 12 november 1910.

Medio november kwam het tot een schikking tussen de stakers en de directie²⁸. Het nieuwe uurtarief ging niet van tafel, maar zo mogelijk zou meer worden uitbetaald. Oudegeest zag heel afstandelijk terug op deze staking van de Grofsmederij. Hij deed haar af als een "typisch voorbeeld van de heersende verwarring op organisatorisch gebied uit de beginjaren van de moderne vakbeweging"²⁹.

Deze staking werd in ieder geval de LBB, verlamd door de felle strijd tussen revisionisten en marxisten, bijna fataal. Op het dieptepunt van de crisis wonnen de reformisten, aangevoerd door dezelfde Bomli over wie we eerder spraken. Zij betaalden hiervoor een hoge prijs: de plaatselijke autonomie moest worden opgegeven en dat ging gepaard met een ingrijpende reorganisatie van de Bestuurdersbond³⁰.

Tussenbalans

Deze drie stakingen laten zien hoe in relatief korte tijd, tussen 1895 en 1910, de arbeidsverhoudingen in bepaalde Leidse bedrijfstakken zich hebben verhard. Naast defensieve acties tegen aantoonbare verslechtingen zien we arbeiders optreden ter verbetering van hun leefsituatie, ja zelfs vechten voor erkenning van hun grondwettelijke recht op vereniging. Lieten textielarbeiders zich nog maar moeizaam organiseren en leek iedere poging daartoe onmiddellijk te worden afgestraft, de timmerlieden en kettingsmeden spreidden een veel hoger ontwikkeld vakbondsbewustzijn ten toon. Dezen waren, gewapend met nieuwe inzichten en moderne organisatievormen, ook veel eerder geneigd in het offensief te gaan. In dat opzicht leken de verschillen tussen voorhoede en 'proletarische achterhoede' binnen de Leidse arbeidersklasse voorlopig alleen maar groter te worden.

Niet minder opvallend is hoe de verzoeningsarbeid van ad hoc ingestelde arbitragecommissies, bestaande uit vooraanstaande stedelijke notabelen, steeds minder effect sorteerde; dat de Kamers van Arbeid weinig konden uitrichten als het echt menens werd en dat de bemiddelende rol van de drie algemene werkliedenverenigingen die het stakingsmiddel verafschuwden, geleidelijk aan leek uitgespeeld. Bij de staking op de Grofsmederij kwamen zij er al helemaal niet meer aan te pas. Deze staking wordt vooral gekenmerkt door een heftige strijd tussen twee concurrerende socialistische partijen op plaatselijk en

28. *De Tribune*, 17 november 1910.

29. Oudegeest, 'Uitsluiting aan de Ketting-smederij', 314.

30. Vgl. Jaak Slangen, 'Communisten in Leiden aan de vooravond van de Eerste

Wereldoorlog: de Sociaal-Democratische partij (SDP), afdeling Leiden van 1909 tot 1914', *Leids Jaarboekje* 78 (1986) (134-164) 144-146.

landelijk niveau en door een botsing tussen verschillen in vakbondsopvattingen. Het polarisatiemodel dat de Leidse socialisten introduceerden, stond haaks op het zo gekoesterde harmoniemodel van de oudere, liberale en confessionele organisaties. Niettemin raakten het serieus dreigen met het stakingswapen en het daadwerkelijk gebruik ervan steeds meer ingeburgerd in Leiden. Daarvan trokken de socialisten voorlopig nog geen profijt: zeker tot de Eerste Wereldoorlog bleven zij geïsoleerd en werden zij regelmatig buiten de stedelijke overlegplatforms gehouden.

Rest nog het opmerkelijke feit dat de Leidse stakingen zo veel aandacht hebben gekregen in de landelijke pers. Het is van belang hierbij te bedenken dat het niet alleen ging om heftige lokale conflicten, maar zeker in de laatste twee gevallen ook om de toepassing van landelijke organisatieprincipes in de Leidse proeftuin. In 1910 bleek de nationale factor zelfs zo overheersend dat een belangrijk deel van de Leidse vakbeweging haar zelfstandigheid verloor.

BRESSEN IN HET LIBERALE BOLWERK

Tot de jaren negentig hebben de liberalen praktisch ongestoord hun stempel kunnen drukken op de Leidse samenleving. Hun sedertdien tanende invloed valt duidelijk af te lezen bij de drie stakingen van hierboven. Ook op andere terreinen moesten zij veren laten, zeker nadat de kwestie van uitbreiding van het kiesrecht in 1894 politieke verdeeldheid onder hen zaaide. Er werden steeds meer bressen geslagen in het liberale bolwerk. Zo verloren de liberalen hun dominante positie op het terrein van de volksontwikkeling; rond 1900 werd hun hegemonie in de gemeenteraad ondermijnd; binnen de universitaire gemeenschap verloor het liberalisme haar exclusiviteit; zelfs de Kamer van Koophandel moest haar poorten openen voor buitenstaanders.

Het Leidse Nutsdepartement dat in de vorige eeuw een voortrekkersrol had vervuld in het volksontwikkelingswerk, ondervond vanaf de jaren zeventig meer en meer concurrentie van confessionele zijde. Tussen 1876 en 1899 zag het bestuur het aantal leden met iets meer dan de helft dalen: van 379 naar 179³¹. Bovendien gingen steeds meer energieke vrijzinnige en links-liberale leden nieuwe initiatieven buiten haar om ontplooien. Het meest tot de verbeelding sprak wel dat 'het Nut' het initiatief van een nieuwe Volksleeszaal weiger-

31. Gemeentearchief Leiden, Departement Leyden der Maatschappij tot Nut van het

Algemeen, jaarverslagen alsmede brieven nrs. 3316 (31 mei 1894) en 3438 (juni 1899).

de te steunen, terwijl ze haar eigen nutsbibliotheek aan haar lot overliet. Met de stichting van het wijkgebouw 'Geloof, Hoop, Liefde' in de 'Leidse Jordaan' had ze evenmin iets van doen.

Ook in die andere 'burcht der vrijheid' — de universitaire wereld — werden ideologische haarscheurtjes zichtbaar. Naast het Corps verschenen nieuwe studentenverenigingen. In 1893 zag door toedoen van Aalberse de RK Studentenvereniging Sanctus Augustinus het licht. In datzelfde jaar werd D.A. van Eck in zijn poging tot oprichting van een socialistische studentenvereniging gedwarsboomd door S.R. Steinmetz. Een ander teken aan de wand was dat het eerste deel van het proefschrift van Aalberse (1897) door zijn promotor W. van der Vlugt werd afgekeurd als zijnde "te straf antiliberaal"³². Op de valreep van de nieuwe eeuw maakte de sterrenkundige Anton Pannekoek, als gedreven "door een noodlot", de grote overstap van Liberale Kiesvereniging naar SDAP³³. En toen Blok in 1908, verontrust over de groeiende belangstelling voor het historisch materialisme in de geschiedbeoefening en nog meer beducht voor de nauwe band tussen marxistische geschiedschrijving en socialistische partijpolitiek, "een ware kruistocht van voordrachten tegen het historisch materialisme" had ingezet, vond hij onder meer de letterkundige en latere communist J.A.N. Knuttel op zijn weg³⁴.

Rond de eeuwwisseling traden belangrijke verschuivingen op in de politieke en sociale samenstelling van de gemeenteraad. Tot dan toe wisten de liberalen, of het nu fabrikanten of professoren waren, zich verzekerd van een riant meerderheid. De komst van de eerste werklieden in de raad, C. Kouw en J. Bosch, voorzitters van het ANWV en Patrimonium, werd ingeluid met een verhoging van het presentiegeld. Er ging zich nu duidelijker fractievorming aftekenen. Zeker na de verkiezing van Aalberse, die de schromelijke ondervertegenwoordiging van katholieken in gemeentelijke commissies en het ambtenarenapparaat openlijk ging aanvechten. In 1901 openden de liberalen zelf de rijen door unaniem op Aalberse als kandidaat voor de vierde wethouderspost te stemmen. De verkiezing overrompelde niet alleen de antirevolutionairen, maar ook de katholieken die op andere kandidaten hadden gestemd en

32. J.P. Gribling, *P.J.M. Aalberse 1871-1948* (Nijmegen/Utrecht 1961) 53-54.

33. Pannekoek, *Herinneringen*, 12.

34. P.J. Blok, 'Historisch materialisme', *Onze Eeuw* III (sept. 1908) 351-365; Van Schie [J.A.N. Knuttel], 'De dood van het historisch materialisme', *De Nieuwe Tijd* (788-792) 790-791; zie J. Tollebeek, 'Historiografie en politiek omstreeks de eeuwwende: Bloks sociale geschiedenis', *Tijdschrift voor*

sociale geschiedenis 13 (1987) (131-149) 143; Idem, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990), hoofdstuk II: 'Blok en de discussies omstreeks de eeuwwisseling' (71-127); Leo Noordegraaf, 'In de knop gebroken. Historisch-materialisme in de Nederlandse geschiedschrijving omstreeks 1900', in: De Vries e.a., *De kracht der zwakken*, 169-192.

Gemeenteraadsleden, 1918 (Coll. Dirk van Eck-Stichting).

zelfs de kandidaat in kwestie, die om bedenkijd vroeg³⁵. Met zijn toetreding tot het College kwam er een einde aan de uitsluitend liberale bezetting van de wethouderszetels. Het raadslid Drucker sprak van een "gedenkwaardig feit"³⁶. Deze verkiezing was in dubbel opzicht een novum: een katholiek als wethouder op de nieuwe post van sociale aangelegenheden. Aalberse liet er geen gras over groeien: hij trof voorbereidingen voor de instelling van het instituut schoolartsen en maakte zich sterk voor het aannemen van een verordening tegen openlijke ontucht³⁷. Kort na zijn verkiezing tot Tweede-Kamerlid in 1903 moest hij weer zijn ontslag indienen, maar als raadslid bleef hij ijveren voor de instelling van een Gemeentelijke Arbeidsbeurs in 1905, een gemeentelijke werkloosheidsverzekering in 1908 en een betere rechtspositie voor het gemeentepersoneel in 1918³⁸.

Als geen ander buitte Aalberse de mogelijkheden uit die de gemeentelijke autonomie hem bood. De gemeenteraad kon op korte termijn immers meer doen dan "zelfs het meest vooruitstrevende ministerie [...] tot verbetering van de sociale misstanden, tot leniging van veel onverdiende ellende, tot opbeuring van den arbeiders- en middenstand"³⁹. Daarmee volgde hij dezelfde weg die 'radicalen' (later vrijzinnig-democraten) als Drucker eerder waren ingeslagen, al lette deze banketbakkerszoon scherper op de belangen van de middenstand. Toch was het nog te vroeg om van een definitieve doorbraak te spreken. In 1905 verloren de katholieken hun zetel in het dagelijks bestuur van de gemeente en herwonnen de liberalen hun meerderheid in de raad. Ook het burgemeesterschap van N. de Ridder zou weinig meer dan een confessioneel intermezzo blijken, een uitzondering op wat inmiddels een liberale traditie was geworden.

In 1914 raakte De Kamer van Koophandel verzeild in een bestuurlijke crisis, toen de aftredende leden, J. Hartevelt Azn en E.L.Th. Hoogstraten, die zich herkiesbaar hadden gesteld, niet werden herkozen. Tot verbijstering van het zittende bestuur maakten de antirevolutionair W. Pera en de katholiek A. Smits hun opwachting in dit exclusieve genootschap van liberale heren. Die wisten niets anders te doen dan *en bloc* af te treden, weldra gevolgd door hun

35. Gribling, *P.J.M. Aalberse*, 55-56, 69-71.

36. *Ibidem*, 80; *Handelingen Gemeenteraad van Leiden 1901*, 133.

37. Gribling, *P.J.M. Aalberse*, 83.

38. Jos Pannebakker, 'De politiek van de gemeente Leiden met betrekking tot de werkloosheid in de periode 1880 tot 1905', *Leidschrift* 1 (1984) nr. 1, 56-74; R.W.J. Arnoldus, 'De eerste overheidsbemoeienis met de werkloosheidsverzekering. Het ont-

staan van gemeentelijke werkloosheidsfondsen 1884-1909' (scriptie, Leiden 1992).

39. Gribling, *P.J.M. Aalberse*, 69. De opvattingen van Aalberse over de sociale kwestie zijn te vinden in *Kardinaal Manning's Commentaar op de Encycliciek Rerum Novarum, vertaald en met inleiding en aantekeningen voorzien door ...* (Haarlem 1895) en in zijn inleiding op Fr. Invrea, *Sociale gemeentepolitiek* (Den Bosch 1905).

secretaris. In 1915 trad een heel nieuwe generatie aan⁴⁰.

De vernieuwing van de Leidse raad liet nog enkele jaren langer op zich wachten. Een belangrijke sociaal-psychologische katalysator vormden de woelige novemberdagen van 1918. In die dagen zag Van der Vlugt zijn angst voor een 'Allemansbewind' bijna bewaarheid worden. Blok haastte zich om het revolutionaire gevaar te bezweren met een stevig aangezet hoofdartikel in het *Leidsch Dagblad* en de liberalen en de confessionele zuilen traden eendrachtig op tegen het revolutionair-socialisme⁴¹. Maar in september 1919 was de kogel door de kerk: negen sociaal-democraten, onder wie twee vrouwen (ook dat was revolutionair) en één communist verschenen in de oude raadzaal. Eindelijk kende de raad een min of meer democratische afspiegeling van de Leidse bevolking, waarvan tot dan toe een belangrijk deel — aangegroeid tot ruim een derde — buitengesloten was.

VIER ZUILEN IN LEIDEN?

Bij de huidige stand van zaken is het voorbarig om voor Leiden te spreken van vier zuilen conform Stuurmans omschrijving. Bij toekomstig historisch onderzoek is het praktischer uit te gaan van de ruimere werkdefinitie van verzuiling: 'de vorming van netwerken van verenigingen rond levensbeschouwelijke kernen'. Het belang van onderzoek naar netwerken staat buiten kijf. In enkele gevallen is er zelfs sprake van directe familiebanden. Zo was de voorzitter van het Leidse ANWV, C. Kouw, getrouwd met een zus van B.H. Heldt, de oprichter van het landelijk ANWV. De links-liberale politicus A. Kerdijk was gehuwd met een zus van de vrouw van de Delftse fabrikant J.C. van Marken. Emilie Knappert onderhield nauwe contacten met Drucker en Kerdijk, terwijl P.J.M. Aalberse veel steun ondervond van zijn twee priester-broers en bevriend was met de latere bisschop van Haarlem, J.D.J. Aengenent. Verscheidene politici, als Drucker, Van der Vlugt en Aalberse combineerden jarenlang het Leidse raadslidmaatschap met dat van de Tweede Kamer.

Het zou van naïviteit getuigen te denken dat verzuiling een welbewust streven is geweest. Het is eerder het resultaat van een proces waarvan niemand de uitkomst heeft kunnen voorzien. Wel deelden liberalen en confessionelen een gemeenschappelijk negatief motief: het antisocialisme. Daarvan

40. A. Koningsveld en J.A. Jacobs, *Een kamer aan de Rijn. 175 jaar geschiedenis van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland* (Leiden 1992) 98.

41. Jaak Slangen, 'November 1918 in Leiden: revolutie of contrarevolutie?', *Leids*

Jaarboekje 80 (1988), 121-137. Aalberse daarentegen hield als pas benoemde minister het hoofd koel: H.J. Scheffer, *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1971) 161-162.

hebben we eerder al enkele staaltjes gezien. Waarschijnlijk kenden de confessionelen een sterkere uitgangspositie om hun vertrouwde achterban te organiseren en vast te houden. Liberalen en socialisten hadden het heel wat moeilijker: zij moesten eerst een stevig fundament leggen in de arbeidersklasse, terwijl ze zich met hun algemene ideologische oriëntaties min of meer buiten de zich nieuw aftekenende hokjesgeest plaatsten. Liberalen en socialisten werden meegesleurd in de om zich heen grijpende verzuiiling en gedwongen aan deze wedloop mee te doen. Aanvankelijk kenden de liberalen een duidelijke voorsprong op de socialisten, maar uitgerekend de laatste starters wisten hun achterstand in te lopen ten koste van de eerste groep. Enkele aspecten behoeven hier enige toelichting.

Protestants-christelijken

Er is nog zo goed als geen onderzoek gedaan naar de netwerken van de protestants-christelijken⁴². Hoe succesvol de zendingsarbeid van ds. Rudolph en zijn opvolgers ook mag zijn geweest, toch wordt twintig jaar later in de *Nieuwe Leidse Courant* met enige bitterheid geklaagd dat uit een onderzoek is gebleken:

dat [in Leiden] slechts een betrekkelijk klein percentage van de jongens, die de christelijke scholen bezoeken, zich later, als zij een vak gaan leren, bij een christelijke organisatie aansluiten.

De rest vindt een onderkomen in de z.g. neutrale of moderne organisaties, met het gevolg vaak, dat zij in de S.D.A.P. terechtkomen en met alles wat zij in hun jonge jaren geleerd hebben, breken. Zij zinken weg en worden een gewisse prooi van ongeloof en revolutie⁴³.

Katholieken

Onderzoek naar de katholieke verzuiiling heeft evenmin plaats gevonden. De cruciale rol die Aalberse in Leiden heeft gespeeld, is tot nu toe onderbelicht gebleven⁴⁴. Daarom volgt hier een kort overzicht van diens belangrijkste

42. Behalve het eerder aangehaalde werk van Keuken: P. van der Laaken, 'De Leidse Protestants Christelijke Bouwvakfederatie en de afdeling Leiden van de Nederlands Christelijke Bouwvakarbeidersbond (1903) 1909-1941' in: J.W. Marsilje e.a. (ed.), *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden 1989) 495-500; P.J.M. de Baar, 'Eensgezindheid' in: C.H.D.J. van Heck en P.J.M. de Baar, *Honderd jaar sociale woningbouw in Leiden: van Werkmanswoningen Eensgezindheid en Leidse Woningstichting tot Woningbouwvereniging Leiden* (Leiden 1991) 82-109, met korte biografische aantekeningen van: F.

Elkerbout, K. Wassenaar, J.D. de Rijk, W. Fontein, J.A. van der Heijden, A. van der Heijden en W.G. van Katwijk.

43. *Nieuwe Leidse Courant*, 12 september 1925. Wat het SDAP-raadslid T. Groeneveld alleen maar kon beamen, "immers verschillende mensen uit de S.D.A.P. en zelfs uit de sociaal-democratische Raadsfractie hebben hun opleiding gehad op een bijzondere school": *Handelingen van de Gemeenteraad van Leiden*, 24 januari 1930, p. 85.

44. Vgl. Pannebakker, 'De politiek van de gemeente Leiden', 65 en het artikel van Rob Arnoldus elders in dit *Jaarboek*.

Aan de Burgerij van Leiden!

De Kerkeraden der Protestantsche gemeenten in Leiden achten zich geroepen in deze felbewogen dagen een woord van

KRACHTIGE WAARSCHUWING

te doen uitgaan tegen het misdadig bedrijf eener kleine minderheid in ons volk. Een kleine groep revolutionairen wil het van God gestelde en in de jaren van nood en gevaar zoo kennelijk door God gezegende Gezag in ons Vaderland omverwerpen, en belaagt de vrijheden van ons volk. En dat juist nu, nu God verademing geeft en een nieuwe toekomst voor de volkeren, ook voor het onze, opent.

Doet aan dit bedrijf in geen enkelen vorm mede.

Schaart u als één man om den troon van onze geliefde Vorstin.

Bouwt mede aan het hervormingswerk, dat na de geweldige gebeurtenissen den volkeren wacht.

Eert en steunt daarbij onze wettige Regeering, die met alle kracht dit hervormingswerk aanvat.

Het gezag en de orde in de maatschappij aan te randen is steeds, doch vooral nu een misdaad.

Het drievoudig snoer GOD, ORANJE en NEDERLAND worde niet verbroken.

De Kerkeraad der Ned. Herv. Gem., te *Leiden*.

De Kerkeraad der Waalsche Gem. te *Leiden*.

De Kerkeraad der Geref. Kerk te *Leiden*.

De Kerkeraad der Chr. Geref. Kerk (N. Rijn) te *Leiden*.

De Kerkeraad der Chr. Geref. Kerk (Breestraat) te *Leiden*.

De Kerkeraad der Remonstr. Geref. Gem. te *Leiden*.

De Kerkeraad der Ev. Luth. Gem. te *Leiden*.

activiteiten.

In 1895 kwam Aalberse de publikatie van enkele artikelen "om de pause-lijke denkbeelden [van *Renum Novarum*] op die wijze in het suffige Leiden te verbreiden", nog te staan op de kerkelijke ban van deken J. Bots⁴⁵. Tien jaar later vormde Aalberse het stralende middelpunt bij de officiële opening van het Centraal Bureau van de Katholieke Sociale Actie (KSA; 1905-1926), dat gevestigd was in zijn huis aan de Oude Singel. Bij die gelegenheid werd door een van de genodigden gesteld: "Er wordt wel gezegd: de katholieken komen altijd achteraan, en helaas is dit maar al te waar"⁴⁶. Kennelijk deed de wet van de remmende voorsprong hier haar invloed gelden, want binnen enkele jaren had Aalberse met steun van zijn twee broers belangwekkende initiatieven ontplooid. Zo verscheen door zijn toedoen en onder zijn redactie het *Katholiek Sociaal Weekblad* (1902-1929), als tegenhanger van het oudere links-liberale tijdschrift. In 1904 werd de N.V. Uitgeversmaatschappij Futura opgericht die in de reeks 'Politieke en Sociale Studiën' tal van brochures uitbracht over uiteenlopende thema's als katholieke (gemeente)politiek, coöperatie en volksontwikkeling. Zelfs een roomse liederenbundel ontbrak niet als vocaal tegenwicht van de Socialistenmars en de Internationale. In 1909 stond Aalberse aan de wieg van het katholieke dagblad de *Leidsche Courant*. Met de oprichting van een Katholieke Filmcentrale in 1913 in Leiden was Aalberse niet alleen zijn tijd ver vooruit, maar was hij de overige zuilen zelfs een slag voor. Tot slot wil ik hier nog wijzen op zijn strijd, uitgaande van de KSA (de Leidse School) tegen het interconfessionalisme van de Limburgse School die de katholieke gemoederen jarenlang heeft bezig gehouden⁴⁷.

(Links)liberalen

Over de verzuilende activiteiten van de (links)liberalen zijn we beter geïnformeerd. In het begin van de jaren negentig kwam een nauwe samenwerking tot stand tussen de liberale werklieden en de drie hoogleraren van de juridische faculteit: Drucker, Greven en Van der Vlugt. Die samenwerking wierp niet alleen blijvende vruchten af, zoals de oprichting van de Vereniging tot Bevordering van den bouw van Werkmanswoningen in 1892, maar nam bij tijd en wijle ook de vorm aan van een gelegenheidscoalitie, zoals het vergeefse adres aan de gemeenteraad voor een 'gebouw voor den Werkmansstand' in 1891 laat

45. Gribling, *P.J.M. Aalberse*, 48.

46. O. van Nispen tot Sevenaer, 'Katholieke Sociale Actie', *Sociaal Weekblad*, 2 december 1905 (481-485) 485.

47. Gribling, *P.J.M. Aalberse*, 90-138; vgl. de biografische portretten door P.J. Gribling in *Biografisch woordenboek van Nederland I* (Den Haag 1979) 2-3 en door Joop Maassen in *Biografisch woordenboek van het socialisme en arbeidersbeweging II* (Amsterdam 1987) 1-5.

zien. De onophoudelijke politieke steun van het ANWV aan het raadslid Drucker bij diens voorstellen om in de gemeentelijke bestekken een ongevalverzekering, maximale arbeidstijden en minimumlonen op te nemen, is een ander voorbeeld⁴⁸.

Maar *pièce de resistance* vormt de stichting van het Leidse Volkshuis in 1899. Het dagelijks bestuur werd gevormd door de drie hoogleraren 'voor het leven'; ook voor een vertegenwoordiger van het ANWV en Patrimonium werd steeds een plaats ingeruimd. Aan een representant van de katholieke arbeiders werd blijkbaar nog niet gedacht, om nog maar te zwijgen over een sociaal-democraat. Met de 'koninklijke gift' van Drucker hoopten de stichters de Leidse arbeidersbevolking uit handen van het opkomende socialisme te houden. In meer constructieve zin ging het om een integratiepoging van bovenaf als tegenwicht voor de verdergaande ontbinding van de Leidse samenleving.

Het meest uitgesproken dienaangaande waren de opvattingen van Van der Vlugt⁴⁹. Hij schetste de onomkeerbare dreiging dat arbeiders zich straks als kiesgerechtigde staatsburgers in hun onwetendheid "reddeloos prijs [zouden] geven aan de benevelende toovermacht der dwepers met wereldhervorming"⁵⁰. Het Volkshuis moest een ontmoetingsplaats worden waar persoonlijk contact leidde tot toenadering tussen de standen en zelfs tot maatschappelijke verbroedering. Daarnaast kende hij het Volkshuis in het bijzonder de functie toe van politiek vormingscentrum. "Het puik onzer werklieden" moest geschoold worden in "de doeltreffendheid der genootschappelijke eigen hulp" naar het voorbeeld van de pragmatische Engelse vakbeweging⁵¹.

Bij de officiële opening van het Volkshuis in 1899 ontvouwde Van der Vlugt nog een ander ideaal. De toenmalige standsverschillen weerspiegelden zich in twee aparte bijeenkomsten: één voor de deftige genodigden uit eigen kring en één voor "de arbeidende en daarmee gelijkstaande klassen". Werd tijdens de receptie van de notabelen de gulle gever in het zonnetje gezet, diezelfde avond weigerde Van der Vlugt aan de eerste bezoekers de anonimiteit van de schenker te onthullen. Het 'volk van Leiden' moest genoegen nemen met zijn blijde boodschap: "Allereerst openbaren wie Ge zijt en wat Ge kunt. En dan U herstellen in een bezit dat Gij sinds eeuwen verloren had"⁵².

Dit is de boodschap van het patriarchaat, gekleurd door het romantisch

48. Jaak Slangen, 'De bemoeienis van hoogleraren met de arbeidersbeweging in Leiden' in: Kramers e.a., *Het Leidse Volkshuis*, 22-26.

49. Jaak Slangen, 'De oprichters' in Kramers e.a., *Het Leidse Volkshuis*, 120-130 en Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbeseft. Liberalisme en nationalisme in*

Nederland 1870-1918 (Den Haag 1992) 191-194.

50. W. van der Vlugt, *Toynbeewerk* (Leiden 1892) 98.

51. Idem, 'Tien jaren Volkshuis-arbeid', *Onze Eeuw*, 9 april 1909 (424-463) 435.

52. Idem, 'Volkshuis te Leiden', *Algemeen Handelsblad*, 9 maart 1900.

mediëvisme uit die dagen, waarin de roep om integratie vanuit de dominante liberaal-burgerlijke cultuur duidelijk doorklinkt en waarbij als vanzelfsprekend het bestaan van arbeiderssubculturen wordt miskend. De parallel met huidige discussies over de integratie van allochtonen dringt zich op.

Tien jaar later was Van der Vlugt de eerste om te erkennen dat het hooggestemde ideaal van het Volkshuis als zendingshuis niet opgewassen bleek tegen de werkelijkheid van een ontmoetingsplaats. En dan niet eens voor studenten en werklieden: beide groepen gebruikten het hooguit als doorgangshuis. Studenten kregen zelfs een veeg uit de pan. Zij dienden hun opzichtige vijandigheid tegenover het Leidse 'gepeupel' achterwege te laten om het welgemeende verzoeningswerk niet moeilijker te maken dan het al was⁵³. Ik zal hier de verleiding weerstaan om Van der Vlughts monumentale opsomming van vooroordelen die binnen verschillende Leidse groeperingen leefden te citeren en me beperken tot zijn conclusie:

Wij zaaien *niet* onvoldaanheid; en wij, we aaien *niet* den proletariër; en wij, we kweken *niet* oppervlakkigheid door wetenschap te populariseren; en wij, we zijn *niet* goddeloos; en wij, we stellen *niet* Ruskin boven den Christus. [...]

Zoo schijnt de ijzeren ring der vijandschap rondom het Volkshuis wel gesloten van alle kanten⁵⁴.

De poging van de liberalen om dwars door alle partijen heen, door volksofvoeding van bovenaf, nieuwe gemeenschapszin en plichtsbefef te kweken als een integrerend alternatief voor de om zich heen grijpende verzuiling is in de kiem gesmoord. Vijftien jaar later, bij het zilveren jubileum van het Volkshuis, werd niet eens meer gerefereerd aan deze politieke intenties. In 1924 constateerde W.E. van Wijk, directeur van het Rotterdamse clubhuis De Arend, dat de volkshuizen niet hadden beantwoord aan de verwachtingen van de oprichters. Die dachten "veel te hoog van de geestelijke behoeften hunner medemenschen" en hadden zelfs niet in de gaten "dat al deze dingen ook niets zijn voor de groote menigte der wel-bezittenden".

Er is geen sprake van, als zoude het werk der volkshuizen voor de volksofvoeding uitgegroeid zijn tot een machtige beweging en in ons volk een drang gewekt hebben naar verheven ontspanning en naar ontwikkeling⁵⁵.

53. Jaak Slangen, 'Een mislukte doorbraak. Corpsstudenten en hun houding tegenover de Leidse arbeiders rond de eeuwwisseling' in: A.H. den Boef e.a., *Nog meer snikken en grimlachjes... over «De Leidsche Student»*

(Leiden 1980) 12-18.

54. Van der Vlught, 'Tien jaren Volkshuisarbeid', 459 en 460.

55. W.E. van Wijk, 'Het Leidsche Volkshuis', *Onze Eeuw*, 24 april 1924 (1-8) 1-2.

Evenmin betekende het Volkshuis een "wezenlijk element ter bezwering van den klassenstrijd of ter beïnvloeding van de wijze waarop".

De Roomschen hielden zich aanvankelijk geheel afzijdig; evenzoo verschillende schakeeringen van Protestanten. Ook de S.D.A.P. heeft het Volkshuis steeds gemeden: zij vertrouwde het kapitalistisch geschenk aan de stad niet genoeg en wilde zelf voor de opvoeding van haar menschen zorgen. Sedert eenige jaren bezit zij te Leiden nu zelf ook een eigen huis, het Volksgebouw, dat allicht meer aan het Volkshuis verschuldigd is dan het zelf weten wil⁵⁶.

In weerwil van Van der Vlughts overspannen verwachtingen van een actief staatsburgerschap, Knapperts hoogburgerlijke cultuuropvattingen en Kerdijks optimisme om langs deze weg klassenverzoening te bewerkstelligen, had het Volkshuis na een kwart eeuw wel degelijk haar bestaansrecht bewezen. Alleen al de bloei van het kinderwerk en het succes van de jongerenclubs getuigen hiervan. De links-liberalen waren met hun sociale vernieuwing als "een evenwichtige synthese tussen individualisme en socialisme" op de grenzen van hun kunnen gestoten⁵⁷.

Socialisten

Niet alleen de liberalen, ook de socialisten kenden hun utopische momenten en navenante teleurstellingen. Zo schreef Knuttel in 1909 na een teleurstellende opkomst bij een propagandabijeenkomst voor textielarbeiders om zich te organiseren in een moderne vakorganisatie: "Ze komen zelfs niet luisteren! Zoover hebben lange tijden van kapitalisme deze arbeiders ontmenscht, dat ze niet meer gelooven in iets beters, onverschillig zijn voor wat komen kan, onverschillig voor de strijd hunner klassegenooten. Waren ze maar tegen ons, waren ze maar georganiseerd in kerkelijke vereenigingen — de ondervinding met die actie opgedaan zou hen geleidelijk aan onzen kant brengen"⁵⁸. Het hart zonk ook onvermoeibare strijders voor het socialisme wel eens in de schoenen.

Knuttel betuigde zich aanhanger van het marxistisch sjabloon dat vakbondsbewustzijn hoe dan ook vooraf moet gaan aan klassebewustzijn. De teleurstellende ervaring met de Leidse textielarbeiders vormde voor hem gereede aanleiding zich in enkele artikelen in *De Tribune* bezig te houden met de vraag waarom zoveel arbeiders de nieuwe partij van de 'strengere socialisten'

56. *Ibidem*, 6.

57. S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992) 309-310.

58. Van Schie, [J.A.N. Knuttel], 'Van de Leidsche textielarbeiders', *De Tribune*, 22 mei 1909.

(de SDP) links lieten liggen. Daarvoor voerde hij een reeks van oorzaken aan. In de eerste plaats was daar "de schijnbare macht der oude partij [de SDAP ...] die 'wat voor de arbeiders doet', terwijl ons kleine troepje tot jarenlange machteloosheid schijnt gedoemd". Hij zag ook een dieper liggende oorzaak: "de Nederlandsche arbeiders strijden in massa niet voor het socialisme, maar hoogstens voor hervormingen [...]. Zij voelen niet de noodzakelijkheid van den onverzoenlijken klassenstrijd". Naar Knuttels stellige overtuiging was het ontbreken daarvan op zijn beurt weer te wijten aan drie oorzaken:

Ten eerste de betrekkelijk groote politieke vrijheid in ons land, die het klassekarakter der regeering verdoezelt en illusies scheidt ten aanzien der burgerlijke democratie. Ten tweede de geringe samentrekking der bedrijven, die maakt dat vele arbeiders nog kleinburgerlijk denken, nog illusies van "vooruitkomen" hebben [...]. Ten slotte het feit, dat de oude partij de opvoeding van haar volgers tot het socialisme steeds volkomen heeft verwaarloosd⁵⁹.

Ook in een fabrieksstad als Leiden viel de toetreding van fabrieksarbeiders tot de SDP bitter tegen. Volgens Knuttel waren de arbeiders met het grootste klassebewustzijn nog te vinden in de hoogontwikkelde metaalindustrie. "En 't is wel tekenend dat bijv. in Leiden de S.D.P. den meesten aanhang vindt onder de arbeiders van het eenige moderne grootbedrijf, de Grofsmederij⁶⁰. Op deze fabriek waren in 1909 tientallen arbeiders georganiseerd in een vakbond, maar "een dozijn misschien strijdt voor het socialisme"⁶¹. Niet voor niets maakte de SDP zich een jaar later sterk voor de uitgesloten kettingsmeden, zoals we eerder hebben gezien. Tekende zich onder de metaalbewerkers al duidelijk een vakbondsbewustzijn af, onder de "drie à vierduizend" Leidse textielarbeiders moest agitatie de strijd eerst nog op gang brengen.

Ze zijn onverschillig, niets rukt hen uit hun sleurleven, uit hun maffe ellende [...]. In velen, die voor het geduldwerk van den vakstrijd nog niet rijp zijn, zullen wij door socialistische propaganda den geest van ontevredenheid opwekken tot revolutionair besef. Nog geen medestrijders vooreerst, kunnen wij hopen van hen te maken, maar toch geregelde volgers⁶².

Verder kon de SDP voorlopig weinig doen, al mocht zij geen gelegenheid voorbij laten gaan om voor de arbeiders de essentie van de klassenstrijd tussen proletariaat en bourgeoisie inzichtelijk te maken. De SDP stond min of meer met lege handen, maar de ontwikkeling van de produktiekrachten binnen het

59. V[an] S[chie], [J.A.N. Knuttel], 'Voor het socialisme?', *De Tribune*, 14 augustus 1909.

60. *Ibidem*.

61. V[an] S[chie] [J.A.N. Knuttel], 'Slapte', *De Tribune*, 7 augustus 1909.

62. 'Van de Leidsche textielarbeiders', *De Tribune*, 22 mei 1909.

kapitalisme speelde het socialisme in de kaart. Als rechtgeaarde marxist rekende Knuttel er op dat technologische vernieuwing en de ontwikkeling van de Leidse fabrieken tot meer moderne bedrijven "plotseling onze reuzentaak ten zeerste komt verlichten"⁶³.

Het tegendeel zou bewaarheid worden. Niet het in de marxistische ideologie zo gekoesterde industrieproletariaat, maar (aldus dezelfde Knuttel enkele decennia later) juist ambachtslieden voerden numeriek de boventoon in de Leidse SDP.

Onze leden waren voornamelijk bouwvakarbeiders, een paar typografen, sigarenmakers, schoen- en kleermakers, bakkers, losse arbeiders, maar een fabrieksarbeider was een zeldzaamheid. Sommigen hadden enige persoonlijke aanhang, een stroming vertegenwoordigden zij geen van allen. Bij de meesten ging het meer om een nieuw geloof dan om een revolutionaire activiteit, als passanten waren er ook warhoofden en intriganten⁶⁴.

Een ongemeen fel antisocialisme, dat in Leiden al voelbaar was voordat hier van socialisten ook maar enige dreiging uitging; de ernstige interne verdeeldheid voor en de moeizame scheiding der geesten na het Deventer schisma, alsook de felle strijd over het beheer van de organisaties; deze factoren hebben in de eerste tien jaren van deze eeuw een gestage ontwikkeling van de sociaal-democratie danig bemoeilijkt. De uitsluiting door de buitenwacht, maar ook het streng volharden in een disassociatieve strategie door toedoen van Van Eck versterkten dit isolement, te meer daar al die tijd een spreekbuis in de gemeenteraad uitbleef. Deze koers werd Van Eck overigens binnenskamers door de arbeidersaristocratie, 'de leden met hoed en boord', niet in dank afgenomen en leidde tot enkele mislukte paleisrevoluties en tijdelijke dienstweigering van de 'hoedenproletariërs'. De effectuering van het algemeen kiesrecht in 1919 haalde de plaatselijke prop weg, maar toen waren de sociaal-democraten een eigen zuil geworden, misschien wel tegen wil en dank⁶⁵.

Intussen was de voorsprong die het liberale ANWV tot na de eeuwwisseling in Leiden kende, door de socialisten ingelopen. Er was zelfs sprake van een *cross over* die Van Eck in 1929, bij het dertigjarig bestaan van de Leidse SDAP, tot een van zijn wapenfeiten rekende.

De eertijds liberale arbeiders zijn ook in Leiden zoo goed als verdwenen en opgenomen in de socialistische beweging. Dat aantal was echter in Leiden bijzonder klein. Het is nog geen

63. *Ibidem*.

64. J.A.N. Knuttel, 'De oprichting en ontwikkeling der SDP. Kanttekeningen op het artikel van Koejemans' [postuum gepubliceerd in] *Cahiers CPN* 4 (1980) (51-58) 54.

65. Jaak Slangen, 'Van revolutie tot coalitie' in: Kees Plug en Jan Marinus Wiersma, *Doorbraak en traditie. Veertig jaar PvdA - Leiden* (Leiden 1986) 52-56.

vijftien jaar geleden, dat het gevaarlijk was om in de nauwe grachten en stegen en poorten, waar het textielproletariaat woonde, propaganda te maken voor het socialisme⁶⁶.

VOORLOPIGE CONCLUSIE: DRIE ZUILEN

Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of dit fragmentarische en voorlopige beeld de toets der kritiek kan doorstaan. Dat de jaren 1909 en 1919 belangrijke peiljaren vormen in het Leidse verzuilingsonderzoek, behoeft hier verder geen toelichting. Misschien beantwoorden de protestants-christelijke en katholieke netwerken en verenigingen in 1919 nog het meest aan het begrip verzuiling; zijn de pogingen van de liberalen voortijdig in de knop gebroken en hebben de sociaal-democraten zich tegen wil en dank bij de feiten neergelegd.

Over armoede en Leidse arbeiders

In zijn autobiografie diept H.P.G. Quack een bijna benauwende droom op. In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw maakte hij met zijn vriend J.T. Buys, hoogleraar aan de juridische faculteit, herhaaldelijk lange wandelingen in en rondom Leiden, druk discussiërend over de staatkundige en politieke problemen uit die dagen. Tijdens deze wandelingen ontging hem de armoede van de fabrieksbevolking niet, maar zij drong nog niet echt tot hem door. De schok der herkenning kwam pas later nadat deze 'vriend van armen en rijken' het boek *The effects of civilisation on the people in European States* (1805) van Charles Hall had gelezen. Deze Brit, armendokter in de achterbuurten van Londen, had ten tijde van het *ancien régime* aan de Leidse universiteit gestudeerd. Quack beeldde zich in hoe Hall misschien tijdens zijn wandelingen had lopen piekeren over het ellendige lot van de textielarbeiders in Leiden. En schuld bewust constateerde Quack dat de rijken voor die werkelijkheid geen oog hadden of niet wilden hebben. Op hem miste de aanklacht van Hall haar uitwerking in ieder geval niet. Bij latere bezoeken aan Leiden bleef hem steeds het spookbeeld achtervolgen van "een zwarte gedaante, die met den vinger wees op het gevaar, dat de zoogenaamde beschaving der negentiende eeuw op den verkeerden weg was, tot afronden van haat en klasse-strijd zou kunnen voeren"⁶⁷.

66. De *Vooruit*, 31 mei? 1929.

67. Quack, *Herinneringen*, 271.

Deze indringende confrontatie met de schaduwzijde van Leiden bracht Quack ertoe een verband te leggen tussen de armoede en de verontrustende maatschappelijke segregatie met alle politieke consequenties van dien. (Het onderwerp heeft trouwens in ons *fin de siècle* nieuwe actualiteitswaarde gekregen.) De arts S.Sr. Coronel had al in 1864 vanaf de werkvloer het armoede-vraagstuk onderzocht. Hij was tot de volgende conclusie gekomen:

En wanneer wij den Leidsche fabrieksarbeider ten slotte moesten karakteriseren, dan zouden wij hem als een type van onverschilligheid schilderen. Onverschilligheid omtrent zijn bestaan en zijne toekomst, onverschilligheid tegenover vrouw en kinderen. Hij werkt als een werkdier, dat men voor de ploeg spant. Hij is over het algemeen niet traag, maar ontzenuwd. Hij mist alle energie en heeft weinig gevoel van eigenwaarde. Zijne ondeugden vloeijen meer uit zedelijke zwakte en onkunde voort, dan ze aan bepaalde opzet te wijten zijn⁶⁸.

Coronel benadrukte de sociaal-psychologische implicaties van de armoede in deze fabrieksstad en schiep daarmee in de literatuur het beeld van de passieve Leidse (textiel)arbeider waarover we in het begin van dit artikel spraken.

Sedertdien gingen beide concepties een eigen leven leiden. Voor sommigen, onder wie Emilie Knappert en Dirk van Eck, zouden indringende persoonlijke ervaringen uiteindelijk bijdragen aan een nieuwe zingeving van hun maatschappelijk bestaan. Bij anderen was de persoonlijke confrontatie minder radicaal. Zo ontpopte Van der Vlugt, die de angstdroom van Quack tot de zijne had gemaakt, zich tot promotor van het Toynbeewerk. Vanuit hetzelfde benauwende perspectief nam een sociaal bewogen en constructief politicus als Drucker tot uitgangspunt van zijn politiek handelen: "de staat kome voor den arme tussenbeide". Toch ontkwam ook Drucker niet aan een indringende persoonlijke ervaring. Het verhaal gaat dat hij tijdens zijn wandeling naar huis na afloop van een vergadering over het Leidse woningvraagstuk zo terneergeslagen was over "de absolute onmogelijkheid om uit de enge, benauwende, neerdrukkende atmosfeer, die meestal daar [in arbeiderswoningen] te vinden was, zich omhoog te heffen", dat hij zijn metgezel in een spontane opwelling toevertrouwde een Volkshuis te stichten⁶⁹.

In de publiciteit die volgde op het uitkomen van de Leidse arbeidsenquête zien we beide lijnen elkaar kruisen. Stellig hebben Arnold Kerdijk en Hélène Mercier — ieder in een eigen artikelenserie in het *Sociaal Weekblad* — een

68. S.Sr. Coronel, 'De Leidsche wolfabrieken en haar invloed op de gezondheid der arbeiders', *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 1864 (1-15) 14.

69. 'Vijf-en twintig-jarig bestaan van het Leidsche Volkshuis', *Leidsch Dagblad*, 23 oktober 1924.

nieuwe toon gezet. In Merciers conclusie kregen bijna alle groeperingen in Leiden een veeg uit de pan. Ook de arbeiders werden niet gespaard. De matheid, onkunde en initiatiefloosheid van enkele voormannen van de werklieden waren haar een gruwel, en zij stak haar ergernis over enkele arbeiders die bang waren hun verhaal voor de commissie te doen niet onder stoelen of banken⁷⁰.

Waarschijnlijk speelde haar en Kerdijk de teleurstelling parten dat de arbeiders hun eigen zaak nauwelijks wisten te bepleiten. Juist Kerdijk had zich ingespannen om werklieden in de plaatselijke enquêtemissies opgenomen te krijgen. Daarmee hoopte hij het wantrouwen in deze kringen weg te nemen. Bovendien beseftte hij wel degelijk dat arbeiders bij uitstek deskundig waren op het terrein dat hun zelf aanging⁷¹. Deze liberalen koesterden immers de ideologie van *self help*.

De passiviteit van de arbeiders kreeg nu ook een politieke lading. Arbeiders moesten hun lot zelf in handen nemen, zij het langs eerder aangegeven wegen. Verhelderend in dit verband is het provocerende optreden van S.R. Steinmetz in het begin van de jaren negentig. Op een propagandabijeenkomst voor de Volksleeszaal hekelde hij de inertie van liberale werklieden tegenover het socialisme. In 1893, tijdens de eerste viering van de meidag, spoorde hij de arbeiders aan "zelf krachtig op te treden en de heren niet te laten zorgen". Hij riep hun op vakverenigingen op te richten "en durven zij niet tot zoo'n vereeniging toe te treden uit vrees voor den patroon of voor wien ook, dan zijn zij nog niet waard het Kiesrecht te bezitten"⁷². Na de eeuwwisseling deden met name socialisten als Pannekoek en Knuttel een duit in het zakje.

Bij het analyseren van deze negatieve beeldvorming over de Leidse arbeidersklasse is het van belang te bedenken dat sommige typeringens ons vaak meer zeggen over de subjectieve gesteldheid van de burgerlijke intellectuelen dan over het lijdend voorwerp. Soms zijn deze typeringens weinig meer dan momentopnamen in de hitte van de actualiteit. In een enkel geval geven ze blijk van een tijdelijke moedeloosheid van de schrijver. Vaak vervullen ze een duidelijk propagandistische functie in de politieke strijd waarbij een breed uitgemeten schets van de zieligheid van de geproblematiseerde groep de betrokkenheid bij derden moet vergroten en misschien wel het slachtoffer in de gewenste richting in beweging kan brengen.

70. Slangen, 'Sociale vernieuwing anno 1890', 83.

71. Stuurman, *Wacht onze daden*, 309.

72. Jaak Slangen, 'De eerste viering van den meidag', *Stadskrant*, 1 mei 1981.

Het beeld dat zich in de literatuur heeft vastgezet, behoeft hoe dan ook nuancering. Daarin staat de Leidse textielarbeider, of misschien beter nog de 'los-werkman', model voor de futloze peueraar. En die vormt soms op zijn beurt de personificatie van de hele Leidse arbeidersklasse. Het lijkt wel alsof schrijvers literaire stijlmiddelen als *pars pro toto* aanwenden. De historische werkelijkheid is veel gecompliceerder. Het berust op een hardnekkige mythe dat de Leidse arbeiders een homogene groep vormden. Niet alleen in materiele zin, maar misschien meer nog in godsdienstig, sociaal-psychologisch en cultureel opzicht waren de onderlinge verschillen groot. Binnen de eigen klasse werden de standsverschillen tussen de 'werkman op schoenen', de 'werkman op klompen', de 'fabrieker' en de 'los-werkman' zorgvuldig gecultiveerd. Enkele jaren na de opening van het Volkshuis riep Emilie Knappert wanhopig uit: "het verzamelwoord 'volk' omvat hier wel zes standen, die alle op elkaar neêrzien"⁷³. Een extra complicerende factor vormt het gegeven dat de beeldvorming van de Leidse arbeiders in overwegende mate is bepaald en overgeleverd door burgers die daarin veel van hun eigen (voor)oordelen, verwachtingen, idealen en teleurstellingen projecteerden. De weinige spaarzaam geschreven bronnen, afkomstig uit de pen van arbeiders, worden trouwens gemakkelijk over het hoofd gezien.

Berusting en verzet

Aan het eind van deze uitvoerige beschouwing stuiten we opnieuw op het probleem of het Leidse proletariaat dankzij of juist ondanks haar armoede zo apathisch zou zijn geweest. Ik hoop te hebben aangetoond dat die vraagstelling in haar simpelheid even ondeugdelijk is als het overgeleverde sjabloon. Hierboven zijn verschillende voorbeelden van die proletarische achterhoede en voorhoede gegeven uit het tijdvak 1880-1919 die het tegendeel laten zien. Daarbij komt nog dat veel momenten van verzet of voorbeelden van kleinere collectieve actie nog niet aan de vergetelheid zijn ontrukkt. Vaak raken ze bij toeval bekend dankzij de *oral history*.

Het zou opnieuw van eenzijdigheid getuigen het oude beeld te vervangen door een van strijdbaarheid en verzet. Als men dringend verlegen zit om een kernachtige typering, dan lijkt het aannemelijker dat het Leidse proletariaat zich kenmerkte door berusting en verzet. Gedweeë volgzzaamheid werd op

73. Emilie Knappert, *Verlag van de werkzaamheden in het Leidsche Volkshuis 1907-1908*, 22.

onverwachte momenten doorbroken door strijdbaarheid, waarbij Bloks bekende typering uit 1918 nog steeds te denken geeft:

Zij draagt de sporen eener eeuwenlange voortgezette onvoldoende of tenminste nauwelijks voldoende voeding, van eeuwenlang voortdurende bekrompen woningtoestanden en minderwaardige hygiënische omgeving in het algemeen, van afwisselend betrekkelijke welvaart en armoede, diepe ellende zelfs gedurende lange perioden van lang verwaarloosde lichamelijke ontwikkeling. Wat eeuwenlang zijn invloed heeft uitgeoefend, kan niet in tientallen jaren worden weggenomen⁷⁴.

74. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* IV, 215.

De handgarenspoelery van Zaalberg, omstreeks 1900 (GAL, arch. Zaalberg inv.nr. 473.b).

"Wevers waren vroeger natuurlijk ook niet dom"

Het onderzoek naar de geschiedenis van Leidse arbeiders gebeurt niet alleen volgens de klassieke wegen van de geschiedbeoefening. Hierbij wordt ook een andere methode gebruikt. Het gaat in het bijzonder om 'oral history', de vertelde geschiedenis. Dit onderzoek wordt hier gebundeld in de Werkgroep Onderzoek Leidse Textielgeschiedenis (WOLT). Het doel van dit WOLT-project is om door middel van interviews met betrokkenen het beeld van de ontwikkeling van de Leidse textiel-, of liever wolindustrie in de twintigste eeuw te reconstrueren. Gezien de leeftijd van de betrokkenen gaat het feitelijk om de periode van de jaren twintig tot de jaren zeventig.

Een enkele opmerking is hier op zijn plaats, voordat nader ingegaan kan worden op de werkwijze en resultaten van het WOLT-onderzoek. In de eerste plaats zou het de indruk kunnen wekken dat het WOLT-project zich voornamelijk toespitst op de visie van textielarbeiders op de ontwikkeling van de bedrijfstak. Dit is echter onjuist. In het project zijn naast arbeiders ook eigenaars en directeurs, mensen uit staf en management geïnterviewd. Deze werkwijze is niet gekozen om uiteindelijk één objectief-neutraal, 'waar' beeld van de bedrijfstak te schetsen, maar berust op de veronderstelling dat de wijze waarop de textiel in Leiden 'beleefd' is, niet uniform en soms zelfs tegenstrijdig was. Wie dus een beeld wil reconstrueren van de Leidse wolindustrie met daarin de momenten van samenwerking, tegenwerking en conflict, zal dus ook de visies van de verschillende partijen moeten weergeven.

Uit het verschijnen van de verkennende studie van Frans Zonneveld naar de arbeidersbeweging in Leiden mag men de conclusie trekken dat onder de vleugels van de Dirk van Eck-Stichting ook een ander, klassieker soort onderzoek wordt verricht. In de studie van Zonneveld ligt bij de inventarisatie van de plaatselijke arbeidersbeweging nogal de nadruk op stakingen en organisatie-

graad. Ongetwijfeld zijn dit belangrijke aspecten als het gaat om de ontwikkeling van de arbeidersbeweging. Niettemin moeten hier enkele kanttekeningen bij worden gezet. Dit betekent overigens geen fundamentele kritiek op het onderzoek, maar benadrukt dat beide typen van onderzoek elkaar aanvullen.

DE METHODE VAN ORAL HISTORY

Oral history, de in het WOLT-onderzoek gehanteerde methode, heeft een tijdlang in de beoefening van de geschiedenis een enigszins rebelse naam gehad. Voor een socioloog komt dat wat merkwaardig over. Interviewen is immers in de sociale wetenschappen (sociologie, culturele antropologie, psychologie) reeds lang aanvaard en alleszins geaccepteerd. Het probleem lag echter niet in de gehanteerde onderzoekstechniek, hoewel men bij het individuele geheugen als historische bron wel kanttekeningen plaatste, maar in de pretenties en doelstellingen die aanvankelijk bij de opkomst van deze methode werden gepropageerd. Meestal ging het dan om drie min of meer samenhangende zaken. Door middel van oral history diende de officiële geschiedschrijving ontmaskerd te worden als een vorm van wetenschapsbeoefening die de heersende maatschappelijke verhoudingen beschrijft en bestendigt. In het verlengde daarvan zou oral history de werkelijke geschiedenis bloot leggen. Dit laatste komt met name terug in een thema als het dagelijks leven. Tenslotte moest de oral history letterlijk een stem geven aan de onderdrukte groepen. De methode van oral history wordt dan ook vooral gebruikt bij onderzoek naar en onder bijvoorbeeld arbeiders en vrouwen.

De aard van de kritiek op oral history was nauwelijks verbazingwekkend. Men verweet de beoefenaren een gebrek aan objectiviteit en zag in de resultaten een gebrek aan representativiteit. Het is zeker juist dat de wijze waarop nogal eens met het interviewmateriaal werd omgegaan, deze kritiek bevorderde. Van de gesprekken werden over het algemeen slechts fragmenten weergegeven. Daarmee was bijvoorbeeld niet duidelijk in welk verband bepaalde uitspraken moesten worden gezien. Bovendien waren de uitspraken vaak anoniem, dus niet of nauwelijks verifieerbaar. Een laatste zwakheid van deze wijze van oral history-beoefening was dat maar al te vaak gegevens ontbraken over het aantal en de soort respondenten, en over de criteria waarop zij

werden uitgekozen. Zeker als gepretendeerd werd een beeld te geven van het leven van bijvoorbeeld arbeiders in een bepaalde periode of onder bepaalde omstandigheden, maakte dat het naar waarde schatten van het aangeboden problematisch.

HET WOLT-PROJECT

De deelnemers aan het WOLT-project trachten een aantal van deze methodische zwakheden te ondervangen. De waarnemingen van respondenten worden niet in fragmenten gepresenteerd, maar ingebed in hun biografie. Uitspraken over levensomstandigheden, gezinsverhoudingen, buurtleven of werk staan in de context van het levensverhaal van de betrokkene. Enerzijds stelt het daarmee in staat om de uitspraken van de respondent in verband te brengen met de persoon en met zijn of haar overige ervaringen, anderzijds laat het zien hoe bepaalde omstandigheden of gebeurtenissen het leven van mensen getekend heeft. In het geval van dit project blijkt vaak een verwevenheid met de textiel-industrie. Dit geldt zeker voor de oudere respondenten. Niet zelden werkten meer familieleden in de wolindustrie, zowel directe gezinsleden, vader, broers en de zussen tot zij trouwden, als ooms en tantes. Via familie kwam men ook vaak aan een baan in de textiel. Men groeide op in de schaduw van de fabriek en het was als het ware vanzelfsprekend dat men in de textiel terecht kwam¹. Later lijkt dit soort 'voorbesteding' duidelijk minder te worden. Nader onderzoek naar die breuk, die zich binnen het tijdsbestek van twee generaties of misschien wel één generatie voltrokken heeft, zou interessant zijn. De toegenomen beroepsmobiliteit markeert de overgang naar een opener type samenleving. Dat geldt zowel voor de horizontale beroepsmobiliteit — het is minder vanzelfsprekend om in dezelfde bedrijfstak als de vorige generatie actief te zijn — als de verticale — waarbij de kansen op sociale stijging toenemen.

Een tweede consequentie van het volgen van deze biografische methode is dat de interviews niet anoniem, maar onder de naam van de persoon worden gepresenteerd. Op die manier voldoet men ook aan het criterium van verifieerbaarheid. Dit stelt overigens eisen aan de interviewer/auteur. Voor veel mensen is het immers niet vanzelfsprekend om zich in de openbaarheid te

1. Overigens geldt dit niet alleen voor werknemers. Ook het beroep van textiel-fabrikant werd van vader op zoon overgedragen. De vorming tot leider van de

fabriek zal zich dan ook ongetwijfeld voor een deel binnen het gezin voltrokken hebben. Van dit soort socialisatieprocessen is ons in feite nog maar weinig bekend.

uiten. Daarbij komt dat een dergelijke presentatie alleen zinvol is, wanneer het kleine levensverhaal ook leesbaar is. Bewerking is daarom onvermijdelijk. Tegelijkertijd moet de persoon in kwestie voor zichzelf en anderen herkenbaar blijven.

Welke resultaten heeft het WOLT-project nu opgeleverd?² Momenteel zijn tien tot twintig diepte-interviews afgenomen. Met sommige personen zijn meerdere gesprekken gevoerd. Bij het houden van de interviews zijn ook studenten van de Vakgroep Geschiedenis behulpzaam geweest onder leiding van dr. Dirk Jaap Noordam. Overigens bleek daarbij dat de weg van gesprek en bandopname via protocol naar een geschreven biografie ook voor studenten geschiedenis geen gemakkelijke is.

Ongeveer 75% van de gesprekspartners waren mannen, 25% vrouwen. Onder de respondenten waren drie directeurs/eigenaren, de overigen zijn ongeveer gelijkelijk verdeeld over uitvoerende en staffuncties. De geïnterviewden in de uitvoerende functies vertegenwoordigen gezamenlijk alle belangrijke fasen in het fabricageproces. De mensen waarmee werd gesproken waren afkomstig uit bijna alle grote wolfabrieken: Van Poot, Krantz, Van Wijk & Heringa, Clos & Leembruggen en Zaalberg.

Volgens de nu geldende planning is het de bedoeling dat de eerste resultaten van het oral history-project in de loop van 1994 in boekvorm naar buiten komen. Maar omdat voor het onderzoeksproject geen middelen beschikbaar zijn en het geheel in de vrije tijd wordt uitgevoerd, is enig voorbehoud wel op zijn plaats. Afhankelijk van de gewone werkzaamheden ondervindt daardoor de gestage voortgang nogal eens vertraging.

DE INTERVIEWS

Wanneer men naar de gehouden interviews kijkt, zijn het unieke stukjes geschiedenis die het waard zijn om te worden vastgelegd. Gebeurt dat niet, dan zal binnenkort geen kennis meer bestaan van de *couleur locale* van de Leidse wolindustrie. De mensen die dat nog kunnen vertellen, sterven immers uit en daarmee verdwijnt ook de ervaring van hun dagelijks leven in de textiel. Dat daarmee uniek historisch materiaal verloren gaat, kan met behulp van twee uitvoerige citaten uit de gesprekken worden aangetoond. Het eerste geeft

2. Het gaat hier om de resultaten zoals die in november 1992 op het symposium naar buiten werden gebracht. Inmiddels is

meer bekend dankzij een reeks nieuwe interviews.

Schematische weergave van het Krantz-complex, 1943.

iets weer van het karakter van de arbeidsverhoudingen dat ligt ingebed in de dagelijkse omgang van werkgever en werknemers in het bedrijf en, zeker waar het om een eigenaar/directeur gaat, tevens van de opstelling tegenover de eigen onderneming. Het citaat waar dit centraal staat, komt uit een interview met de heer Donders, uit Tilburg afkomstig, en in begin jaren vijftig (!) als weefbaas aangesteld bij Krantz.

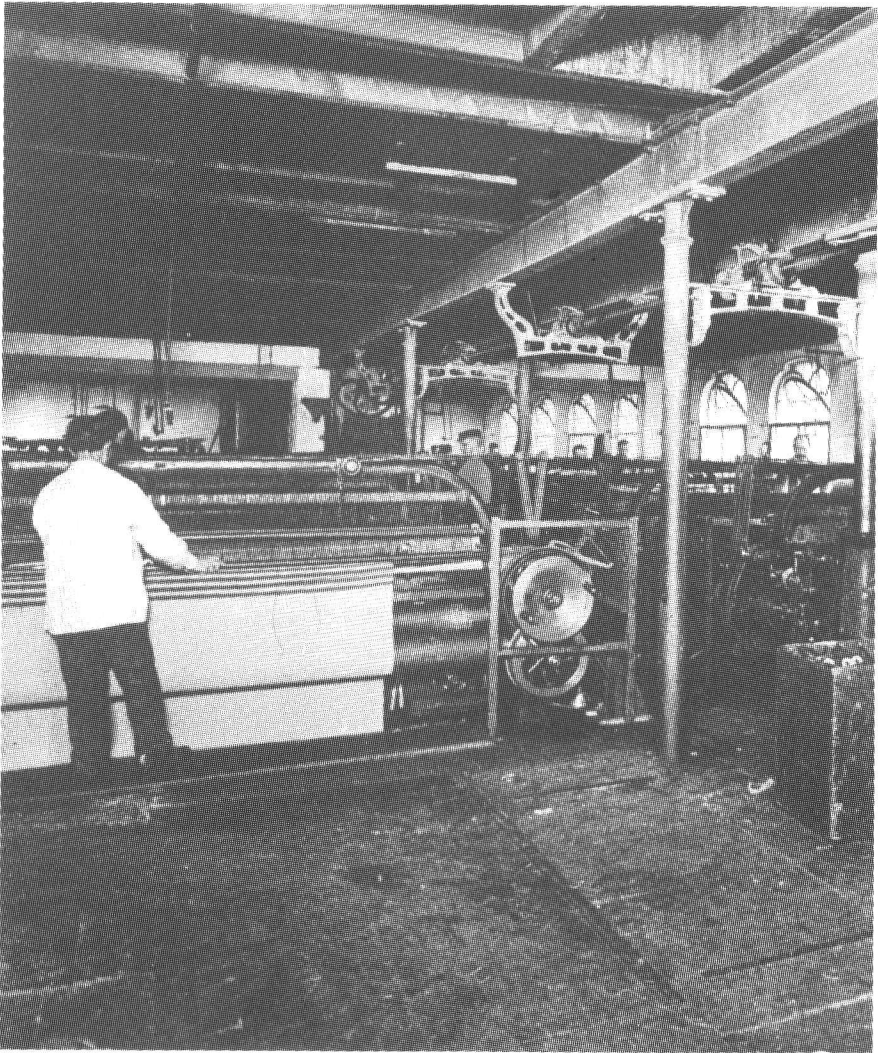
In het begin toen ik daar kwam werd alles nog met stoom gedaan. Een stoommachine hadden we en in het bedrijf liepen allemaal van die grote wielen. Als er nou een ketting [de boom waarop de draden van de schering zitten] leeg was, dan moesten wel drie of vier mannen komen helpen om hem eruit te halen. Het was er allemaal zo nauw. Naderhand is het gemoderniseerd. Die drijfriemen en zo zijn er uitgegaan en er kwamen moterkes op alle machines.

Toen ze nog met die stoommachine werkten, begon de man die de stoommachine stookte al om zes uur. Hij moest klaar zijn voor de anderen begonnen en het moest voor meneer Arie [Ir. A. Krantz]. Die woonde toen nog bezijden de fabriek aan de Oude Singel. Hij ging 's morgens al vroeg in bad en als hij de kraan open draaide dan moest er warm water zijn: uit de fabriek!

Dit citaat geeft in enkele zinnen een aantal aspecten van een bedrijf in de Leidse textielindustrie weer. In de eerste plaats tekent het de stand van de techniek in het bedrijf in het begin van de jaren vijftig. Het stelt ons ook in staat om in de tweede plaats om een hoekje mee te kijken naar de werk-omstandigheden in die tijd. In de derde plaats laat het iets zien van de verhouding van de eigenaar/directeur tegenover zijn fabriek. Woonhuis en bedrijf waren nauwelijks gescheiden. De huiselijke watervoorziening, warm water voor privégebruik, werd afgetapt van de fabriek. Tenslotte geeft het een glimp van arbeidsverhoudingen met patriarchale trekjes. In de ogen van Donders werkte de stoker van het bedrijf niet alleen voor de productie, maar ook voor de huishouding van "meneer Arie".

Het tweede citaat is afkomstig van Piet Vijlbrief, eerst wever bij Zaalberg en daarna bij Krantz. Hij beschrijft in dit stukje het boetesysteem dat voor de oorlog in de dekenfabriek van Zaalberg werd toegepast.

Eigenlijk was het ergste in de weverij van voor de oorlog dat je dekens waar een fout inzat, moest terugbetalen. Als vakman kon je er meestal niets aan doen, maar de wever kreeg de schuld. Wanneer de draad niet goed was en de draad brak steeds, kreeg je fouten in de deken. "Je hebt de deken verknoeid", zeiden ze, "dus neem hem maar terug." Net tegen de oorlog was het helemaal hopeloos. Er was weinig materiaal en ze maakten de draad toen

De machinale weverij van Zaalberg, omstreeks 1900 (GAL, arch. Zaalberg inv.nr. 473.b).

van allerlei rommel. Zo'n draad brak hier en daar en daar, maar de man achter het getouw mocht proberen er een goede deken van te maken. Als het niet lukte, mocht hij de deken betalen. Ik heb er eens twee of drie van die fantasiedekens [dekens met gekleurde figuren erin geweven] in één week terug gekregen door zo'n brokkelende draad. Ik moest die deken wel ergens aan de man zien te brengen anders had ik weken bij mijn baas in de schuld gestaan. Je moest er mee de hort op. Op het laatst hadden al mijn broers en zusters zo'n deken. Je kreeg er de zenuwen van. Voor mij viel het misschien nog wel mee. Ik had maar één kind, maar voor mannen met een heel gezin van vier of vijf kinderen was zoiets vreselijk. Ik heb in die tijd voor de oorlog wel eens een vader van vijf kinderen met veertien gulden naar huis zien gaan. Zo'n man had een pechboom met een rotte draad gehad en een paar van die dekens met fouten terug gekregen. Je zag hem dan 's morgens of 's middags, afhankelijk van zijn ploegendienst, langs de Waardgracht of de Vestestraat sjouwen met zijn dekens in de hoop ze te kunnen verkopen. Dat geld kon hij dan nog bij zijn prutje loon leggen, maar hij kwam natuurlijk altijd tekort.

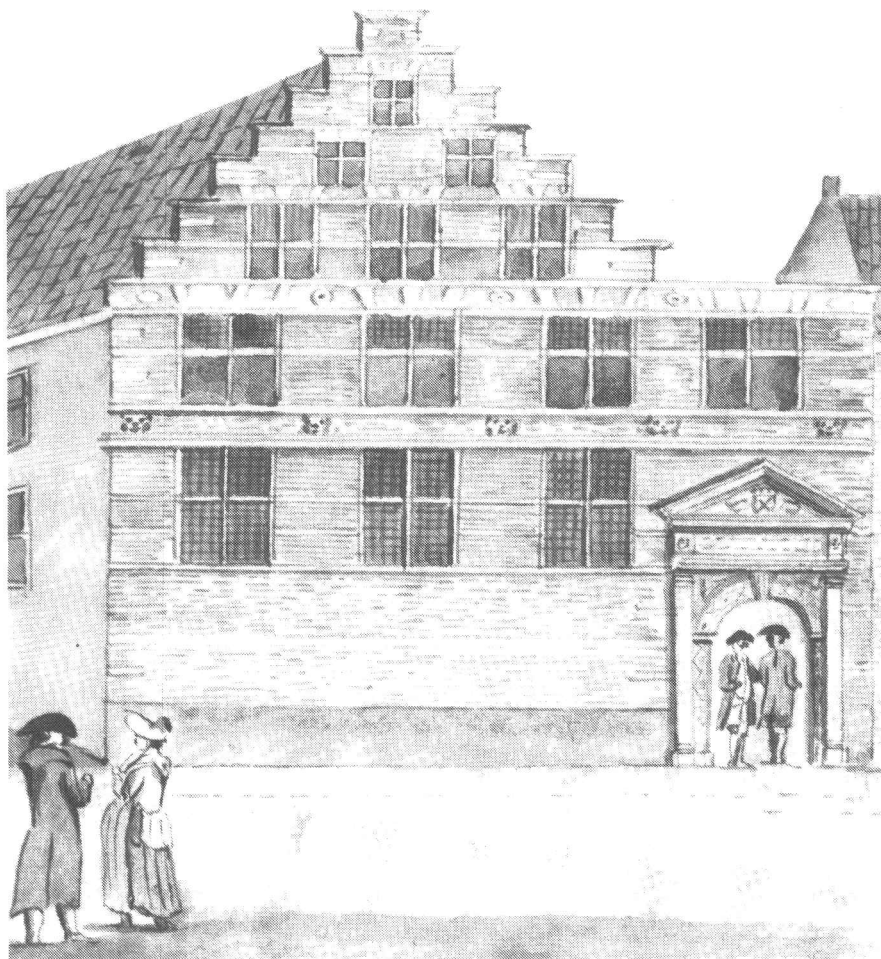
Hier komt het beeld naar voren van een lijdzame Leidse textielarbeider. Waarom werd dit boetesysteem niet fel bestreden? Er blijkt echter ook een keerzijde te zijn. Opnieuw Piet Vijlbrief:

Eerlijk is eerlijk, er zit ook een andere kant aan het verhaal. Wevers waren vroeger natuurlijk ook niet dom. Ze wisten dat ze dekens met een fout terugkregen. Nou stond er voor een gewone deken tien of twaalf ons garen. Je kon er als wever ook een beetje minder in doen. Wanneer je nu dekens nodig had, voor jezelf of voor een bekende, ging je een tijdje flink sparen en als je genoeg had, stopte je het allemaal in één deken. Dat werd dan een mooie dikke deken van pakweg vijftien ons. Daar maakte je dan een foutje in en je kreeg hem gegarandeerd terug. Het was niet eerlijk wat we deden, maar je hield er een prachtige deken aan over. Ach en je haalde zo toch weer een stukje van je loon terug.

Ook op de werkvloer, tijdens het dagelijks werk, vond er strijd plaats en met, zoals uit het citaat blijkt, soms duidelijk materieel succes. De ruimte die werknemers op dit niveau krijgen, bevechten en nemen, zijn mede bepalend voor wat tegenwoordig de kwaliteit van de arbeid wordt genoemd. Het is onmogelijk een volledig beeld van het karakter der arbeidsverhoudingen of de strijdbaarheid dan wel lijdzaamheid van arbeiders in een bepaalde bedrijfstak te krijgen zonder ook dit element erbij te betrekken. Het één kan niet zonder het ander.

LEIDEN EN HET BEWAREN VAN ZIJN TEXTIELVERLEDEN

Het werk van de deelnemers aan het WOLT-project ligt, zoals bij gelukkig vele anderen, in het vastleggen en bewaren van elementen van de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omgeving. Momenteel richten mijn activiteiten op dit punt zich op de textielindustrie. In de historie van de stad is dit immers een belangrijke bedrijfstak geweest, die de ontwikkeling van de stad in sterke mate bepaald heeft. Leiden tooit zich soms nog graag met dit verleden. Het stedelijk museum heet De Lakenhal en de zomerfeesten die sinds een jaar of tien georganiseerd worden, heten de Lakenfeesten naar de stof die ooit de stad groot maakte. In dat licht is het verbazingwekkend dat nergens in de stad, in geen enkel museum, systematisch kennis kan worden genomen van deze bedrijfstak, zijn ontwikkeling, de gehanteerde productieprocessen, de bedrijven, de mensen die erin werkten en de organisaties die zij hebben voortgebracht. Sterker nog, in het textielmuseum in Tilburg staan een breimachine afkomstig uit Leiden en een vaandel van een Leidse vakbondsafdeling. Daarom valt het initiatief toe te juichen van een aantal mensen om te komen tot een sociaal historisch museum in Leiden. Alleen brengt het oprichten van een nieuw museum hoge stichtingskosten en exploitatielasten met zich mee. Maar er ligt een oplossing voor de hand. Het prachtige gebouw van het Weeshuis aan de Hooglandsekerkgracht is gemeentelijk eigendom en komt in de loop der tijd vrij. Het daar nu gevestigde Museum voor Mineralogie vertrekt naar het Nationaal Natuurhistorisch Museum en zal een plaats krijgen in de nieuwbouw bij het Pesthuis. De eerste zalen komen in 1993 vrij en zullen in gebruik worden genomen door het nieuwe Centrum voor Moderne Beeldende Kunst en Vormgeving. Weliswaar zal dit Centrum bij het vertrek van Mineralogie uitbreiden, maar uiteindelijk zal toch slechts een deel van het complex gebruiken. Voor de overblijvende zalen bestaan nog geen concrete plannen. Enkele zalen zouden kunnen worden gebruikt door het Leids Sociaal Historisch Museum. Door het benutten van een gebouw dat reeds een museum is en door gezamenlijk gebruik zijn de stichtingskosten en exploitatielasten overzienbaar en is dus het Sociaal Historisch Museum realiseerbaar. De Leidse geschiedenis verdient een eigen Sociaal Historisch Museum.

De Latijnse School omstreeks 1788. Tekening door Jacob Timmermans (GAL, Pv.nr. 19009).

Crijn Visser. Een ondernemende claviger*

In een interessant werk over de Latijnse School en het Stedelijk Gymnasium van Leiden bespreekt A.M. Coebergh van den Braak het inkomen van de 'claviger' (sleuteldrager, conciërge) in de zeventiende en achttiende eeuw¹. De conclusie van de schrijver luidt: "Het is steeds armoede gebleven voor de claviger."

Eén van de sleuteldragers uit de achttiende eeuw was Crijn Visser. Hij oefende die functie uit van 1730 tot 1778 als opvolger van Walraven van Haften, die na een diensttijd van 47 jaar wegens hoge ouderdom ontslag had genomen. De financiële vooruitzichten voor de nieuwbenoemde waren niet gunstig. Had zijn voorganger nog een schamele wedde genoten van *f* 110 per jaar, krachtens een bepaling uit het jaar 1703 zou bij de volgende benoeming de wedde worden afgeschaft. Voortaan zouden de leerlingen de claviger vijf stuivers per kwartaal moeten betalen. Gezien het aantal leerlingen kwam het loon van Crijn Visser daarmee ver onder dat van zijn voorganger te liggen. Bovendien moest hij aan Van Haften en diens vrouw *f* 30 per jaar betalen zolang beiden leefden, en daarna *f* 15 aan de langstlevende: een pensioenvoorziening op kosten van de opvolger. Visser diende onmiddellijk een verzoek in om de vroegere wedde te handhaven, een verzoek dat werd ingewilligd. Daarnaast brachten enkele kleine toelagen voor bepaalde verplichte werkzaamheden nog wat geld op, maar alles bij elkaar zal de nieuwbenoemde zeker niet veel meer dan *f* 100 per jaar in handen hebben gekregen. Daarvoor moest hij dan "het bekende duvelstoejagerswerk, dat iedere schoolconciërge uit ervaring kent" verrichten².

De conclusie dat het voor Crijn Visser armoede is geweest lijkt gerechtvaardigd. Een wever kon in die tijd, mits hij voldoende werk had, rond de *f* 300 per jaar verdienen. Zeker vergeleken met de *f* 500 van de 'preeceptor'

* Opgedragen aan twee clavigeri in ruste, de heren J.H. Sira en W.J. van der Holst.

1. A.M. Coebergh van den Braak, *Meer*

dan zes eeuwen Leids Gymnasium (Leiden 1988) 59-61.

2. *Ibidem*, 61.

(leraar) in de laagste klas en helemaal met de *f* 1.000 van de rector is de beloning van de claviger bepaald schamel te noemen. Maar het is de vraag of de welstand van Crijn Visser uitsluitend afhing van zijn wedde en toelagen.

CRIJN VISSER

Het is niet zeker waar en wanneer Crijn Visser is geboren. Het schijnt dat hij een geboren Leidenaar was, maar in de doopboeken is hij niet te vinden. Zijn vader, een kleermaker, heette Dirk Visser, de naam van zijn moeder was Johanna Weening. Verwantschap met een kleermaker Crijn Visser uit Amsterdam, die in 1683 poorter van Leiden werd³, lijkt voor de hand te liggen, maar kon niet worden aangetoond.

Van drie andere kinderen van Dirk Visser is de doopdatum bekend. Hillegonda werd gedoopt op 20 december 1702. Uit het feit dat zij ruim een jaar later *pro Deo* werd begraven, blijkt het onvermogen van de ouders. Een tweede dochter, Francijntje, werd gedoopt op 2 november 1704; de derde dochter, Hilleetje, op 5 april 1711. Zij werd *pro Deo* begraven in 1726.

Tussen het voorlaatste en het laatste kind moeten we de geboorte van Crijn plaatsen. We kunnen aannemelijk maken dat hij op zijn laatst rond 1705 ter wereld kwam. De eerste vermelding stamt uit het archief van het 'Gilde der boekverkopers, boek- en plaatdruckers, boekbinders, papier-, penne-, land- en speelkaartverkoopers'. Op 1 april 1726 gaf Samuel Luchtmans, een bekende drukker en boekverkoper op het Rapenburg, Crijn Visser op *als knecht, wyl de leertijd ruim vold[ae]n was*. Omdat een leerling minstens twaalf jaar oud moest zijn en de leertijd minimaal zes jaar bedroeg, was de ingeschrevene toen ruim achttien jaar oud. Uit de 'acte van inschrijving' blijkt verder dat Crijn *bij Sijn Ed. den tijdt van elf jaren gewerkt heeft*⁴. Vanaf 1715 was Crijn Visser dus al bij de heer Luchtmans; voor knechtjes gold de minimumleeftijd niet. Veel later dan 1705 kan Crijn niet geboren zijn.

Enkele jaren na de inschrijving als knecht maakte Crijn Visser gebruikt van zijn recht om zich na volbrachte leertijd als vrij meester te laten registreren. Dit gebeurde bij de hoofdlieden van het gilde, ook wel opzieners der 'auctiën' (boekveilingen) genoemd: *2 oktober 1730 is bij ons, opsienders der auctiën, verschenen Crijn Visser en heeft aangetoont sijn leerjaren voldaan te*

3. Stadsarchief 1574-1816 (SA) inv.nr. 1269, *Poorterboek H*, fol. 124v. Tenzij anders vermeld, berusten alle archivalia in het

Gemeentearchief Leiden (GAL).
4. Archieven van de gilden (GA) inv.nr. 83, deel 3 fol. 7; *ibidem*, deel 2 fol. 60.

'Gezicht in eene drukkerij', 18de eeuw (GAL, Pv.nr. 34430).

hebben, om als vrij meester ingeschreven te worden, en heeft het regt daarvan voldaan met seven gld. tien st. alsmede gelijke zomme voor den armen⁵. Ruim twee weken later, op 19 oktober 1730, kreeg Crijn Visser zijn aanstelling als claviger van de Latijnse School. Het vermoeden rijst dat er verband was tussen deze functie en Crijns plannen als boekverkoper. Dacht hij als claviger mogelijkheden te zien om zijn omzet te vergroten of veilig te stellen? Of vreesde hij het risico van een bestaan als boekverkoper en bood de weliswaar lage wedde hem althans enigszins een vaste basis? Was hij meer ondernemer dan ambtenaar of andersom?

Er is nog een feit dat de samenhang tussen Vissers benoeming tot claviger en zijn vestiging als boekverkoper aannemelijk maakt. Toen Samuel Luchtman in 1721 in ondertrouw ging, had hij als getuige zijn bekende Hendrik Snakenburg, evenals hijzelf woonachtig op het Rapenburg. Waarschijnlijk was deze ongetrouwde bekende ook zijn huisgenoot, maar in elk geval een goede vriend; het staat vast dat Hendrik Snakenburg in 1742 en in 1748 bij Samuel Lucht-

5. GA inv.nr. 83, deel 1 fol. 107.

Hendrik Snakenburg (1674-1750) door J. Houbraken, 1715 (GAL, Pv.nr. 61210).

mans inwoonde. Snakenburg had nauwe banden met de Latijnse School. Niet alleen was hij daar verreweg de oudste praeceptor — zijn benoeming dateerde uit de voorgaande eeuw —, hij was ook sinds 1710 conrector. In 1716 was hem het rectoraat aangeboden, maar hij had geweigerd, omdat hij als ongehuwde geen kans zag om in het rectorshuis een aantal leerlingen in de kost te nemen, iets waartoe hij uit hoofde van zijn functie verplicht zou zijn⁶. Men kan zich voorstellen dat in de gesprekken tussen de heren Snakenburg en Luchtman het ontslag van Walraven van Haften als claviger ter sprake is gekomen en dat zij toen samen plannen hebben gesmeed voor de carrière van Crijn Visser, die bij de welgestelde boekverkoper ongetwijfeld een wit voetje had vanwege zijn trouwe dienst.

Of de nieuwbenoemde veel werk maakte van zijn baantje als 'duvelstoejager' op school is niet bekend. Dat het hem niet ontbrak aan ondernemingsgeest en dat hij risico's niet schuwde, bleek evenwel al spoedig. Op 12 mei 1731 kocht Crijn Visser voor *f* 500 een huis tegenover de Latijnse School, aan de zuidzijde van de Lokhorststraat, het zevende huis vanaf de Pieterskerkstraat. Hij beschikte blijkbaar niet over contant geld, maar moest voor de volledige koopsom aan de vroegere eigenaar een hypotheek geven tegen een rente van 3½ procent, af te betalen met *f* 100 per jaar vanaf 1 mei 1732. Of de afbetaling prompt op tijd geschiedde, is niet te achterhalen, maar het is zeker dat op 21 mei 1740 alles was afgelost⁷.

Het ligt voor de hand dat Visser het pand kocht omdat hij er al woonde of van plan was er te gaan wonen. Dit blijkt inderdaad het geval te zijn: bij zijn ondertrouw met Maria Langerak in 1732 woonde Crijn Visser in de Lokhorststraat *over de Latijnsche School*⁸. Opvallend is dat hij zich bij die gelegenheid niet claviger noemde, maar boekbinder. In het algemeen heeft hij een voorkeur voor boekbinder of -verkoper boven claviger om zijn beroep aan te duiden.

Bij de ondertrouw krijgen we informatie uit het register van de impost op het trouwen en begraven. Crijn Visser was geplaatst in de vierde klas, waarin redelijk betaalde arbeiders en kleine middenstanders zaten. De welstand van de ouders kan daarbij moeilijk een rol hebben gespeeld: alle begrafenissen in beide families geschiedden *pro Deo*.

6. Coebergh van den Braak, *Leids Gymnasium*, 55-56.

7. Rechterlijk archief (RA), inv.nr. 67, *Waarboek 7W*, fol. 169; SA inv.nr. 6613,

Bonboek Over 't Hof, fol. 442.

8. RA inv.nr. 89, *Kerkelijk Ondertrouwboek LL*, fol. 246v, 3 april 1732.

Van het eerste kind, Dirk, gedoopt op 12 december 1732, moest al op 11 februari 1733 de begrafenis worden aangegeven. Crijn Visser zat weer in de vierde klas, maar het feit dat het kind begraven werd op het Bolwerk en niet in een van de kerken, toont aan dat hij in die groep nog niet zeer hoog op de maatschappelijke ladder stond. Het jaar daarna werd opnieuw een zoon geboren, genaamd Johannes Arnoldus. In juni 1734 volgden twee begrafenis- sen: eerst van de moeder, daarna van het kind. Crijn Visser zat in beide gevallen in de vierde klas en als zijn beroep werd boekverkoper genoteerd. Een belangrijke wijziging treffen we aan in de plaats van begraven: niet meer het Bolwerk, dat toen blijkbaar niet langer paste bij zijn stand, maar de Vrouwekerk aan de Haarlemmerstraat. Gegevens over trouwen en begraven staan tot 1746 regelmatig ter beschikking, maar nieuws is daarover niet te melden. Telkens zien wij hetzelfde beeld: indeling in de vierde klas en boek- verkoper als beroep. Alleen wordt als begraafplaats van de laatste zoon in 1746 de Pieterskerk genoemd.

Intussen had Crijn Visser behalve het verkopen van boeken en het werken als claviger nog een andere bezigheid ter hand genomen. Als meester-boekver- koper mocht hij knechts en leerlingen in dienst nemen. Hij begon daarmee onmiddellijk na zijn huwelijk. Op 5 mei 1732 meldde hij Gerrit Korse als leerling aan bij het boekverkopersgilde. Op 16 januari 1736, kort vóór het aflopen van de verplichte termijn van vier jaar bij dezelfde meester, gaf hij hem verlof om te vertrekken naar Johannes van Abcoude. Tot 1765 zouden nog zes anderen bij Crijn Visser in de leer zijn⁹. Waarschijnlijk waren deze leerlingen voor hem niet direct een bron van inkomsten. Er zijn gevallen waaruit blijkt dat loon werd betaald, variërend van tien stuivers tot *f* 1 à *f* 2 per week, afhankelijk van diensttijd en betoonde ijver. Uit deze bedragen kan men opmaken dat de leermeester er in elk geval goedkope hulpjes door had.

Kort na de dood van Maria Langerak hertrouwde Crijn Visser. Zijn tweede vrouw, Anthonia Willings, was weduwe van Mattheus de Beunje. Bij hun ondertrouw op 14 oktober 1734 trad Johanna Wening weer als getuige op voor de bruidegom. Van de vier kinderen uit dit huwelijk was er in augustus 1748 geen meer in leven. Men krijgt de indruk dat er op financieel gebied even moeilijkheden zijn geweest, misschien problemen met het aflossen van de hypotheek. Blijkbaar had hij tekort aan contanten, want op 25 april 1736

9. GA inv.nr. 83, deel 3 fol. 27.

belastte Crijn zijn huis met *f* 600 à vier procent wegens geleend geld. Het gelukte hem van deze schuld na niet al te lange tijd af te komen. Een aantekening *afgelost vertoond 27 augustus 1744* over de rentebrief bewijst dat toen alles was terugbetaald¹⁰.

De Personele Quotisatie van 1742

De Staten van Holland besloten in 1742 een kohier aan te leggen waarin alle personen met een inkomen van *f* 600 of hoger werden opgenomen. Deze zouden te zijner tijd een aanslag krijgen in een inkomstenbelasting die 'Personele Quotisatie' werd genoemd. Om er zeker van te zijn dat niemand werd overgeslagen, moesten in elke plaats de wijkhoofden — in Leiden de bonmeesters — alle huishoudens en de inwonende personen die een eigen inkomen hadden, registreren met enkele voor de taxatie belangrijke gegevens: aantal dienstboden, werkelijke of geschatte huishuur, bezit van koetsen en van buitenplaatsen.

In de tweede helft van 1742 kwamen bij Crijn Visser twee bonmeesters van het bon Over 't Hof — een van hen was Johannes Arnoldus Langerak, de oom van zijn eerste vrouw — langs om de nodige informatie in te winnen. Hij was zelf niet thuis, maar zijn vrouw gaf desgevraagd op dat hij van beroep boekverkoper en knecht van de Latijnse School was, geen dienstbode had, een eigen huis bewoonde met een huurwaarde van *f* 50 per jaar en geen buitenplaats, koets of paarden bezat¹¹.

Van half januari tot half maart 1743 zetelde vervolgens een commissie van de Staten in Leiden om in samenwerking met stedelijke commissarissen de aanslagen vast te stellen. Uitvoerig werden allerlei personen die goed op de hoogte konden zijn, gehoord om het inkomen en de daarbij behorende aanslag nauwkeurig te bepalen. Er was een indeling in klassen. De eerste en laagste klas liep van *f* 600 tot *f* 700 inkomen, waarbij een aanslag van *f* 6 behoorde. Tot een inkomen van *f* 10.000 en een aanslag van *f* 250 gold een progressief tarief, daarboven *f* 50 per tweeduizend gulden. Dankzij deze taxatie kan men van de 1.899 belastingplichtigen met een inkomen van *f* 600 en hoger binnen zekere grenzen het inkomen vaststellen. Aangenomen dat Leiden in deze tijd ongeveer 10.000 huishoudens telde, betekende een aanslag in de Personele

10. SA inv.nr. 6613, *Bonboek Over 't Hof*, fol. 442.

11. SA inv.nr. 4044, *Personele Quotisatie Over 't Hof*, nr. 745 van de eerste reeks.

Quotisatie dat men tot de twintig procent Leidenaren met de hoogste inkomens behoorde.

De taxatiecommissie aanvaardde de aangifte van Crijn Visser niet volledig. De geschatte huishuur werd verhoogd tot *f* 54. Dit was niet ongewoon, omdat de belastingplichtigen natuurlijk graag aan de lage kant bleven. Bij veel anderen was de afwijking tussen aangifte en taxatie veel groter. Op grond van de ingewonnen informatie werd Crijn Visser geplaatst in de laagste klas, met een inkomen van *f* 600 tot *f* 700¹². Dit inkomen had hij niet te danken aan zijn schamele beloning voor het normale werk als claviger, maar aan zijn verdiensten in de boekhandel. Het geschatte was ofwel zijn normale, of zijn gemiddelde inkomen, want bij sterk wisselende inkomens telde het gemiddelde over de laatste vijf jaar. Ook bewijst het kohier dat tot en met 1748, toen die belasting werd afgeschaft, geen belangrijke wijzigingen optraden. Alle veranderingen moest men immers aangeven en daar werd zeer zorgvuldig op toegezien door een commissie uit de stadsregering.

Het kohier van de Personele Quotisatie biedt veel interessante mogelijkheden tot onderzoek. Zo kan men binnen bepaalde grenzen op objectieve gronden de inkomens vergelijken van de verschillende leden van een groep, bijvoorbeeld het boekverkopersgilde, het personeel van de Latijnse School of de bewoners van de Lokhorststraat. Op die manier is iemands plaats in de groep te bepalen.

In 1748 waren er in Leiden 38 boekhandelaren. In het kohier van 1742 komen er 32 voor¹³. Waarschijnlijk zijn er een paar geweest die minder dan *f* 600 verdienden. Van de 32 belastingplichtigen hadden er elf een aanslag van *f* 6. Onder hen was Crijn Visser, die als enige een tweede beroep op gaf. Hij behoorde toen dus zeker niet tot het meest welvarende deel van het gilde, waarvan vijf leden *f* 1.200 of meer verdienden. Johannes Arnoldus Langerak, zijn aangetrouwde oom, was oorspronkelijk getaxeerd op een inkomen van *f* 1.500-2.000 en nam daarmee de derde plaats in. Vanaf 1745 lag zijn inkomen zelfs tussen *f* 2.500 en *f* 3.000. Op eenzame hoogte boven zijn gildebroeders stond Crijns leermeester Samuel Luchtmans met *f* 4.500-5.000. Zestig Leidenaren werden voor een nog hoger inkomen aangeslagen, met *f* 20.000 tot *f* 22.000 als top.

12. Algemeen Rijksarchief (ARA), Rekenkamer ter auditie inv.nr. 32, eerste reeks nr. 745 (microfiche in het GAL).

13. Cijfers 1742: W.F.H. Oldewelt, 'De beroepsstructuur van de bevolking der Hollandse stemhebbende steden volgens de kohieren van de familiegeden van 1674,

1715 en 1742; vervolg: de Personele Quotisatie van 1742. Te Leiden', *Economisch-historisch jaarboek* 25 (1952) 216-226; voor 1748: H.A. Diederiks e.a. (ed.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. (Hilversum 1985) 53, 65.

Samuel Luchtmans (1685-1757) door Peter Deckers (GAL, Pv.nr. 54475).

Een onderzoek bij het personeel van de Latijnse School levert een resultaat op dat na het voorgaande wel te verwachten is, maar niet past bij het beeld van de arme claviger, die zoveel minder verdient dan de praeceptoren. Als alleen het ambtelijk inkomen de norm is, steekt dat van de claviger schril af bij dat van de praeceptor in de laagste klas. Met het totale inkomen blijkt het anders te zijn gesteld. De schrijfmeester Jan Diljee kreeg geen aanslag, evenmin als Johannes de Leeuw, de praeceptor van de sexta, de zesde klas van boven, nu de eerste. Hun inkomen lag onder dat van de claviger. In dezelfde belastingklas als Crijn Visser zat Willem Hendrik Fabritius, de praeceptor van de quinta, de vijfde van boven. Dat de overige praeceptoren, de conrector en de rector veel hogere inkomens hadden, lag niet alleen aan hun functie op de Latijnse School. Dit bleek duidelijk toen de Staten van Holland op 31 augustus 1745 *rectoren, conrectoren en verdere meesters der publicque Latijnsche Scholen* vrijstelden van de Personele Quotisatie over het inkomen uit hun bediening. Voor het onderwijzend personeel van de school stelde de taxatiecommissie daarom een nieuwe aanslag vast, alleen gebaseerd op neveninkomsten. Daardoor verviel de Personele Quotisatie voor Fabritius, omdat hij blijkbaar geen *f* 600 uit andere bronnen verdiende. Hendrik Snakenburg, die intussen toch het rectoraat had aanvaard, moest het met *f* 600 à *f* 700 stellen. Augustinus van Staveren¹⁴, die als plaatsvervangend rector in het rectorshuis woonde, en de praeceptor van de tertia, de derde klas van boven, Adolphus Haganeus, hadden elk tussen de *f* 800 en *f* 1.000 neveninkomsten. De laatste had als beroep praeceptor en garentwijnder opgegeven. Dat betekent niet dat hij zelf als twijnder werkte. Vermoedelijk had hij — misschien via een erfenis van zijn vrouw — een werkhuis, waar arbeiders voor hem de twijnmolens bedienden. De hoogste neveninkomsten had Michael Benedictus, de praeceptor van de quarta, de vierde klas van boven. Hij moest na aftrek van zijn ambtelijk inkomen Personele Quotisatie betalen over *f* 1.200-1.500. De vrijstelling voor schoolleiding en leraren gold niet voor de claviger, anders zou zijn aanslag vervallen zijn. Maar het zal hem waarschijnlijk niet al te moeilijk zijn gevallen de zes guldens per jaar op te brengen die in de eerste belastingklas verschuldigd waren.

Behalve met zijn gildebroeders en met het personeel van de Latijnse School kwam de boekverkoper en knecht van de school uiteraard in aanraking

14. Hij heette niet Augustinus van Klaveren, zoals Coebergh van den Braak, *Leids Gymnasium*, 56 hem noemt (in de noot op p. 102 staat de juiste naam). Op de

zilveren koffievaas met inscriptie die de stadsregering hem aanbood, stond niet [...] *hoc monumentum DD consules [...]*, hetgeen de auteur opvat als [...] *hoc monumentum*

met de mensen in zijn straat. Ook over dit milieu levert de Personele Quotisatie gegevens. In de Lokhorststraat stonden aan de noordzijde behalve de Latijnse School nog vier panden, waarvan het hoekhuis aan de Pieterskerkgracht onbewoond was. Aan de zuidzijde tellen we tien woningen. In het zevende vanaf de Pieterskerkstraat woonde, naar we al weten, Crijn Visser, het negende stond leeg.

Van de twaalf bewoners waren er zes eigenaar en zes huurder. De laatsten betaalden gemiddeld f 65 per jaar huur. Het is opvallend dat de commissie de huur van alle eigenaren hoger schatte dan zij zelf hadden opgegeven. Bij Crijn Visser is het verschil, zoals gezegd, relatief gering. Van de twaalf geregistreerden vielen er vijf (vanaf 1745 zes) niet onder de belasting omdat ze minder dan f 600 inkomen hadden. Vijf (later vier) waren ingedeeld in de eerste klas, twee met een inkomen van f 700-800 in de tweede klas. Crijn Visser woonde dus in een buurt die paste bij zijn stand, waarbij we wel moeten bedenken dat van de niet-getaxeerden de welstand niet exact bekend is. Hij behoorde zeker niet tot het minder welvarende deel van de straat, waar niemand woonde die er veel beter aan toe was.

Het Provisioneel Middel van 1748

Op het gebied van de belastingen volgde al gauw nog een opmerkelijk jaar, 1748. In Holland werden veel belastingen, met name accijnzen op levensmiddelen, niet door een ontvanger geïnd, maar door pachters. Tegen betaling van een bepaalde som kregen zij het recht op inning. In juni 1748 braken in Leiden en verschillende andere steden hevige onlusten uit, waaronder vooral de huizen en bezittingen van de belastingpachters te lijden hadden, omdat de bevolking de pachters ervan verdacht dat zij de lasten veel te hoog opschroefden. De Staten van Holland zagen zich gedwongen de verpachte belastingen met onmiddellijke ingang af te schaffen. Omdat een vervangende belasting niet zo snel te vinden was en de geldstroom naar de kas van de provincie dreigde op te drogen, nam men een tijdelijke maatregel, oorspronkelijk bedoeld voor zes maanden, later verlengd tot anderhalf jaar. Daarna werden de vroegere accijnzen weer ingevoerd, maar de inning geschiedde sindsdien door ambtelijke collecteurs. Het tijdelijke *Provisioneel Middel tot remplacement der afgeschafte pagten* vereiste opnieuw een registratie, nu niet alleen naar welstand, maar

Domini consules [...] en vertaalt met "[hebben] de heren burgemeesters [...] dit aandenken [gegeven]", maar [...] *hoc monumentum DDD* [= dant, donant, dedicant] consules

[...], wat betekent: "[...] de burgemeesters geven dit aandenken, schenken het en dragen het op aan [...]". Zie Archief Latijnse School, inv.nr. 1.

hoofdzakelijk naar de vermoede consumptie van belaste goederen in de huishoudens¹⁵.

In augustus 1748 gingen de bonmeesters daarom opnieuw rond. Crijn Visser gaf op dat zijn huishouden bestond uit hemzelf en zijn vrouw, dat er geen kinderen van vijf jaar en ouder waren, dat hij geen dienstboden of inwonende kostgangers had en dat hij geen koetsen, paarden of pleziervaartuigen bezat. Hij vertelde boekbinder en claviger van de Latijnse School te zijn¹⁶.

Op basis van deze gegevens ging in december 1748 de taxatiecommissie — nu door de stad benoemd — aan het werk. Op basis van welstand werd een indeling van de belastingplichtigen gemaakt in zes klassen. De criteria zijn niet precies bekend, maar een vergelijking met andere gegevens biedt een zeker houvast; de plaatsing van iemand in een bepaalde klas zegt iets over de maatschappelijke waardering die hij op grond van al dan niet werkelijk aanwezige welstand genoot. In de eerste klas zaten alleen de bedeeden, in de tweede klas arbeidenden op een zeer laag niveau, zoals spinners, pluissters, breisters, naaisters en dergelijken. In de derde klas, waarin men weer nuances aanbracht, zaten de redelijk verdienende arbeiders, waaronder de meeste wevers. In de vierde klas zat de kleine middenstand, in de vijfde de gegoede middenstand, en in de zesde klas waren de rijken ingedeeld. Bij een inkomen van tegen de f 3.000 kon men op plaatsing in deze laatste klas rekenen.

Bij de berekening van zijn aanslag werd Crijn Visser in de vierde klas geplaatst. Van zijn beroepen *boekbinder en claviger etc.* is het laatste om onduidelijke redenen doorgestreept en niet in het definitieve kohier opgenomen. Daar heet hij, zoals meestal, alleen boekverkoper. Zijn aanslag (in guldens van twintig stuivers, ieder van zestien penningen) had als basis f 36-0-2, het gewone tarief voor een huishouden van twee personen in de vierde klas op jaarbasis. In dit bedrag was de accijns op een bepaalde hoeveelheid wijn inbegrepen, maar Crijn Visser consumeerde blijkbaar een anker (ongeveer 45 flessen) meer per jaar en moest daarvoor f 3-10-6 bijbetalen. Later werden alle taxaties nog eens met vijf procent verhoogd, omdat de belasting anders het begrote bedrag niet zou opbrengen. Dit bracht de aanslag voor de provincie op f 41-9 per jaar. Daar ook de stedelijke accijnzen waren afgeschaft, moest voor de stad een toeslag van 25 procent worden voldaan¹⁷.

15. H.J.H. Mooren, 'De heffing van het Provisioneel Middel in Leiden in 1748', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1992, p. 19-75.

16. SA inv.nr. 4094, *Register Over 't Hof*, nr. 187.

17. SA inv.nr. 4129, *Conceptkohier, Over 't Hof* nr. 187.

Met deze aanslag was Crijn Visser het om de een of andere reden niet eens en hij maakte gebruik van de mogelijkheid om te 'doleren', een bezwaarschrift in te dienen. Deze doleantie is niet bewaard gebleven, maar wel het advies van de taxatiecommissie¹⁸. Dat hield een verlaging van de aanslag over anderhalf jaar in tot f 52-10 voor het gewest en f 13-2-8 voor de stad. Dankzij de bijzonder nauwkeurige boekhouding van de ontvanger kunnen we nagaan hoe het met de betaling van de aanslag was gesteld en zo een kijk krijgen op de belastingmoraal van de getaxeerde.

Zoals uit het indienen van een bezwaarschrift blijkt, was Crijn Visser niet genegen alles maar op zijn beloop te laten. Maar van de andere kant zijn er bewijzen dat hij zeer nauwgezet was en zelfs bereid eigen verantwoordelijkheid te dragen voor het algemeen welzijn. Dit laatste spreekt duidelijk uit een betaling op 24 januari 1749 van f 4-16 voor het gewest en f 1-4 voor de stad, ongeveer een half jaar voor hij zijn aanslag kreeg¹⁹. Hij ging daarmee in op een verzoek van de Staten aan de burgers om alvast vrijwillig te betalen wat men meende verschuldigd te zijn. Visser liet weten dat hij die bedragen voldoende achtte voor zes maanden. In juni of juli 1749 kreeg hij zijn aanslag. Vóór 1 september moest de eerste termijn van acht maanden worden betaald. Diende men een bezwaarschrift in, dan behoorde in elk geval van iedere termijn tweederde deel te zijn voldaan. Op 20 augustus 1749 betaalde hij daarom f 13-12 voor het gewest en f 3-8 voor de stad, waarmee hij precies aan de voorwaarde voldeed met betrekking tot de eerste termijn van acht maanden. Op 18 november droeg hij om dezelfde reden respectievelijk f 9-4-12 en f 2-6 af, en op 13 januari 1750 maakte hij het verplichte tweederde deel van zijn aanslag op tijd vol met respectievelijk f 13-16-4 en f 3-9-4. Voor deze betalingen kreeg hij van de ontvanger kwitanties, die te zijner tijd als betalingsbewijs konden dienen. Op 30 juli 1750 had hij zijn voorlopige nieuwe aanslag. Hij leverde op die dag de kwitanties van zijn vorige betalingen in en betaalde voor het gewest nog f 10-12 en voor de stad f 2-15-4 bij. Daarmee had hij aan zijn verplichtingen voldaan. Een definitieve nieuwe aanslag is nooit gekomen, omdat intussen het nieuwe belastingstelsel was ingevoerd en de Staten en de stad hun bemoeienissen met het Provisioneel Middel hadden gestaakt.

18. SA inv.nr. 4153, *Bezwaarschriften*, Over 't Hof nr. 187.

19. SA inv.nr. 4162, *Register van ontvangst*,

op datum; SA inv.nr. 4160, *Idem*, Over 't Hof op datum; SA 4121, *Kohier van de omslag*, Over 't Hof nr. 187.

We kunnen opnieuw de plaats van Crijn Visser bepalen in de verschillende groepen waartoe hij behoorde. De boekdrukker en boekverkoper Samuel Luchtmans zat uiteraard in de zesde klas, Johannes Arnoldus Langerak in de vijfde, Crijn Visser in de vierde. We treffen nu ook een boekverkoper aan die lager is ingedeeld, namelijk Daniël van Alphen, een bewoner van de Lokhorststraat, die op 6 mei 1748 meester-boekverkoper was geworden. Hij zat in klas 3½, waarvan de welstand lag tussen de klassen drie en vier.

Van de praeceptoren van de Latijnse School was Adolphus Haganaeus ingedeeld in de zesde klas, de conrector Augustinus van Staveren en Michiel Benedictus in de vijfde, Willem Henricus Fabritius, Johannes de Leeuw en de schrijfmeester Philippus van der Been evenals de claviger in de vierde. De rector kreeg geen eigen aanslag, omdat hij als inwonende bij Samuel Luchtmans was getaxeerd.

Het volgende overzicht vergelijkt de verdeling van de beroepen over de belastingklassen voor de Lokhorststraat van 1742 met die van 1748. De beroepen uit 1748 die tussen haakjes zijn geplaatst, zijn niet goed te vergelijken met die van 1742, omdat het andere personen betreft.

De twee in 1742 onbewoonde huizen waren in 1748 bewoond; vier bewoners waren verhuisd en hadden voor anderen plaatsgemaakt. Van de drie in 1742 niet getaxeerden die er in 1748 nog woonden kunnen we vaststellen dat zij niet bedeed waren en ook niet tot de laagste welstandsgroep behoorden. De indruk wordt bevestigd dat we te doen hebben met een homogene middenstandsbuurt. Alleen de predikant die er was komen wonen, stak iets boven zijn omgeving uit.

De ondernemer

In 1750 richtte de ondernemingsgeest van Crijn Visser zich op een nieuw gebied. Op 28 november kocht hij voor *f* 150 een huis aan de westzijde van de Uiterstegracht²⁰. De koopsom kon hij contant op tafel leggen. In het begin van 1751 kreeg zijn vrouw uit een erfenis de helft van een huis aan de zuidzijde van het Oude Levendaal tussen Garenmarkt en Zijtgracht (Korevaarstraat)²¹; op 19 januari 1751 kocht hij zelf op een openbare veiling voor *f* 100 contant de andere helft. De huurder Levi Moses mocht er tot 30 april 1751 blijven wonen tegen een huur van *f* 15-10 per jaar voor de halve woning²². Kort

20. RA inv.nr. 67, *Waarboek 8W*, fol. 252; SA inv.nr. 6622, *Bonboek Nicolaasgracht*, fol. 136v.

21. SA inv.nr. 6617, *Bonboek Oost-Nieuwland*, fol. 408.

22. RA inv.nr. 67, *Waarboek 8X*, fol. 17; SA inv.nr. 6617, *Bonboek Oost-Nieuwland*, fol. 408.

Tabel 1. Beroepen en belastingklassen in de Lokhorststraat, 1742 en 1748

Beroep 1742	klas	beroep 1748	klas
fruitverkoopster	0	(kleermakersknecht)	3
kleermaker	0	tabaksverkoper	3
ledikantmaker	2	(predikant)	5
<i>onbewoond</i>	—	(keurslijfmakersknecht)	3½
apotheker	1	apotheker	4
bidder en knoopmaker	1	knoopmaker en bidder	4
brandewijntapper	0	(boekverkoper)	3½
bidder en glazenmaker	0	(droogscheerder, koffiewinkel)	3
broodbakker	1	broodbakker	4
marktschipper op Rotterdam	2	Rotterdamse schipper	4
boekverkoper en claviger	1	boekverkoper	4
kleermaker	0	kleermaker	3½
<i>onbewoond</i>	—	(glazemaker en verver)	3½
bidder en kruidenierswinkel	0	kruidenierster, koffiewinkel	3½

daarna kreeg Crijn Visser de kans om dichter bij huis een pand in bezit te krijgen. Op 10 maart 1751 kocht hij een huis tegenover de Latijnse School aan de zuidzijde van de Lokhorststraat, het vierde vanaf de Pieterskerkstraat²³. Het achtererf hiervan grensde aan dat van de Mennonietenkerk, de Doopsgezinde Lokhorstkerk. Het was belast met een schuldbrief van *f* 300 ten bate van Catharina Colpaar, gedateerd 3 februari 1746. Deze moest de koper overnemen; bovendien moest hij *f* 225 contant voldoen. Enkele jaren later, op 27 december 1755, werd een huis aan de noordzijde van de Lokhorststraat op de hoek van de Pieterskerkgracht te koop aangeboden. Voor *f* 180 contant mocht Crijn Visser zich eigenaar noemen²⁴. Uit het voorgaande kan men concluderen dat hij gedurende vijf jaar gemiddeld *f* 100 per jaar had gespaard om in onroerend goed te beleggen.

Op 6 januari 1757 werd Crijn Visser aangesteld tot bonmeester, een onbezoldigd erebaantje²⁵. Als erkenning voor hun werk kregen de drie bon-

23. RA inv.nr. 67, *Waarboek 8X*, fol. 95; SA inv.nr. 6613, *Bonboek Over 't Hof*, fol. 440v.

24. RA inv.nr. 67, *Waarboek 9D*, fol. 130;

SA inv.nr. 6613, *Bonboek Over 't Hof*, fol. 438v.

25. SA inv.nr. 1105, fol. 40v. Hij behield deze functie tot zijn dood, zie aldaar fol. 41.

meesters samen *f* 25. Ook was één van hun huizen vrijgesteld van de bijdrage voor het bon, maar dat ging hoogstens om enkele guldens.

Op 6 mei 1758 verkocht Crijn Visser zijn huis aan de Uiterstegracht voor *f* 100 kosten koper²⁶, *f* 50 minder dan de aankoopprijs in 1750. De gedachte ligt voor de hand dat hij in geldnood zat en daarom met elk bod genoegen moest nemen. Toch was dit niet het geval. Nog diezelfde maand deed hij twee aankopen waaruit zijn overvloed aan contante middelen blijkt. Op de 20ste kocht hij voor *f* 300 van Christoffel Leedeboer, de knooppmaker uit de Lokhorststraat, een speeltuin²⁷ in de Witte Rozenlaan achter het grote Bolwerk, en op de 24ste een huis aan de Nedergelegde Vestwal of het Galgewater voor *f* 340 contant²⁸. Nog geen jaar later had hij alweer voldoende geld om het pand naast zijn woning te kopen, toen dat bij executie werd verkocht. Het kostte hem *f* 300 en werd op 6 februari 1759 geleverd²⁹. Van dit pand en zijn oorspronkelijke woonhuis maakte Crijn Visser één geheel. Sinds begin 1756 had hij dus alweer *f* 940 in huizen belegd, ruim *f* 300 per jaar. Zijn financiële positie was vergeleken met de jaren daarvoor aanzienlijk verbeterd.

In 1762 komt een nieuwe bron ter beschikking, die tegelijk eigendom en bewoning van de huizen registreert, namelijk een bevolkingsregister. Dit was ingedeeld volgens buurten, in Leiden gebuurten genoemd: kleine eenheden, een blok of enkele blokken huizen omvattend, met een eigen bestuur, geleid door de heer van de buurte. Elke buurte had een naam, vaak een zeer merkwaardige. Soms gaf de naam iets aan wat karakteristiek was voor de buurt. Zo heette de buurte van 42 panden waarin de Lokhorststraat met de Latijnse School lag, het 'Prinsdom van Letterrijk'. Deze naam verwijst ongetwijfeld naar de Latijnse School, die gewijd was aan vroomheid, talen en vrije kunsten, zoals het opschrift boven de poort vermeldt: PIETATI, LINGUIS ET ARTIB[US] LIBERAL[IBUS] S[ACRUM].

Uit het bevolkingsregister, dat — hoewel vaak slordig — werd bijgehouden van 1762 tot 1796, kan men opmaken of een huis ook inderdaad bewoond werd. Dit sprak in die tijd van grote leegstand niet vanzelf. Voor zover er duidelijkheid is, viel het met de woningen van Crijn Visser nogal mee. Meestal zijn deze bewoond, maar de vele verhuizingen in sommige panden kunnen wijzen op huurschuld. Daar staan enkele gevallen tegenover van langdurige bewoning door dezelfde persoon. De kroon spant Adriaan Delvendiep, die al

26. RA inv.nr. 67, *Waarboek 9G*, fol. 153; SA inv.nr. 6622, *Bonboek Nicolaasgracht*, fol. 136v.

27. Een tuin ter ontspanning buiten de stad, soms met een tuinhuisje.

28. ARA, Transporten Zoeterwoude

inv.nr. 49 fol. 148; RA inv.nr. 67, *Waarboek 9G*, fol. 183; SA inv.nr. 6616, *Bonboek Noord-Rapenburg*, fol. 308v.

29. SA inv.nr. 6613, *Bonboek Over 't Hof*, fol. 442v.

drie jaar in het huis aan de noordzijde van de Lokhorststraat woonde toen Visser het in 1755 kocht³⁰. Hij bleef er wonen tot mei 1783. Alles bij elkaar genomen mag men aannemen dat Crijn Visser uit de verhuur van zijn woningen regelmatig inkomsten had.

Na 1759 bleven aankopen van panden enkele jaren uit. Mogelijk bleef Crijn Visser wel sparen, maar belegde hij zijn geld op een manier die niet meer te achterhalen is. Misschien vond hij op de huizenmarkt niets van zijn gading. Dit laatste veranderde toen Margaretha van Haag, laatst weduwe van Jacobus Hollebeek, op 8 oktober 1763 in het Heerenlogement een aantal huizen liet veilen, onder andere een paar panden aan de westzijde van de Schoolsteeg, dicht bij de woning van de claviger. Een van de bieders, Matthijs van Immesen, was de gemachtigde van Crijn Visser. Op 9 oktober bekrachtigde deze bij de notaris de koop met zijn handtekening en op 29 november werd zijn eigendomsrecht ingeschreven. De koopprijs was f 67 voor het ene huis en f 80 voor het andere, contant te voldoen³¹. Daarna zou het weer ruim zeven jaar duren voor hij opnieuw actief werd op de huizenmarkt.

Aan de activiteit van Crijn Visser als opleider van boekverkopers kwam in 1765 een einde. Een van zijn laatste leerlingen was Abram Obijn. Op de leeftijd van twaalf jaar ging hij op 10 oktober 1757 bij Crijn Visser in de leer³². Na zes jaar kwam hij met goedvinden van zijn meester in dienst bij Samuel en Johannes Luchtmans. Op 3 september 1764 schreef Crijn Visser zijn laatste leerling in, de twaalf-jarige Isaac Obijn, een broer van Abram. Deze vertrok in november 1765 naar Johannes Ouwenbroek. Toen deze hem inschreef liet hij erbij noteren: *Ontslagen van C. Visser*. Waarschijnlijk betekent dit, dat hij door zijn meester ontslagen was van de verplichting om minstens vier jaar bij hem te blijven. Voor deze vorm van ontslag had Crijn Visser alle reden. Isaac had een zuster Christina, die toen een jaar of 25 oud was. Baas Visser, van rond de zestig, heeft blijkbaar niet alleen met welgevallen naar haar gekeken. De acten van de kerkeraad³³ melden op 11 oktober 1765:

Stond binnen Stijntje Oobeyn verzoekende den doop voor haer onechte kind, waarvan zij zegt vader te zijn Crijn Visser. Crijn Visser binnenstaende lochende niet, meer dan eens met haar te hebben te doen gehad, doch ontkende vader van gemelde kind te zijn. De ouders van Stijntje Oobeyn betuigden dat Crijn Visser voor dezelve verklaerd hadde bij het bevallen van gemelde Steyntje Oobeyn vader van 't kind te zijn. De vergadering heeft den

30. SA inv.nr. 6989, *Bevolkingsregister Prinsdom van Letterrijk*, nr. 24.

31. RA inv.nr. 67, *Waarboek 9N*, fol. 30; SA inv.nr. 6613, *Bonboek Over 't Hof*, fol. 418v; Notarieel archief (NA) inv.nr. 2261,

notaris Jacob van der Does 1763, nr. 98.

32. GA inv.nr. 83, deel 3 fol. 27, 70 en 71.

33. Archieven van de Nederlands Hervormde Gemeente, archief kerkeraad inv.nr. 12, 11 oktober 1765.

doop op de gewone wijze toegestaan en goedgevonden den overspeelder en overspeelderese ten ernstigsten te bestraffen en provisioneel voor twee jaren onder censure te stellen. Twee dagen later werd het kind gedoopt en kreeg het de naam Maria Christina; enkele jaren later stierf het. Bij de aangifte voor de begrafenis op 21 december 1769 wordt Crijn Visser genoemd als vader en Stijntje Obijn als ongetrouwde moeder. Maar de vader betaalde de impost niet: het kind werd *pro Deo* begraven. Dat Isaac Obijn wegging bij zijn meester zal zeker samenhangen met diens gedrag tegenover zijn zuster. Met deze escapade en de gevolgen ervan kwam een einde aan de werkzaamheid van Crijn Visser als leermeester van toekomstige boekverkopers.

Op 2 maart 1771 treffen we Visser weer aan op een veiling van huizen³⁴. Voor f 377 contant kocht hij een huis aan de zuidzijde van het Oude Levendaal op de hoek van een poort, met daarachter nog een huisje in de poort. Het lag naast het pand dat hij daar al bezat. Van de koop uitgezonderd waren 't *vaste fournoys en oventje* en wat verder eigendom was van de huurster. Dat was Aaltje van den Bogaart, die mocht blijven wonen tot 30 april 1776 tegen een huur van f 32 per jaar, vanaf 1 februari 1771 aan de koper toekomend. Een kamer was nog verhuurd voor f 0-8-0 per week. Daarmee bezat Crijn Visser twee huizen aan het Oude Levendaal. De bruto huur van beide bedroeg ongeveer vijftien procent van de aankoopprijs. Wat hiervan overbleef na aftrek van de verponding, een soort onroerend-goedbelasting, en van de onkosten is niet bekend, maar het zal wel meer zijn geweest dan de vier procent die uitgeleend geld maximaal opbracht.

Zijn veertigjarige huwelijk mocht Crijn Visser net niet beleven. Op 27 maart 1774 werd hij voor de tweede maal weduwnaar. Bij de aangifte van de begrafenis liet hij zich plaatsen in de derde klas, een duidelijk bewijs van zijn gegroeide welstand. Omdat er geen kinderen meer in leven waren en de echtgenoten elkaar tot erfgenaam hadden benoemd, komen er weer gegevens beschikbaar uit een belastingregister. Bij een erfenis in de zijlinie was een bepaald percentage aan belasting op de zogenaamde collaterale successie verschuldigd over de waarde van onroerend goed en obligaties. De informatie komt uit de opsomming van de goederen die onder de belasting vielen, en uit de taxatie van hun waarde. In de aangifte van Crijn Visser³⁵ kwamen uiteraard de negen huizen voor die hij op dat moment bezat, ter waarde van f 845.

34. RA inv.nr. 67, *Waarboek 9X*, fol. 241; SA inv.nr. 6617, *Bonboek Oost-Nieuwland*, fol. 405v en 406.

35. RA inv.nr. 210, *Collaterale successie*, deel 27 fol. 549.

Daarbij kwam, zoals bekend, *een speeltuin met een speelhuisje, poting en planting daarin, staande en gelegen in de Witte Roozelaan, tussen de Witte en Koepoorten*, onder Zoeterwoude, dat zich in die tijd uitstreckte tot aan de Leidse singels. De getaxeerde waarde hiervan was *f* 200. Het bezit aan onroerend goed komt daarmee op *f* 1.045. De helft gold als eigendom van de overledene en daarover moest de erfgenaam *f* 38-6-6 belasting betalen.

Lang duurde de rouwperiode niet. Op 19 mei 1774 ging hij opnieuw in ondertrouw, merkwaardig genoeg aangegeven in de vierde klas voor de impost. Zijn derde vrouw werd Anna van Markel, weduwe van Jan Klinkenberg. Zij kwam niet onbemiddeld ten huwelijk. Uit de erfenis van haar man bezat ze een huis aan de Haarlemmerstraat Rijnzijde bij de Kerksteeg, een aan de oostzijde van de Jan Vossensteeg, een aan de westzijde van de Hooglandsekerksteeg, een aan de noordzijde van de Ververstraat en een aan de westzijde van de Volmolengracht³⁶.

Op 14 augustus 1777 maakte het echtpaar een testament voor notaris A. Kleynenbergh Jansz.³⁷ De man benoemde zijn vrouw tot erfgename en kende een legaat van *f* 100 toe aan zijn zuster Francijntje, of van *f* 50 aan haar weduwnaar als zij al zou zijn overleden. De vrouw benoemde tot haar erfgenamen haar man voor de ene helft en haar zoon Jan Klinkenberg uit haar eerste huwelijk of diens afstammelingen voor de andere helft. Maar zij bepaalde tevens dat haar man de enige erfgenaam zou zijn, als haar zoon bereid was van zijn erfportie af te zien. Een discrete maar duidelijke aanwijzing dat zij het liefst haar man zag erven. Van de langstlevende zou Jan Klinkenberg de enige erfgenaam zijn.

DE CLAVIGERI NA CRIJN VISSER

Na bijna 48 jaar dienst aan de Latijnse School — nog altijd tegen een wedde van *f* 110 per jaar — voelde Crijn Visser zich niet meer in staat zijn functie langer uit te oefenen. Hij moet toen zeker in de zeventig zijn geweest. Maar hij zorgde toch ook nog voor een medische verklaring van de stadsdokter: *Dat Crijn Visser door verval van kragten buyten staat word om zijn Beroep behorelijk waar te nemen attestere ik ondergeschrevene. Leyden D: 16 juny 1778, A. Ledeboer Joh.z. Stads Med. Doct.* De eerste klerk ter secretarie van het stadhuis,

36. SA inv.nr. 6621, *Bonboek Marendorp Rijnzijde*, fol. 526v; SA inv.nr. 6624, *Bonboek West-Marendorp Landzijde*, fol. 520v; SA inv.nr. 6625, *Bonboek Oost-Marendorp Landzijde*, fol. 85; SA inv.nr. 6631, *Bonboek*

Havenbon, fol. 453v; SA inv.nr. 6624, *Bonboek West-Marendorp Landzijde*, fol. 561.

37. NA inv.nr. 2546, notaris Albertus Kleynenbergh Jansz. 1777, fol. 282 nr. 57.

De halme

Dat Crijn Visser, door verval van kragten buyten
 Staat word om zijn Bevep behordlyk waertnemen
 atteltore de Edele geschreven
 Leyden D: 16 Juny 1778
 A. Ledeboer Joh:Z
 Bedt Med: Doct: H

Medische verklaring voor Crijn Visser, 1778 (GAL).

W.H. Dozy, schreef voor hem het verzoek om ontslag³⁸, dat op 2 juli 1778 werd ingewilligd.

Aan De Edele Groot
 Agtb: Heeren Die van den
 Geregte der Stad Leyden

Geeft met schuldige Eerbiedigheyt te kennen Crijn Visser, Claviger der Triviaale Schoolen binnen deze Stad, dat hij Suppliant door verval van kragten (als blijkt bij het declaratoir van A. Ledeboer Joh:Z: Med: Doctor ten dezen annex) buyten staat is om langer zijne voorsz: bedieningen te kunnen waarnemen, waaromme hij Suppliant hetzelve is nederleggende, met ootmoedig verzoek dat U Ed: Groot Agtb: hem Suppliant daarvan gelieven te ontslaan, en teffens mogte goedvinden dat zijne Succesuur aan hem Suppliant zijn leven lang geduurende zal komen uyt te keeren wekelijks Eene Gulden.

't Welk doende etc: Uyt naam van den Suppliant

W:H: Dozy.

38. SA inv.nr. 3342 fol. 39.

Op deze manier had Crijn Visser zich alleen al uit zijn vroegere bediening verzekerd van een inkomen van *f* 52 per jaar, heel wat meer dan hij zijn voorganger had moeten uitkeren. Maar dit was niet de enige last die zijn opvolger kreeg te dragen. Hendrik Liler, die zijn functie overnam, kocht op 13 oktober 1778 voor *f* 1.600 het huis waarin Crijn Visser had gewoond, *voor deze geweest zijnde twee huizen dog nu aan den anderen verheelt*³⁹, dat wil zeggen de beide naast elkaar gelegen, toen tot één geheel verbouwde, huizen aan de zuidzijde van de Lokhorststraat. De koper mocht voor het volle bedrag een hypotheek geven à drie procent en moest deze aflossen met *f* 100 per jaar, te beginnen op 13 oktober 1780. Hij woonde al met zijn vrouw en drie kinderen in het huis vanaf 1 mei 1778, toen Crijn Visser was verhuisd naar zijn andere pand aan de zuidzijde van de straat, waarin Hendrik Liler had gewoond sinds 1770.

Naast de dubbele inkomsten die Hendrik Liler leverde, boorde Crijn Visser nog een andere bron aan. Zijn bezit aan onroerend goed was zo groot dat verkoop van een gedeelte nauwelijks risico opleverde. Op 20 juni 1782 verkocht hij als in huwelijk hebbende Anna van Markel het huis aan de noordzijde van de Ververstraat aan Jacobus de Cler. De prijs was *f* 110, waarvoor een renteloze hypotheek werd genomen, te betalen met *f* 3 per maand vanaf 1 augustus 1782⁴⁰.

We zien een duidelijk patroon in het gedrag van Crijn Visser. Hij verzekerde zich zoveel mogelijk van gespreide betaling. Een gulden per week kreeg hij van Hendrik Liler als pensioen, *f* 3 per maand van Jacobus de Cler, eens per week of over een langere periode kwam de huur van de andere huizen beschikbaar en per jaar ontving hij dan nog *f* 100 plus de rente van Hendrik Liler. De volgende verkopen van onroerend goed leverden wel contant geld op. Voor *f* 250 verkocht hij op 9 oktober 1784 het huis aan het Galgewater en op 15 juli 1786 de speeltuin in de Witte Rozenlaan voor *f* 200⁴¹.

De nieuwe claviger, eveneens boekbinder en boekverkoper, was minder succesvol dan zijn voorganger. Hij stond ook voor grotere lasten dan Crijn Visser in zijn beginperiode. Behalve zijn verplichtingen tegenover laatstgenoemde had Liler nog een schuld uit een onderhandse lening van *f* 140-15 in 1774⁴². Vanaf 1782 bleven de rekeningen van de timmerman die zijn huis repareerde onbetaald liggen. Op 29 maart 1785 leende hij opnieuw onderhands

39. RA inv.nr. 67, *Waarboek 10H*, fol. 101; SA inv.nr. 6613, *Bonboek Over 't Hof*, fol. 442-442v.

40. RA inv.nr. 67, *Waarboek 10N*, fol. 148; SA inv.nr. 6631, *Bonboek Havenbon*, fol. 453v.

41. RA inv.nr. 67, *Waarboek 10Q*, fol. 131; SA inv.nr. 6616, *Bonboek Noord-Rapenburg*, fol. 308v; ARA, Transporten Zoeterwoude inv.nr. 57, fol. 203.

42. RA inv.nr. 50, *Schuldboek 2N*, fol. 261.

f 150⁴³. In 1786 waren zijn schulden te hoog opgelopen en volgde het faillissement. Op 3 april werd de inventaris opgemaakt door notaris Hermanus van Waalwijk, de curator van de boedel⁴⁴. Deze inventaris geeft indirect informatie over de indeling van het pand aan de Lokhorststraat, waarvan Crijn Visser de linkerhelft ruim 45 jaar had bewoond en waar hij later de rechterhelft bij had getrokken.

De inventaris vermeldt: het voorhuis, waarin zich onder andere boekbindersgereedschappen en een voorraad van 384 boeken bevonden; het werkkamertje met een werkbank, persen en andere boekbindersgereedschappen; de binnenkamer of het voorhuis van het andere huis, waarin een tafel met zeven stoelen, een latafel, een spiegel, zeven schilderijtjes en twee kooitjes met vogeltjes; in de keuken ook een tafel met zes stoelen en allerlei keukengerei en serviesgoed; een pottenhok met enkele potten en pannen; de achterkeuken met een tafeltje en een paar stoelen, keukengerei en serviesgoed; in de kelder wat dozen en flessen; op de voorkamer — we zijn nu blijkbaar op de eerste verdieping — onder andere een tafel, zes stoelen, een lessenaar, zes prenten; het achterkamertje met een opslagtafeltje, een stoel, een zitbankje en een ton; op de vliering een kakstoel en wat rommel; in een opkamertje een kabinet, een bedstede en beddegoed; op de voorkamer — in het andere huis — een tafel en zes stoelen, een bedstede en wat goederen van de inwonende heer Groen van Prinsterer; op het kleine achterkamertje een tafel met twee stoelen, een turfkist, een kabinet met blauw porcelijn, kleren van de inwonende heer; op de vliering een kist met oud goed, een wieg, wasgoed dat te drogen hangt en wat brandhout. Deze inventaris geeft een goed beeld van de indeling van het huis zoals die was geworden na de samenvoeging van de twee panden door Crijn Visser. De beide woningen hadden elk één bovenverdieping en een vliering, de tweede woning had geen keuken meer. De opsomming van de inboedel is lang en niet volledig, maar geeft cnigszins een indruk van de grootte en de bestemming van de vertrekken.

Nadat hij de inventaris had laten opmaken vertrok Hendrik Liler met de Noorderzon uit de stad zonder ontslag te nemen als claviger. Als zijn opvolger werd op 11 mei Jacobus Douzy benoemd⁴⁵. Deze moest de verplichting om Crijn Visser elke week een gulden uit te betalen overnemen, maar ging niet wonen in de Lokhorststraat. Hij had al sinds 1768 als boekverkoper een eigen

43. *Ibidem.*

44. RA inv.nr. 91, *Desolate boedels 1778-*

1786, nr. 217.

45. SA inv.nr. 3342 fol. 50.

huis in de Houtstraat. Het dubbele huis in de Lokhorststraat werd weer gesplitst en op 29 april door notaris Van Waalwijk aan de Burcht publiek verkocht. Crijn Visser kocht zijn oorspronkelijke woonhuis terug voor *f* 600. Het huis ernaast bracht *f* 204 op. Op een andere publieke veiling werden huisraad en inboedel verkocht voor *f* 204 en de boekbindersgereedschappen voor *f* 107. De curator incasseerde verder nog een aantal kleinere posten, onder andere *f* 9-12-4 tractement als claviger over 27 dagen⁴⁶. Na aftrek van de verponding over 1784 en 1785 en de kosten voor het beheren en te gelde maken van de boedel bleef voor de schuldeisers *f* 939-18 over. Het totaal van de vorderingen bedroeg *f* 1.898-14-2. De grootste schuldeiser was Crijn Visser. Van de hypotheek was maar *f* 400 afgelost, zodat nog *f* 1.200 te vorderen waren. De rente was regelmatig betaald; wel stond over de laatste negen maanden nog *f* 27 open. De wekelijkse uitkering van *f* 1 was voldaan tot 1 april: voor het volgende kwartaal kwam nog *f* 13 ten laste van de boedel. En tenslotte had Crijn Visser aan Hendrik Liler boeken en andere goederen geleverd, waarover nog *f* 72-1 verschuldigd was. Zijn totale vordering bedroeg *f* 1.312-1. Over twee onderhandse leningen met rente moest aan anderen *f* 332-3 worden terugbetaald en verder lagen er voor ruim *f* 250 rekeningen van timmerman, metselaar, bakker, papierverkoper, schoenmaker, wijnverkoper, wasvrouw, kleermaker, perkamentmaker en boekverkoper.

Op 18 juli 1786 regelden schepenen de verdeling van de boedel⁴⁷. Op grond van de hypotheek behoorde Crijn Visser tot de preferente schuldeisers, die het eerst aan bod kwamen. Na aftrek van de kosten en van enkele rekeningen van de timmerman en de metselaar uit de laatste twee jaar bleef er voor hem *f* 892-11 over.

Vissers laatste jaren

Op 5 maart 1787 maakten de echtelieden Visser een nieuw testament, waarin zij elkaar tot enige erfgenamen benoemden⁴⁸. Dit was mogelijk geworden doordat de zoon van Anna van Markel was gestorven en zijn recht op een kindsdeel was vervallen⁴⁹. Anna van Markel overleed op 12 december 1788 en werd begraven in de Pieterskerk. Bij de aangifte van haar begrafenis, in de derde klas, noemde Crijn Visser zich boekverkoper. Dit betekent niet dat hij toen nog als zodanig werkte: als men niet meer werkte, werd het vroegere

46. Hieruit blijkt dat het aantal werkdagen per jaar 309 was. Voor de werkzaamheden in de kerk op zon- en feestdagen werd hij apart beloond. Zie Coebergh van den Braak, *Leids Gymnasium*, 104 nt. 264.

47. RA inv.nr. 52, *Vonnissen van preferentie 4L*, fol. 104v.

48. NA inv.nr. 2556, notaris Albertus Kleynenberg Jansz. 1787, fol. 75 nr. 11.

49. Jan Klinkenberg overleed op 12 februari 1787. Na zijn kinderloos overlijden kreeg zijn moeder *f* 400; zie M.H.V. van Amstel-Horák, 'Bewoningsgeschiedenis van Vliet 9', *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 69.

beroep genoemd⁵⁰. Het is wel een bewijs dat hij de boekhandel als zijn voornaamste bezigheid had beschouwd en niet zijn werk aan de Latijnse School. In het register van de collaterale successie — van Crijn Visser werd bij vergissing genoteerd dat hij overleden was in plaats van dat hij de vereiste eed had afgelegd — wordt het bezit aan onroerend goed weer opgesomd⁵¹: zeven huizen die hij zelf had gekocht en vier van de vijf die zijn vrouw had geërfd. Opvallend is de taxatiewaarde van de zeven huizen, die ook bij de dood van zijn tweede vrouw was geschat: toen op *f* 620, nu op *f* 1.020. Het is niet duidelijk of het verschil is veroorzaakt door een andere subjectieve waardering of door een prijsverschil op de huizenmarkt. De vier overige huizen waren voor *f* 290 aangegeven, zodat de totale waarde van het onroerend goed *f* 1.310 was. Over de helft hiervan, die de erfenis vormde, moest *f* 48-0-12 belasting worden betaald.

In 1789 kwam Maria Berkey, een nicht van zijn overleden vrouw, bij Crijn inwonen. In zijn laatste testament⁵² bedacht Crijn Visser haar op een bijzondere manier. Hij liet haar als legaat na *een bed en peuluw, twee kussens, vier lakens, vier slopen, twee wollen deekens en een catoene deeken en bovendien een diamante ring, indien die op zijn, testateurs, overlijden aan haar in eigendom niet gegeven zal zijn*. Er behoorde dus minstens één juweel tot zijn eigendommen. Verder geeft het testament blijk van de nauwgezetheid waarmee hij zijn zaken behartigde. Van zijn deel werd zijn neef Alewijn van Egmond erfgenaam, van het deel van Anna van Markel haar nicht Maria Berkey, zoals zij in haar laatste wil had bepaald. De verdeling van het onroerend goed tussen beiden regelde hij zelf nog. Alewijn van Egmond kreeg het huis in de Lokhorststraat, waarin de testateur met Maria Berkey woonde, de twee huizen aan het Levenaaldal, dat op de Voldersgracht en dat in de Jan Vossensteeg. Tot de boedelscheiding zou Maria Berkey in het sterfhuis voor rekening van de boedel mogen blijven wonen. Zij kreeg als haar deel de twee huizen in de Schoolsteeg, het huis in de Haarlemmerstraat, de twee overige huizen in de Lokhorststraat en dat in de Paradijssteeg of Hooglandsekerksteeg. Tot executeurstestamentair benoemde Crijn zijn neef Alewijn van Egmond en zijn goede bekende, de loodgieter Dirk Groeneveld. De bevende, maar nog altijd duidelijke, hand waarmee hij het testament ondertekende, is kenmerkend.

50. J.A. Gruys en C. de Wolf, *Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers. Met plaatsen en jaren van werkzaamheid* (Nieuwkoop 1989) melden dat Quirinus Visser in Leiden actief was in de periode 1734-1772.

51. RA inv.nr. 210, *Collaterale successie*, deel 33 fol. 122.

52. NA inv.nr. 2561, notaris Albertus Kleynenbergh Jansz. 1792, op 6 februari.

In januari 1794 stierf Crijn Visser hoogbejaard. Hij werd begraven in de Pieterskerk. Zijn begrafenis werd op de 14de aangegeven in de derde klas en voor de laatste keer staat boekverkoper als zijn beroep genoteerd. Het register van de collaterale successie⁵³ bevat nog een verrassing. Behalve het bezit van de elf huizen, nu getaxeerd op f 565, blijkt hij een obligatie ten laste van het land van Holland en West-Friesland te bezitten, gedateerd 1 november 1790, ter waarde van f 300. Tot het einde toe is hij blijven sparen.

De erfgenamen hebben in onderling overleg op 22 oktober 1794 de boedel verdeeld⁵⁴. Daardoor is het onmogelijk precies vast te stellen hoe groot het vermogen van Crijn Visser bij zijn overlijden was. Toch is de hoofdzaak duidelijk. Hij stierf niet arm en berooid, maar in een redelijke welstand.

CONCLUSIE

Crijn Visser, afkomstig uit een arme familie, heeft kans gezien zijn positie voortdurend te verbeteren, tot hij op het eind van zijn leven behoorde tot de bovenlaag van de kleine middenstand. Dit had hij niet te danken aan zijn betrekking als claviger van de Latijnse School, maar aan zijn activiteiten als boekverkoper en belegger. De ambtelijke functie van claviger verschaft misschien een zekere status, hoewel dit voor Crijn Visser niet belangrijk is geweest. Anders had hij wel vaker als beroep claviger vermeld.

De opvolger van Crijn Visser, Hendrik Liler, was ook boekverkoper. Lilers faillissement wijst eerder op weinig succes in het zakenleven dan op afhankelijkheid van zijn inkomen als claviger. De inboedel van zijn huis duidt niet bepaald op een armoedig bestaan. Diens opvolger Jacob Douzy was ook weer boekverkoper en had een eigen huis in de Houtstraat.

Niet alleen Crijn Visser, maar de claviger van de Latijnse School in de achttiende eeuw in het algemeen, behoorde op grond van zijn activiteiten als ondernemer tot de middenklasse. De functie aan de school werd beschouwd als een bijbaantje.

53. RA inv.nr. 210, *Collaterale successie*, deel 35 fol. 47.

54. SA inv.nr. 6613, *Bonboek Over 't Hof*, fol. 440v.

Korte Lijstbethsteeg, omstreeks 1900 (GAL).

P.A.J. OTGAAR EN
J.F.J.G. VAN SCHAIK

De prostituant te Leiden in het laatste kwart van de negentiende eeuw

Zo het al moeilijk is gegevens te verzamelen over de negentiende-eeuwse prostituées in Leiden, des te lastiger is het iets te weten te komen over hun klanten. Voor de eerste groep staan de onderzoeker de *Registers van Prostituéés en Bordeelhouders* ten dienste¹, over de klant is vrijwel geen bronnenmateriaal voorhanden. Geen enkele bordeelhouder heeft een lijst van klanten bijgehouden en nooit heeft een prostituant zich geroepen gevoeld zijn gang naar een huis van ontucht te boekstaven en onder de titel 'Memoires van een Leidse hoerenloper' het licht te doen zien. Helaas ook heeft de gemeenteraad verzuimd om een prostitutierapport te laten maken, zoals dat in Amsterdam is gebeurd². In dit rapport staan behalve aantallen bordelen en prostituées ook vraagesprekken met de werkneemsters over soorten en leeftijden van de bezoekers. Ook de secundaire bronnen, romans en journalistieke beschrijvingen, zoals die er bijvoorbeeld voor Amsterdam en Rotterdam zijn³, ontbreken voor de stad Leiden.

Het enige dat een beetje inzicht verschaft in de identiteit van de bezoeker der Leidse bordelen zijn de dag- en nachtrappen en de processen-verbaal van de gemeentepolitie⁴. Het nadeel van deze zeer nauwkeurige en betrouwbare bronnen is dat alleen die prostituanten vermeld staan die op de een of andere manier met de politie in aanraking zijn gekomen. Omdat lang niet iedereen na een beroving of vechtpartij aangifte zal hebben gedaan, leveren de gegevens uit de politieverslagen een vertekend beeld van de bordeelbezoeker op. Bovendien zonderde niet iedere bezoeker van een der Leidse bordelen zich

1. Gemeentearchief Leiden (GAL), Archief van de Gemeentepolitie (Kleine inventarissen nr. 87). Zie onze artikelen 'Bordeelhoud(st)ers in Leiden 1853-1875', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1991, 50-83; 'Illegale prostitutie in Leiden in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Idem* 1992, 81-105.

2. *Rapport aan de Gemeenteraad over de prostitutie in Amsterdam, 1895-1896* (exem-

plaar in het Gemeentearchief Amsterdam).

3. A.M. de Jong, *Amsterdam bij nacht* (z.p., z.j. [overdruk van een artikelenreeks uit het tijdschrift *Het Leven*, vermoedelijk begin jaren twintig]); M.J. Brusse, *Het rosse leven en sterven van de Zandstraat* (Rotterdam 1912). Voor een uitvoerig overzicht van de prostitutie in de negentiende-eeuwse literatuur: J. Harskamp, *Hoeren en heren in de 19e-eeuwse literatuur* (Utrecht 1988).

4. GAL, Archief van de Gemeentepolitie.

met een prostituée af. Veel meer dan de informatie van de gemeentepolitie is er echter niet.

MOTIEVEN VOOR BORDEELBEZOEK

Al gaat het misschien wat ver de stedelijke etablissementen van ontucht te vergelijken met het bordeel van Dora uit John Steinbeck's *Cannery Row*, "A decent, clean, honest, old-fashioned sporting house where a man can take a glass of beer among friends"⁵, toch mag de sociale functie van het Leidse bordeel niet onderschat worden. Veel mannen kwamen niet verder dan de benedenverdieping, waar de gelagkamer was, om daar een fles bier of iets sterkers te nuttigen. Hun gang naar een bordeel en niet naar een reguliere drankgelegenheid werd wellicht bepaald door de sfeer van spanning en sensatie in een bordeel, door de mogelijkheden tot vechtpartijen, het afhandelen van louche zaakjes, nieuwsgierigheid en het tentoonspreiden van een zekere stoerheid. Het percentage bordeelbezoekers dat niet seksueel aan zijn trekken wilde komen, kan wel eens aanzienlijk hoger liggen dan dat van hen die kwamen om gebruik te maken van de diensten van een prostituée.

In de politieverlagen komen nogal wat gevallen voor van bezoekers die in een bordeel beroofd werden of daar een dermate gepeperde drankrekening voorgeschoteld kregen dat ze berooid en geschokt het pand verlieten. Het was de madame om het even. Er viel in de doorgaans vrij kleine en armoedige Leidse bordelen meer te verdienen aan drank en roof dan aan de meisjes.

Duidelijk blijkt dit uit het — lang niet unieke — geval Johannes Petrus Sloos, een 33-jarige timmerman uit Leiden die met twee vrienden in het bordeel van Gijsberta Johanna Galjé, Lange Sint Agnietenstraat 3, een gezellig avondje had doorgebracht. Na afloop van de sessie werd aan Sloos een rekening gepresenteerd van f 45, voor vier flessen champagne à vijf gulden, drie flessen wijn voor zeven gulden vijftig, zeven flessen bier van een gulden, twee stripteasevoorstellingen door de aanwezige prostituée voor een tientje en een schadevergoeding van vijftig cent voor gebroken glazen. Bovenop deze rekening kwam nog een schadepost van dertig gulden voor het aan Sloos ontstolen gouden horloge dat de bordeelhoudster bij een pandjesbaas had verpatst. Na het vertrek van Sloos uit het bordeel om half twee 's nachts, pikte de prosti-

5. J. Steinbeck, *Of mice and men and Cannery Row* (Harmondsworth 1958) 100.

tuée in kwestie nog een klant op die tot acht uur 's ochtends bij haar bleef, waarvoor zij drie gulden vroeg⁶. Geen wonder derhalve dat veel bordeelhoudsters de meisjes aanspoorden om de klanten veel te laten drinken; zij zaten niet te wachten op de paar guldens die met geslachtsgemeenschap konden worden verdiend. Vaak mochten de prostituées dit geld zelf houden, of kregen zij een aandeel in de winst in geld of in natura, zoals een nieuw korset of andere kleding⁷.

DE KLANTEN

Gezien de schaarsheid aan gegevens is het niet verwonderlijk dat over de prostituant weinig is geschreven⁸. Bovendien lijden de meeste studies over de bordeelbezoeker aan het 'arbeiderssyndroom': zij draaien bijna altijd om de vraag of de arbeider wel of geen hoerenloper was. Bij sommige auteurs lijken de arbeiders een soort morele meerwaarde te krijgen, waarmee zij rechtstreeks op de Heilstaat afstevenen en in een wijde boog om iedere rosse buurt heenlopen⁹. Anderen vermoeden bij de prostituant een seksuele afwijking¹⁰. Deze gang van zaken doet Huitzing terecht verzuchten dat de achttiende-eeuwse edele wilde blijkbaar gezelschap heeft gekregen van een negentiende-eeuwse edele arbeider¹¹.

De Britse historica Finnegan is een van de weinigen die uitgebreid micro-onderzoek heeft verricht naar het type man dat huizen van ontucht bezocht. In haar onderzoek, dat voornamelijk is gebaseerd op rechtbank- en krantenverslagen uit de Engelse stad York vóór 1850, komt zij tot de conclusie dat 73 procent van de vermelde hoerenlopers stedelijke fabrieksarbeiders was en dat 43 procent afkomstig waren van buiten de stad¹². Huitzing vermoedt dat het percentage arbeiders te hoog is en dat van de bourgeoisie te laag. Helaas geeft zij daar geen bewijs voor.

In Leiden bestonden de klanten der bordelen vooral uit ambachtslieden en arbeiders. Daarom wordt in deze bijdrage aan hen de meeste aandacht

6. *Processen-verbaal* V-10 nr. 9, 8 januari 1883.

7. *Ibidem* V-8 nr. 157, 24 juni 1882.

8. Voor een nuttig overzicht: A.M.I. Huitzing, 'Prostituées en hun klanten in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 7 (1981) 223-246.

9. R. Schulte, *Tugendhaftigkeit und Prostitution in der bürgerlichen Welt* (Frankfurt 1979).

10. D. Sijmons, 'Een noodzakelijk kwaad,

maar voor wie? Prostitutie in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1980) 64-110, p. 94.

11. Huitzing, *Prostituées en hun klanten*, 246 nt. 86.

12. J. Finnegan, *Poverty and prostitution. A study of Victorian prostitutes in York* (Cambridge 1979) 197; geciteerd in Huitzing, *Prostituées en hun klanten*, 236.

Tekening van Alexander Ver Huell, in: *Klikspaan*, Studenten-typen 1839-1841 (Den Haag z.j.).

geschonken. Naast deze categorie van 'afzonderlijke klanten' kunnen nog twee andere grote groepen prostituanten worden onderscheiden: de studenten en de militairen.

Studenten

Wie aangename uren heeft doorgebracht met het proefschrift van Willem Otterspeer over de Leidse universiteit in de negentiende eeuw krijgt de indruk dat een niet gering gedeelte van de studentenbevolking hier ter stede zijn tijd verdeelde tussen collegezaal, studeerkamer en kroeg of bordeel¹³. Dit beeld wordt bevestigd door de talloze malen dat studenten voorkomen in de politierapporten. Vaak betreft dat gevallen van lichte straatschenderij, luidruchtigheid veroorzaakt door dronkenschap, en mishandeling van de 'gewone' burgerij¹⁴. Even vaak komen vermeldingen voor van bordeelbezoek door studenten en de daarmee gepaard gaande verschijnselen van dronkenschap, wangedrag en berovingen.

13. W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de 19e eeuw*. Hollandse Historische Reeks 18 (Den Haag/

Haarlem 1992) 519-521.

14. *Dag- en nachtrappen*, 20-21 oktober 1879.

Hoewel het een enkele maal voorkwam dat studenten een prostituée op hun kamer ontboden¹⁵, richtten de vertegenwoordigers van de Virtus, Concordia en Fides meestal hun schreden naar de Leidse bordelenwijk bij uitstek: De Camp, de buurt tussen Mare, Oude Vest, Turfmarkt en Haarlemmerstraat. Het bordeel dat bij hen het meest in trek was bevond zich op het adres Vrouwenkerkhof 14 (vóór 1870 wijk VI nr. 1367), in de volksmond bekend als De Vijf Sterren; de studenten noemden het ook wel Quintus of De Quint.

Ofschoon dit huis ook werd bezocht door niet-studerenden, bestond het grootste gedeelte van de klandizie uit toekomstige academici. Zij probeerden de goede naam van het bordeel te handhaven en schrokken er niet voor terug beschonken en andere lastige klanten hardhandig te verwijderen. Dat onderzocht de dronken kroegbaas Franciscus Regeer, die in 1877 door vier studenten, een winkelier, een leraar en een fabrikant de deur werd uitgesmeten¹⁶.

De studenten hadden door een dergelijk optreden ongetwijfeld een streepje voor, maar toch moesten ook zij het niet te bont maken in De Vijf Sterren. Dronken en lastige figuren werden de tent uitgeworpen¹⁷ en slecht aangeschreven leden van de universitaire gemeenschap werd het leven zuur gemaakt. Zo werd Jonkheer Adrien Joseph van den Bergh¹⁸, procureur te Den Haag, die al in zijn studententijd een vaste klant was en de onfrisse gewoonte had om zijn 'stamhoer' Kaatje van der Goen met een bierglas te bekogelen¹⁹, bij een later bezoek door de gasten en meisjes begroet met het lied "Het is die bult zijn eigen schuld dat hij die bult moet dragen". Na deze weinig verfijnde toespeling op Van den Berghs lichamelijk gebrek ontstond een vechtpartij tussen de procureur en zijn meegekomen vrienden enerzijds en de overige klanten en prostituées anderzijds. IJlings gearriveerde agenten weigerden in te gaan op de eis van de jonkheer om de boosdoeners in te rekenen, omdat hijzelf bij de politie bekend stond als een zeer lastig persoon²⁰.

In andere bordelen werden studenten met even weinig egards behandeld als de doorsnee burger. Ze werden beroofd, de deur uitgesmeten, of hun werd de toegang geweigerd. Dit laatste overkwam de achttienjarige Remko Adriaan Vogelenzang in 1878. Als antwoord op zijn gestamp op de deur van bordeelhoudster Roosje van der Kley in de Vrouwenkerksteeg kreeg hij de inhoud van

15. *Ibidem*, 22-23 november 1881.

16. *Ibidem*, 24-25 maart 1877.

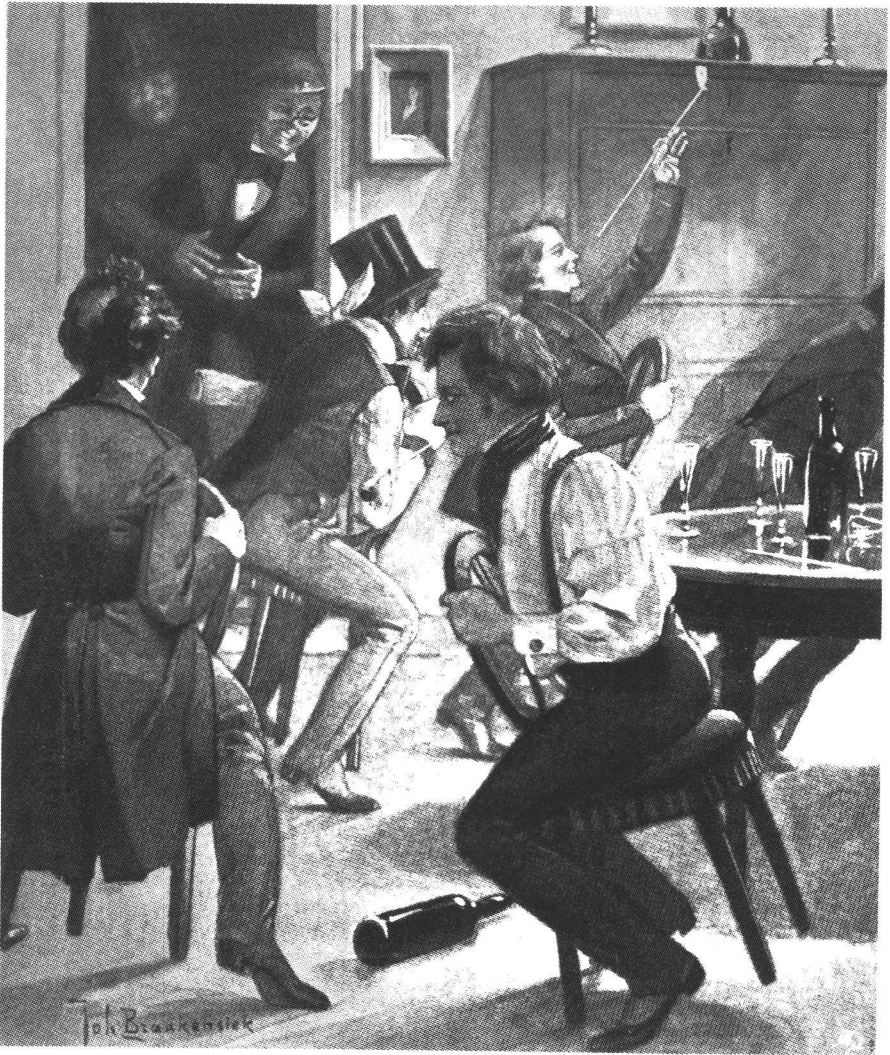
17. *Ibidem*, 13-14 april 1879.

18. Jonkheer Adrien Joseph van den Bergh, werd geboren op 22 januari 1854 te Roermond en overleed op 13 november 1909 te Buitenzorg. Het familiearchief Van den Bergh wordt bewaard in RA Limburg, (inventaris door G.H.A. Verwer (Maastricht

1975)). Hij behaalde in 1880 te Utrecht zijn academische titel jur.dr. en werd dat zelfde jaar ingeschreven als advocaat bij de Hoge Raad (*Adelsboek* 1988, 474-480).

19. *Processen-verbaal* V-6 nr. 52, 8 maart 1879.

20. *Dag- en nachtrappen*, 9-10 oktober 1881.

Tekening van Johan Braakensiek, in: Klikspaan, Studenten-Typen (Leiden z.j.).

een pispot op zijn hoofd²¹. Een dergelijke reactie liep een kleine halve eeuw eerder nog uit op een schietpartij met een dode en een gewonde²², maar nu bleef de schade beperkt tot een ingetrapte voordeur²³.

Was het huis De Vijf Sterren favoriet bij de studenten, ook de bordelen van het laagste allooi werden door hen druk bezocht. Misschien speelden de iets lagere tarieven daarbij een rol, mogelijk ook de zucht naar sensatie en de overtuiging dat hun niet zou overkomen wat anderen wel overkwam. Wat dat betreft kwamen de studenten bedrogen uit. Vooral in de zeer slecht aangeschreven huizen van Louisa Isabella van der Horst, Korte Sint Agnietenstraat 10 (wijk VI nr. 1387), en van Gijsberta Johanna Galjé, Lange Sint Agnietenstraat 3 (wijk VI nr. 1393), raakten velen hun horloges, in onderpand gegeven ringen en geld kwijt. Desondanks en in weerwil van Klikspaans tirades tegen bordeelbezoek²⁴ bleven studenten de huizen in De Camp frequenteren.

Lang niet alle meisjes immers leken op de beschilderde doodshoofdjes met giftige adem, zoals Klikspaan hen zo meedogenloos beschreef²⁵. Er waren ook prostituées als Cornelia Magdalena van der Kleij, bijgenaamd 'Mooie Cor'. De toenaderingspogingen in 1877 van de zeer dronken Woubrugse koopman Willem Vroomans deed zij af met de opmerking dat ze zich niet met boeren wilde afgeven. Door een aanwezige vriendin liet zij hem toeroepen dat zij voor de studenten was en dus voor hem te duur. Toen Vroomans daarop zijn portefeuille met f 140 trok en verontwaardigd terugschreeuwde dat hij net zo goed kon betalen als een student, was zijn lot snel bezegeld. Tegen de zin van Cornelia werd de koopman weldra van al zijn geld ontdaan. Met iets minder tegenzin nam ze voor haar vrij kleine rol in de beroving het flinke bedrag van f 55 in ontvangst²⁶. Vijf maanden na deze gebeurtenis vertrok Mooie Cor uit Leiden²⁷.

Ook het gezelschap van meisjes die zoveel Frans beheersten dat ze in de schouwburg een komedie in die taal konden volgen²⁸, moet het studerende deel der Leidse bevolking aangenaam zijn geweest.

Militairen

Gelet op het grote aantal vechtpartijen tussen militairen en de kroeg- en bordeelbevolking, kan de eerste groep met enig recht worden bestempeld als een ongemakkelijk volkje, snel met de sabel en de vuisten. Evenals bij de

21. *Ibidem*, 8-9 november 1878.

22. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 515.

23. *Dag- en nachtrappen*, 8-9 november 1878.

24. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 520.

25. *Ibidem*.

26. *Processen-verbaal V-4* nr. 31, 3 februari 1877.

27. *Register van Prostituéés en Bordeelhoudsters II*, nr. 9.

28. *Processen-verbaal V-4* nr. 30, 2 februari 1877.

studenten is er in het optreden van de militairen een bepaald patroon te ontdekken. Men trok groepsgewijs De Camp in om daar een etablissement te bezoeken en eens flink de bloemetjes buiten te zetten. Trokken de studenten naar de betere kroegen, de bevolking van de Leidse garnizoenen zocht zijn heil liever in ongunstig bekend staande huizen, of in illegale biergelegenheden die voor hen verboden terrein waren. Niet alleen keek de kastelein daar minder op van een stevige knokpartij, vaak ook werden de huzaren en infanteristen bij de reguliere bordelen geweigerd²⁹.

Dat een bezoek van militairen meestal niet onopgemerkt voorbij ging kan het gevolg zijn van een vooropgezet plan, maar ook van een samenloop van omstandigheden. Ook niet-militairen sloegen er fors op los. Toch wordt uit bepaalde uitlatingen en handelingen van kasteleins en bordeelhouders duidelijk dat veel militairen naar De Camp kwamen om daar eens flink tekeer te gaan. Zo bood de tapper Georgius Hiëronymus Kreekelaar zes artilleristen de somma van f 0,50 om weg te gaan toen zij de boel in elkaar begonnen te smijten³⁰, een bedrag dat per persoon een klein glas bier opleverde. Gijsberta Johanna Galjé riep daarentegen de hulp van de politie in toen een sergeant van het Vierde Regiment Infanterie onmiddellijk begon te vechten nadat zij hem had gezegd dat haar bedoeninkje helemaal vol zat met burgers³¹. Nog bonter maakte een brigadier der huzaren het. Deze eiste na sluitingstijd, om elf uur, van tapster Mie de Vos en haar dertien jaar jongere partner een borrel. Toen hem dit werd geweigerd, trapte hij de deur van de tapperij open en vorderde op luide toon drank. Opnieuw werd hem dit geweigerd. Hij trok zijn sabel en begon met de kreet "Ik steek jullie aan de muren" wild met het wapen om zich heen te slaan, de vriend van Mie ernstig aan de arm verwondend. De tapster zelf nam de benen, op de hielen gevolgd door de woeste brigadier, die haar door de hele Camp en over de Haarlemmerstraat met getrokken sabel achterna rende. Te hulp geschoten voorbijgangers en enkele agenten wisten de brigadier tenslotte te overmeesteren³².

Niet iedereen in het Leidse rosse leven liet zich intimideren door militairen of liep direct naar de politie. Ook huzaren, infanteristen en cavalleristen van alle rangen en standen werden naar hartelust dronken gevoerd en beroofd door hoeren, tappers en bordeelhouders. De negentien-jarige illegale prostituée Geertruïda Boom ontfutselde na een vrijpartij op de Witte Singel een

29. *Dag- en nachtrapporten*, 28-29 maart 1877.

30. *Ibidem*, 9 juni 1880.

31. *Ibidem*, 1 mei 1883.

32. *Processen-verbaal* V-7 nr. 45, 15 april 1880.

zilveren horloge aan de half dronken huzaar Jan Doodeweerd³³; de nogal beruchte hoer Johanna Vernet werd om kwart voor een 's middags lallend van dronkenschap van de straat geplukt en beschuldigd van diefstal van f 20 van haar klant, de huzaar Johannes Arnoldus Grootveld³⁴.

Een opvallend verschijnsel in het wel en wee van de militairen zijn de banden die niet weinigen hadden met kroeghouders en prostituées. Deze relaties bestonden meestal uit een verhouding met een meisje en het verrichten van hand- en spandiensten bij berovingen.

Een voorbeeld van de manier waarop dit gebeurde, geeft de geschiedenis van de 28-jarige Dammes Kommandeur. Eind juli 1879 bracht deze paardenkoopman en landbouwer uit Hoogkarspel een bezoek aan de Leidse kermis. Hij raakte verzeild in een van de vijf louche kroegen in de Morsstraat, waar hij in gesprek kwam met een meid die hem voorstelde de gezelligheid voort te zetten in de gelegenheid van Maria Christina Lever, beter bekend als weduwe Snijders, in de Lange Kamp (de huidige Caeciliastraat). Kommandeur had tijdens de wandeling wel door dat hij werd gevolgd door een huzaar, maar sloeg daar verder geen acht op. Eenmaal bij de weduwe Snijders aangekomen, stelde de meid na een paar glazen bier en wijn een samenzijn in het bovenkamertje voor. Kommandeur stemde daarmee in, maar wenste niet te betalen omdat hij van mening was dat zulks bij de vertering inbegrepen was. Daarop pakte de meid zijn portemonnaie uit zijn zak en haalde er enige stukken van f 2,50 en wat los geld uit. Er ontstond onenigheid, waarmee de tapster en de huzaar zich bemoeiden; de laatste wierp de halfontklede paardenkoopman de deur uit. Briesend van woede stormde deze weer naar binnen om zijn bovenkleden aan te trekken. Meteen ontstond er een vechtpartij, waarbij de meid in kwestie kans zag het gouden horloge en de zilveren tabaksdoos van het slachtoffer af te pakken. Uiteindelijk droop Kommandeur af, om recht in de armen van een agent te lopen. Na enig gesoebat slaagde deze er in het horloge terug te krijgen. Bij het verhoor bekende de beruchte meid, de 31-jarige Haagse Cornelia Middelbraad alias Dronken Cor, dat ze alles wat ze had gestolen aan de huzaar had gegeven³⁵.

Bij iets subtielere berovingen gaven de meisjes de voorwerpen van waarde op slinkse wijze door aan een medeplichtige, die de spullen vervolgens in zijn laars liet verdwijnen³⁶.

33. *Dag- en nachtrappen*, 22-23 januari 1877.

34. *Ibidem*, 3 september 1878.

35. *Processen-verbaal* V-6 nr. 145, 25 juli 1879.

36. *Ibidem*, V-6 nr. 67, 30 maart 1879.

De emotionele banden die sommige militairen aanknoopten met prostituées bestonden meestal uit een concubinaat — soms gevolgd door een huwelijk — waarin de meid zorgde voor de inkomsten en de militair voor haar op de bres stond bij dreigend gevaar³⁷. Deze situatie benadert het souteneur-schap, zoals dat ontstond na de sluiting van de bordelen in 1904.

Afzonderlijke klanten

Het is niet mogelijk een betrouwbaar beeld te geven van die prostituanten die niet tot een afgeperkte groep behoren. De bronnen over de bordeelbezoekers zijn zo weinig representatief — niet iedere geverbaliseerde was naar een bordeel gekomen voor een prostituée; niet elke 'echte' hoerenloper staat in de politierapporten — dat hieruit nauwelijks conclusies getrokken kunnen worden. Getheoretiseer over het wie en waarom van de prostituant is het gevolg. Huitzing geeft daarvan in haar overzicht enkele goede voorbeelden. Schulte, met haar verheerlijking van de arbeider, is al aan bod gekomen. Daarnaast geeft Huitzing de opvatting van de Fransman A. Corbin weer, die beweert dat de arbeider door een marxistische vervreemding uit het lood geslagen raakte en door een sterk op consumptie gericht gedrag behoefte kreeg aan betaalde liefde. Volgens anderen zou besmetting door typische bourgeois-ideeën als een dubbele moraal de arbeiders naar het bordeel gedreven hebben, of werden arbeiders door een dalende huwelijksleeftijd van de 'gewone' vrouw gedwongen hun heil te zoeken bij een prostituée. Dit gold, mutatis mutandis, een steeds hoger wordende huwelijksleeftijd, ook voor de bourgeoisie³⁸.

Met behulp van het archief van de Leidse gemeentepolitie kunnen prostituanten wel iets nader worden getypeerd³⁹. Wij volstaan hier met de groep afzonderlijke klanten en schenken aandacht aan de leeftijd, de herkomst en hun beroepen.

37. *Ibidem*, V-1 nr. 42, 6 februari 1874.

38. Huitzing, *Prostituées en hun klanten*, 238-240.

39. Een lijst met gedetailleerde informatie uit ons onderzoek bevindt zich in het Gemeentearchief Leiden.

Tabel 1. Leeftijdverdeling van Leidse prostituanten, 1873-1899

Leeftijdsklasse	aantal	prostituanten	%
< 20	19		9.6
20 - < 30	75		38.1
30 - < 40	38		19.3
40 - < 50	14		7.1
50 - < 60	9		4.6
> = 60	3		1.5
Onbekend	39		19.8
Totaal	197		100

Van twintig procent der 197 prostituanten was de leeftijd op het moment van registratie onbekend. Van de rest weten we dus iets meer. Uit de tabel valt af te lezen dat ongeveer 67 procent jonger was dan veertig jaar, terwijl ruim dertien procent de leeftijd had van veertig jaar of ouder.

Toen de prostituanten door de Leidse gemeentepolitie werden geregistreerd, werd meestal hun woonplaats en soms hun adres vastgesteld.

Tabel 2. Woonplaatsen van Leidse prostituanten, 1873-1899

Woonplaats	aantal	prostituanten	%
Leiden	102		51.8
Naburige gemeenten	20		10.2
Elders Zuid-Holland	37		18.8
Andere provincies	22		11.2
Buitenland	2		1.0
Onbekend	14		7.1
Totaal	197		100

Iets meer dan de helft van de 197 prostituanten die in de politiedossiers uit de periode 1873-1899 werden aangetroffen was afkomstig uit Leiden. Opvallend is dat slechts tien procent afkomstig was uit de naburige gemeenten Leiderdorp, Zoeterwoude, Warmond en Oegstgeest. Er was niemand uit het aangren-

De Leidse veemarkt omstreeks 1900 (Coll. Dirk van Eck-Stichting).

zende Voorschoten. Daarnaast kwam bijna twintig procent van de prostituanten van binnen de provinciegrens, maar verder weg dan de aanpalende gemeenten. Ook waren er heel wat hoerenlopers uit andere provincies, en zelfs twee uit het buitenland.

Over de beroepsachtergrond zijn we via de archieven van de Leidse gemeentepolitie redelijk goed ingelicht. Wanneer we de beroepen van 97 uit Leiden afkomstige prostituanten verdelen in een beperkt aantal categorieën ontstaat het volgende beeld.

Tabel 3. Beroepen van de prostituanten afkomstig uit Leiden, 1873-1899

Beroepssector	aantal	prostituanten	%
Ambacht	50		51.5
Fabrieksarbeiders	24		24.7
Koophandel	3		3.1
Landbouw/visserij	3		3.1
Scheepvaart/transport	3		3.1
Overig	11		11.3
Onbekend	3		3.1
Totaal	97		100

Uit de tabel komt een duidelijk beeld naar voren. Van bijna alle Leidse prostituanten werd het beroep geregistreerd; slechts van drie ontbreekt dat. Iets meer dan de helft was werkzaam in de ambachtelijke beroepen (timmerlieden, metselaars, bakkers, smeden, kleermakers e.d.), een kwart was fabrieksarbeider (arbeider, sjouwer e.d.) en de rest had een vrij diverse beroepsachtergrond, waaronder twee fabrikanten.

Wanneer we naar de prostituanten kijken die niet in Leiden woonden, valt een heel ander beeld te zien.

Tabel 4. Beroepen van de prostituanten afkomstig van buiten Leiden, 1873-1899

Beroepssector	aantal	prostituanten	%
Ambacht	13		13.0
Fabrieksarbeiders	13		13.0
Koophandel	20		20.0
Landbouw/visserij	4		4.0
Scheepvaart/transport	12		12.0
Overig	14		14.0
Onbekend	24		24.0
Totaal	100		100

Van veel buiten de stadsgrenzen wonende prostituanten — ongeveer 25 procent — is het beroep vooralsnog onbekend, maar van ongeveer driekwart weten we welk beroep zij uitoefenden. Interessant, maar niet verbazingwekkend is dat het in dit geval niet zozeer om arbeiders of ambachtslieden gaat, maar meer om kooplieden en boeren die natuurlijk op marktdagen in de stad verbleven om er hun handel te drijven.

Schulte's bewering dat arbeiders in geen geval prostituanten waren, is gezien het voorgaande niet houdbaar. Huitzing gaat wel uit van bordeelbezoek door arbeiders, maar tekent daarbij aan dat gewone arbeiders de beroepsprostitutie niet konden betalen en aangewezen waren op clandestiene meisjes die minder eisen stelden⁴⁰. Wij hebben echter gezien dat sommige arbeiders niet alleen geld genoeg hadden om een reguliere hoer te bezoeken, maar eveneens beschikten over voldoende contanten om flinke verteringen te maken en zich te laten beroven. Daarbij was het de dames bepaald niet om een paar dubbeltjes te doen: een buit van tientallen of honderden guldens was zeker geen uitzondering. Bovendien stelden de Leidse clandestiene hoeren nauwelijks lagere eisen dan hun geregistreerde zusters. Ook zij vroegen het standaardtarief van rond *f* 2⁴¹; ook in de verdachte huizen kostte een fles bier een gulden.

Reeds een vluchtige blik op de adressen van de Leidse prostituant laat zien dat velen afkomstig waren uit de buurten — zoals bijvoorbeeld de Haveren Gortbuurt en de straten rond de Waardgracht — waar die Victoriaanse

40. Huitzing, *Prostituées en hun klanten*, 242.

41. Otgaar en Van Schaik, 'Illegale prostitutie in Leiden', 86.

bezwinging des gemoeds, de dubbele moraal, waarschijnlijk niet bekend was. Duidelijk is wel dat zij geen enkele moraal kenden. Dat dergelijke bordeelbezoekers neerkeken op prostituées is ondenkbaar⁴². Vaak kwamen de klanten van dezelfde gracht of uit dezelfde straat als de meisjes.

Laslett en Noordam signaleren een onderstroom van vrouwen die zonder veel moeite in de prostitutie terechtkwamen⁴³. Dit gaat ook op voor de klant. Die onderstroom van Leidse bordeelbezoekers zou wel eens veel breder kunnen zijn dan menigeen denkt.

Veel onderzoekers van de negentiende-eeuwse mentaliteit gaan er zonder meer van uit dat de bourgeoisie een vaste bordeelbezoeker was. Het bewijs hiervoor komt vaak uit contemporaine romans. Uit de Leidse politieverlagen valt niet op te maken dat de burgerij van de stad regelmatig in De Camp te gast was. Natuurlijk is het heel goed mogelijk dat de leden der gegoede klassen zwijggeld betaalden of agenten fijntjes wezen op hun connecties met hogeren in rang, of dat zij gewoon kwamen en gingen zonder ophef te maken, maar het is evenzeer mogelijk dat zij helemaal niet kwamen. Zo het al waar is dat de bourgeoisie luxe-bordelen bezocht, dan kon zij in Leiden niet terecht. Alleen De Vijf Sterren kon bogen op enig 'niveau', maar ook dat huis zat vaak vol met niet-studenten, al was dat meestal tegen de zin van de bordeelhoudster. De enige keer dat er sprake is van een connectie van de hogere burgerij met dit bordeel is de rekening van f 28 voor gemaakte vertering die de knecht van De Vijf Sterren in december 1882 indiende ten huize van mevrouw de weduwe Kaathoven⁴⁴. Gezien de formele gang van zaken en het adres van de weduwe, Witte Singel, moet hier sprake zijn van een niet onaanzienlijk lid der Leidse burgerij. Meer gegevens zijn er niet. Bovendien was het voor de bourgeoisie sociaal en anderszins nogal gevaarlijk om open en bloot in De Camp rond te wandelen. Waar een meesterknecht en een employé van de Leidsche Duinwater Maatschappij al gechanteerd werden op grond van het feit dat zij in de wijk op straat liepen⁴⁵, was het lot van deze of gene hoogleraar, arts, gemeenteraadslid of directeur natuurlijk snel bezegeld wanneer een bezoek aan Diana — zoals de madame van De Vijf Sterren door de studenten werd genoemd — uitlekte.

Het kwam ongetwijfeld voor dat leden van de Leidse bovenlaag bordelen bezochten. Waarschijnlijk weken zij echter uit naar Den Haag of naar een

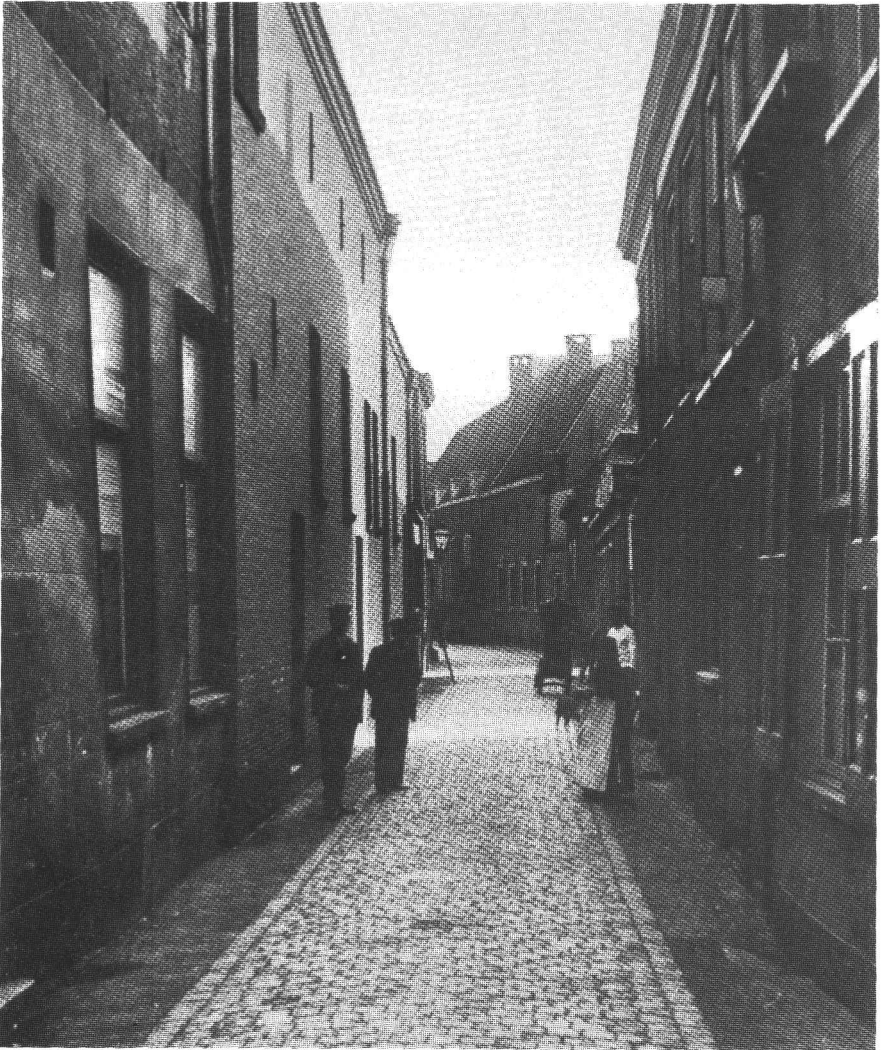
42. Huitzing, *Prostituées en hun klanten*, 242.

43. P. Laslett, K. Oosterveen en R. Smith (ed.), *Bastardy and its comparative history* (London 1980) 220; D.J. Noordam, 'Ongehuwde moeders en onwettige kinderen in

Maassluis', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 9 (1977) 165-178.

44. *Dag- en nachtrappen*, 23 december 1882.

45. *Ibidem*, 23 maart 1897 en 1 juni 1898.

De Sionsteeg, omstreeks 1900 (GAL).

andere grote stad, waar zij in de anonimiteit konden opgaan. Zij konden het zich natuurlijk ook veroorloven dames bij zich thuis te laten komen, althans als zij ongetrouwd waren.

Het zal duidelijk zijn dat er nog veel en zeer gedetailleerde informatie over prostitutie in de Leidse archieven kan worden gevonden, bijvoorbeeld over lesbiennes en homo's. Daar is tot dusver nog maar heel weinig onderzoek naar verricht.

Homoprostitutie

Voor zover bekend was er in De Camp geen enkel rendez-voushuis voor homoseksuelen. De enige instelling die als zodanig bestempeld zou kunnen worden was het tapperijtje van een zekere Steijger in de Langestraat, waar in het achterhuis twee mannen *in flagrante delicto* werden aangetroffen door twee dames⁴⁶. Of het samenzijn der heren een eenmalige gebeurtenis was of dat een en ander de gewoonte was in het tapperijtje vermeldt het politierapport niet. Enige voorzichtigheid om Steijgers kroeg een gelegenheid voor homo's te noemen blijft derhalve geboden. De betrapten waren in geen geval studenten, anders zou dat zeker in het rapport zijn vermeld. De verstandhouding tussen agenten en studenten was dermate slecht dat geen enkele agent zich zo'n buitenkansje voorbij zou laten gaan.

Zeker is wel dat er 's avonds en 's nachts groepjes opgeschoten jongens op straat zwierven die, zoals de vertegenwoordiger van de wet het in zijn rapport uit 1885 uitdrukte, "op abnormale studenten liepen om aan hen enig geld te verdienen". De in het rapport genoemde student bood een kwartje voor in een pissoir te verrichten manuele diensten⁴⁷.

Veel meer is niet bekend over homoprostitutie. Een diepgaand onderzoek hiernaar, ook voor de periode na 1811, is zeker te wensen⁴⁸.

46. *Dag- en nachtrappen*, 18 september 1882.

47. *Ibidem*, 17-18 oktober 1885.

48. D.J. Noordam, 'Homosexualiteit en sodomie in Leiden, 1533-1811', *Leids Jaarboekje* 75 (1983) 72-105.

Bouwwerkers, omstreeks 1906 (Coll. Dirk van Eck-Stichting).

Tegen de gewoonte in. De invoering van de werkloosheidsverzekering in Leiden, 1903-1909*

"Niets is er, dat hartaangrijpender is, dan de werkloosheid onzer dagen", verkondigde de Amsterdamse hoogleraar H.P.G. Quack in zijn afscheidsrede van 25 juli 1894¹. Quack en veel van zijn tijdgenoten waren verontrust over de ingrijpende gevolgen van de werkloosheid. Het verschijnsel werkloosheid verscheen dan ook vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw als afzonderlijk probleem op de politieke agenda.

De valide (vak)arbeider, die regelmatig het slachtoffer werd van de met de industrialisatie gepaard gaande conjunctuurdalingen, accepteerde het niet langer aangewezen te zijn op de bedeling. Voor het eerst tijdens de winter van 1884-1885 bereikte een steeds luider wordende klaagzang van de werkloze arbeider de gemeenteraad.

De gemeente, belast met de burgerlijke armenzorg, mocht zich echter krachtens het subsidiariteitsbeginsel² niet op het werkterrein van de kerken en de particuliere liefdadigheidsinstellingen begeven. Zij voerde een liefdadigheidspolitiek. Alleen wanneer de particuliere instellingen tekort schoten, kon de Leidenaar een beroep doen op de burgerlijke armenzorg. Voor een gezonde arbeider betekende dit veelal een vernederende gang naar de Stedelijke Werkinrichting, gevestigd in het voormalige Caeciliagasthuis³. Werkzaamheden als touwpluizen en steenkloppen bepaalden hier het dagelijks levensritme van

* Dit artikel is gebaseerd op mijn doctoraalscriptie, waarin het Leidse proces van invoering wordt vergeleken met de gang van zaken in Rotterdam. In deze bewerking staat alleen de Leidse situatie centraal. Voor een nadere bewijsvoering en verwijzing naar de bronnen verwijs ik naar de scriptie zelf: R.J.W. Arnoldus, 'De eerste overheidsbemoeyenis met de werkloosheidsverzekering. Het ontstaan van gemeentelijke werkloosheidsfondsen 1884-1914' (Leiden 1992), Gemeentearchief Leiden.

1. C.R. Raaymakers, *Verzekering tegen werkloosheid* (Amsterdam 1895) 1.

2. Het beginsel dat zaken die door een lager orgaan kunnen worden verricht niet door een hoger ter hand behoren te worden genomen. Van Dale, *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* (Utrecht etc. 1992).

3. Jos Pannebakker, 'De politiek van de gemeente Leiden met betrekking tot de werkloosheid van 1880 tot en met 1905' (Oegstgeest 1978); later gepubliceerd in: *Leidschrift* 1 (1984), themanummer *Arbeid*, p. 56-80. Bedeling vond plaats in geld, natura of als loon voor werk. Voor de valide arbeider leek werkverschaffing de beste remedie.

De tweede spoorwegstaking in Leiden, april 1903 (GAL).

de werkloze. Nochtans vond er langzamerhand een mentale omslag plaats. De bestuurlijke elite begon onderscheid te maken tussen categorieën 'armen' en 'onvrijwillig werklozen'. Werkloosheid werd steeds gezien als een 'maatschappelijk ziekteproces', waarvan heel de gemeenschap de gevolgen ondervond.

Pas na de spoorwegstakingen van 1903 werd het Leidse gemeentebestuur ontvankelijk voor remedies die specifiek op de werkloze waren afgestemd. Al in 1900 was met de invoering van de bepalingen inzake minimumloon en maximale arbeidsduur van gemeentearbeiders in gemeentelijke bestekken een eerste omslagpunt in de liberale politiek van overheidsonthouding te bespeuren. De gemeentelijke overheid erkende hiermee dat ze een zekere verantwoordelijkheid voor de rechtspositie en loonhoogte van de arbeider bezat⁴. Liefdadigheidspolitiek ging over in werklozenzorg met de invoering van een

4. *Ibidem*, 10. Nadat Amsterdam in 1894 het voortouw had genomen met deze vorm van vernieuwd gemeentebeheer besloot ook Leiden tot invoering. Met name de bouwvakkers waren geregeld de dupe van het feit dat bij inschrijving op publieke aanbestedingen

een te lage prijs werd goedge maakt door lage lonen en lange arbeidstijden. Bij de invoering van de werkloosheidsverzekering was de gemeentelijke bemoeienis met de loonhoogte wederom in het geding.

gemeentelijke werkloosheidsverzekering (1908) en daaraan voorafgaand de oprichting van een gemeentelijke arbeidsbeurs (1905): de voorloper van het arbeidsbureau. Eerstgenoemde gemeentelijke interventie is reeds uitgebreid beschreven⁵. Vanuit het perspectief van de gemeentelijke overheid is daarbij de vraag gesteld waarom en wanneer de gemeentelijke werkloosheidsfondsen ontstonden. Een beschrijving van het Leidse proces van invoering vormt tevens de basis voor dit artikel.

HET GENTSE STELSEL

Leiden besloot tot overname van een Gents stelsel van werkloosheidsverzekering. Het Gentse stelsel steunde op samenwerking van de gemeente met de vakverenigingen. Bij werkloosheid van een of meer van haar leden ontvingen de vakverenigingen een subsidie van maximaal honderd procent op de verstrekte uitkeringen uit hun werkloosheidskassen. De voor dit doel opgerichte gemeentelijke werkloosheidsfondsen, waarvan het bestuur was samengesteld uit vertegenwoordigers van zowel vakverenigingen als gemeentebestuur, zagen toe op de verstrekking van de subsidie.

Grondlegger en propagandist van dit stelsel was de Gentse advocaat Louis Varlez. Varlez zag de ondersteuning van werkloosheidskassen van de vakverenigingen als een bruikbaar instrument voor werkloosheidsbestrijding⁶. De liberale advocaat realiseerde zich dat alleen met hulp van de vakverenigingen een verzekering tegen het praktisch onvoorspelbare risico van de werkloosheid kans van slagen had. De binnen de vakverenigingen bestaande sociale controle zou misbruik moeten voorkomen. Voor de grote massa van ongeorganiseerde arbeiders had Varlez een apart spaarstelsel gecreëerd dat in ons land alleen door de gemeente Dordrecht zou worden overgenomen (1909).

Het Gentse stelsel vervulde in ons land een platformfunctie: verschillende belanghebbenden sloegen de handen ineen. Het 'stelsel van samenwerking' sloot goed aan bij het organische denken dat zowel in het sociaal-katholieke als in het liberale en het antirevolutionaire gedachtengoed is terug te vinden⁷. De gemeente hoopte de sociale spanningen als gevolg van de werkloosheid te verminderen en zocht naar een oplossing voor de stijgende uitgaven van de burgerlijke armenzorg. De vakverenigingen verwachtten met zo'n stelsel

5. Arnoldus, 'De eerste overheidsbemoeienis met de werkloosheidsverzekering'.

6. Een in Gent gehouden enquête en de mislukking van experimenten in de Zwitserse kantons Bern en Sankt Gallen hadden hem in die opvatting gesterkt.

7. De essentie van het organisch denken was de idee dat allerlei van nature binnen de maatschappij gegroeide verbanden elk een

eigen, onontbeerlijke functie in de maatschappij hadden. Van deze verbanden werd op harmonieuze wijze, zowel een zekere mate van autonomie als een betrokkenheid bij de maatschappij als geheel verwacht; J.T. Minderaa, 'De politieke ontwikkeling in Nederland '1887-1914', in: J.C. Boogman e.a., *Geschiedenis van het Moderne Nederland* (Houten 1988) 338.

ledenwinst te boeken. Zij zagen in de verzekering bovendien een instrument tot behoud van het loonpeil⁸. De 'samenwerking' vereiste een sociaal gunstig klimaat, zodat introductie niet zou worden bemoeilijkt door heftige sociale conflicten.

Pioniers en wegbereiders waren de bestuurders in de steden Arnhem, Amsterdam en Utrecht, die reeds in 1906 besloten tot overname van het Gentse stelsel. In deze gemeenten was al vroeg sprake van regulering van de arbeidsmarkt. In deze drie steden was de ernst en omvang van de werkloosheid betrekkelijk snel tot in bestuurlijke kringen doorgedrongen. Eventuele struikelblokken, zoals het aan de werkloosheidsverzekering verbonden risico en de controle op de rechthebbenden, konden het proces van invoering van het Gentse stelsel niet langer blokkeren. Ook het omstreden karakter van ondersteuning van werkloosheidskassen van vakverenigingen vormde geen hinderpaal meer.

In reactie op de pioniers volgde een door de radicaal-liberaal J.D. Veegens geïnitieerd wetsontwerp van 9 augustus 1907, waarin rijkssubsidie voor de gemeenten in het vooruitzicht werd gesteld. Al verdween dit wetsontwerp weldra in de ijskast, de discussie over het thema gaf binnen gemeentelijke kring een belangrijke impuls tot invoering van het stelsel. Ook binnen de vakverenigingen groeide vanaf 1907 de aanvankelijk nog geringe belangstelling voor werkloosheidskassen. De toenemende interesse ging gepaard met het aan kracht winnen van de moderne, reformistische richting binnen de socialistische vakbeweging. Versterking van de organisatie kreeg klaarblijkelijk prioriteit boven de ideologie. De conjunctuurdaling van 1907-1908 was van beslissende betekenis. Een Tweede-Kamerdebat over de werkloosheid in oktober 1908 zorgde voor een doorbraak. In navolging van de drie pioniers besloten in 1908 elf gemeenten tot oprichting van een gemeentefonds. Een jaar later volgden negen gemeenten: het instituut leek zich definitief gevestigd te hebben⁹.

LEIDEN

De gemeente Leiden was enkele maanden voor het kamerdebat in het voetspoor van de pioniers getreden. De vraag naar het waarom van deze stap staat hier centraal. We trachten haar te beantwoorden door aandacht te schenken

8. Een overschot aan arbeid (werkloosheid) drukt het loonpeil. Ook werkgevers konden middels een vergroting van de sociale stabiliteit mogelijk toch profiteren van de invoering van het Gentse stelsel.

9. In augustus 1914 telde Nederland tenminste 32 gemeentefondsen. Een klein

aantal gemeenten besloot tot rechtstreekse subsidiëring van de vakverenigingen. Zie *Verzekering tegen werkloosheid. Rapport betreffende den stand van zaken en de ontwikkeling van de werkloosheidsverzekering en over eene van rijkswege te treffen regeling, uitgebracht door het bestuur van het NVV* (z.p. 1914) 6.

aan het sociale klimaat in Leiden, dus de lokale, politieke en arbeidsverhoudingen. We besteden tevens aandacht aan de omvang en ernst van de plaatselijke werkloosheid. Bijzondere attentie verdient de vroegtijdige oprichting van een gemeentelijke arbeidsbeurs in 1905, zo ook de timmerliedenstaking een jaar later. Na een bespreking van de daarop volgende crisisjaren behandelen we de betekenis van het Leidse besluit tot overname van het Gentse stelsel.

Sociaal klimaat: politieke verhoudingen

In Leiden was het sociale klimaat rond de eeuwwisseling verbeterd en gunstig voor de invoering van het Gentse stelsel. Rond 1900 waren ook liberale en confessionele ambachtslieden verschenen in de gemeenteraad en had de progressieve stroming binnen de liberalen de overhand gekregen¹⁰. Een voor de invoering van het Gentse stelsel gunstige 'gezindheid tot samenwerking' leek de politieke verhoudingen te typeren. Opvallend afwezig waren de strijdbare sociaal-democraten, die pas in 1919 na de introductie van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging een flink aantal zetels wisten te bemachtigen¹¹.

In 1901 kwam er een einde aan een langdurig liberaal monopolie op het gemeentebestuur. Voor het eerst werd een sociaal-bewuste katholiek, P.J.M. Aalberse, wethouder. De nog steeds prominente positie van de liberalen werd bovendien enigszins gecompenseerd door de inbreng van de antirevolutionaire burgemeester N. de Ridder (1903-1909).

De benoeming van Aalberse als eerste wethouder van sociale aangelegenheden (1901-1903) gaf de aanzet tot een sociale gemeentepolitiek. Met de intentie om socialistische invloeden op de arbeiders te weren had Aalberse een Katholiek Comité van Actie opgericht. Hieruit ontstond in 1903 de Katholieke Sociale Aktie met een rijk scala aan sociale doelstellingen, variërend van het bestrijden van de slechte huisvesting van arbeiders, tot het verminderen van drankmisbruik of het bevorderen van 'eer en deugd'¹².

Aalberse was van mening dat de gemeente het aangewezen lichaam was om de sociale rijkswetgeving (woningwet, zondagsrust, vakonderwijs) plaatselijk uit te breiden. In 1906 nam hij het initiatief tot de organisatie van een katholieke Sociale Week. Tezamen met andere vooraanstaande katholieken, onder wie Ruys de Beerenbrouck, Van Nispen tot Sevenaer en Nolens, hield hij in de week van 2 tot 9 september van dat jaar een pleidooi voor sociale hervor-

10. V. Veldheer en A. Struijk, 'De politieke samenstelling van de Leidse gemeenteraad', *Leids Jaarboekje* 82 (1990) 137.

11. J.P. Duyverman, 'Het bestuur der gemeente', in: P.C.N. Baesjou e.a., *Leiden 1860-1960* (Leiden 1962) 89-92. In Rotter-

dam daarentegen droeg de aanwezigheid van sociaal-democraten in de raad bij aan een polarisatie van de verhoudingen.

12. J.P. Gribbling, 'Aalberse, Petrus Josephus Mattheus,' *Biografisch woordenboek van Nederland I* (Den Haag 1985) 2-3.

P.J.M. Aalberse door Antoon Molkenboer, 1921 (Coll. Dirk van Eck-Stichting).

mingen. Het werkloosheidsprobleem ging evenmin aan hem voorbij. De oprichting van een gemeentelijke arbeidsbeurs en de instelling van een gemeentelijke werkloosheidsverzekering stonden tijdens die Sociale Week op de agenda¹³.

Sociaal klimaat: arbeidsverhoudingen

Binnen de Leidse arbeidersbeweging hadden enkele weinig strijdbare confessionele vakverenigingen de overhand. Van de socialistische vakverenigingen legde alleen de timmerliedenvereniging 'Vooruit' gewicht in de schaal. De strategie van de Leidse vakbeweging was defensief. Looneisen waren meestal geen staking waard. Over het geheel genomen vonden ook de spoorwegstakingen in Leiden weinig weerklank¹⁴.

Desalniettemin vonden er van 6 tot 12 april 1903 stakingen plaats in het transportbedrijf, bij de metaalbewerkers, in het diamantslijpersbedrijf en in de bouwvakken¹⁵. In deze laatste bedrijfstak vroegen stakende schildersgezellen in 1903 van de patroonsvereniging Sint Lucas onder meer loonsverhoging en een tienurige werkdag. Mogelijke sociale onrust in Leiden werd echter meestal in 'goede banen' geleid. De Kamer van Arbeid voor de Bouwbedrijven, een corporatistisch orgaan waarin zowel werknemers als werkgevers waren vertegenwoordigd, kon een bemiddelende rol spelen. Ofschoon de stakende schildersgezellen het pleit verloren kon dankzij bemiddeling van de Kamer een overwerkvergoeding en een cent loonsverhoging worden binnengehaald¹⁶.

De gemeenteraad voerde een toegeeflijke politiek ten opzichte van de bouwvakkers. Zij stemde op 5 mei 1904 in met een verzoek van de confessionele schildersbonden om een verhoging van het voorgeschreven minimumloon in de voorwaarden van aanbesteding¹⁷. Ook aan de relatief goed georganiseer-

13. *Programmaboek van de Sociale week 2-9 september 1906*, uitgave van het Centraal Bureau van de Katholieke Sociale Aktie (Leiden 1906) 14.

14. Vgl. H.G. Keuken, 'De ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Leiden gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw. Een eerste verkenning' (doctoraalscriptie, Leiden 1968); Zie voor de periode na 1903 Dick Wortel en Mark Kranenburg, *80 jaar vakbeweging in Leiden, de geschiedenis van de Leidse Bestuurdersbond en het NVV in Leiden* (Leiden 1980) 18. Zie ook Paul van der Laaken, 'De Leidse Protestants Christelijke Bouwvakfederatie en de afdeling

Leiden van de Christelijke Bouwarbeidersbond (1903) 1909-1914', in: J.W. Marsilje e.a. (ed.) *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden 1989); Th.P.F. Wortel, 'De memoires van Hendrik Neuteboom', *Leids Jaarboekje* 75 (1983) 167-200.

15. Gemeentearchief Leiden (GAL), Archief van de Kamer van Arbeid voor de Bouwbedrijven (AKAB) inv.nr. 12, antwoord op ingekomen brief d.d. 16 juni 1903 van het Centraal Bureau voor de Statistiek aan de secretaris van de Kamer.

16. Keuken, 'De ontwikkeling van de arbeidersbeweging', 171.

17. Pannebakker, 'De politiek van de

de timmerlieden werd niet voorbijgegaan. Zonder stakingen was het loonpeil van de timmerlieden in de periode 1895-1905 gestegen van zestien tot twintig cent per uur¹⁸.

Het monster van de werkloosheid

De omvangrijke werkloosheid maakte een krachtige werkloosheidsbestrijding noodzakelijk. De oude industriestad had vrijwel niet kunnen profiteren van de landelijke economische groei waarmee de industrialisatie gepaard ging. Zo bleef in de voor Leiden uitermate belangrijke textielindustrie een significante groei van de werkgelegenheid uit¹⁹. De omvang van de plaatselijke werkloosheid vertoonde golfbewegingen. Vanaf het voorjaar van 1902 tot aan het voorjaar van 1904 was zij aan de hoge kant. Daarna trad verbetering op. In het jaar 1906, en dan met name in het winterseizoen, was er wederom sprake van omvangrijke werkloosheid²⁰. Nog ernstiger dan deze werkloosheid was die van een jaar later²¹. Bovendien duurde deze lang, want uit een in januari 1909 gepubliceerd maandrapport van de Kamer van Arbeid maken we op dat tenminste veertig procent van de bouwvakkers toen zonder werk zat. Maar de werkloosheid was niet over alle sectoren gelijkmatig verdeeld. Zo was er in de drukkerijen volop werk te vinden²².

Vooraf de stem van de getroffen bouwvakkers drong tot de bestuurlijke kringen door. Deze mondige groep arbeiders kon zowel via betrekkelijk goed georganiseerde vakverenigingen als via de Kamer van Arbeid voor de Bouwbedrijven invloed uitoefenen. De Kamers van Arbeid speelden in Nederland een belangrijke rol bij het vergroten van het zicht op de omvang van het werkloosheidsprobleem²³. Een andere belangrijke spreekbuis voor de bouw-

gemeente Leiden', 24.

18. Keuken, 'De ontwikkeling van de arbeidersbeweging', 171.

19. G.C. Quispel, 'Aspecten van de industrialisatie in negentiende eeuw Leiden', in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse Verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Leiden 1991) 120-121. Van 1890 tot 1910 was het aantal arbeiders toegenomen van 2370 tot 2480.

20. Pannebakker, 'De politiek van de gemeente Leiden', 60; hij baseert zich onder andere op migratiecijfers, loonpeil en uitspraken van raadsliden.

21. *Handelingen van den Gemeenteraad*

Leiden, 30 januari 1908. Zie ook: 'Jaarverslag Leidsche Vereeniging tot bestrijding der werkloosheid en hare gevolgen' en 'Jaarverslag arbeidsbeurs', in: *Gemeenteverslag*, Leiden 1908.

22. *De Leidenaar. Anti-Revolutionair weekblad voor Leiden en Omstreken*, 8 januari 1909; *Handelingen*, 31 december 1908.

23. Opmerkelijk is dan ook de relatie tussen de instelling van een gemeentefonds en de voorafgaande oprichting van een arbeidsbeurs en een Kamer van Arbeid. Zie Arnoldus, 'De eerste overheidsbemoeienis met de werkloosheidsverzekering', 139.

vakkers vormde de 'Leidsche Vereeniging tot Bestrijding van de Werkloosheid en hare gevolgen'. Deze invloedrijke vereniging mag representatief genoemd worden voor de eerder genoemde Leidse gezindheid tot samenwerking — in plaats van (klassen)strijd. Haar bestuur bestond voor de helft uit werklieden en voor de andere helft uit vooraanstaande particulieren van confessionele gezindte. Een belangrijke positie bekleedde het raadslid P.E. Briët, die ook vice-voorzitter van de Anti-Revolutionaire kiesvereniging was en bovendien als adviseur van Patrimonium optrad²⁴.

De Leidse textielarbeiders waren niet in het bezit van zoveel invloedrijke kanalen. Aan de arme textielarbeider werd niet zo snel de 'status' van onvrijwillig werkloze toegekend.

De oprichting van een gemeentelijke arbeidsbeurs

In reactie op het werkloosheidsprobleem had het gemeentebestuur met voortvarendheid besloten tot de oprichting van een gemeentelijke arbeidsbeurs. Alleen Schiedam (1902) en Haarlem (1905) waren Leiden hierin voorgegaan. Arbeidsbeurzen droegen bij tot een regulering van de arbeidsmarkt en vergrootten het zicht op de omvang en aard van de werkloosheid²⁵. Er bestaat een nauwe relatie tussen de invoering van de arbeidsbeurs en die van de werkloosheidsverzekering²⁶.

Eerste aanleiding voor een lokale overheidsbemoeienis was geldgebrek van de Christelijke Bestuurdersbond die de kosten van een door haar beheerde arbeidsbeurs niet langer kon dragen. In oktober 1904 ontving de raad een verzoek om financiële ondersteuning. De confessionele wensen werden nog met weinig enthousiasme begroet. Het liberale Algemeen Nederlandsche Werklieden Verbond (ANWV) meende dat de subsidie uit partijbelang gegeven zou worden. Burgemeester De Ridder bleek gevoelig voor de liberale weerstand. De subsidie werd niet verstrekt. Arbeidsbeurzen waren volgens B en W meer geschikt voor de grote steden. In Leiden waren patroons en werklieden met elkaar vertrouwd²⁷.

24. De voorzitter van de vereniging, A.J. van Achterberg, was in het dagelijks leven directeur van een ambachtsschool. De vice-voorzitter C. Laterveer was als secretaris verbonden aan het protestantse Patrimonium. Van katholieke zijde had de timmerman C.J. van Tol in het bestuur plaatsgenomen. Van Tol was voorzitter van het RK Houtbewerkingersgilde.

25. Een aantal Leidse vakverenigingen kende reeds plaatsingsbureau's. Over de

arbeidsbeurs van de Christelijke Bestuurdersbond is weinig bekend. Zie Pannebakker, 'De politiek van de gemeente Leiden', 64.

26. Het bestaan van een arbeidsbeurs was echter geen noodzakelijke voorwaarde voor invoering van de gemeentelijke werkloosheidsverzekering in ons land. Zie Arnoldus, 'De eerste overheidsbemoeienis met de werkloosheidsverzekering', 139.

27. *Handelingen*, 13 oktober 1904.

Nog geen jaar later pleitte Aalberse tijdens een raadszitting voor de oprichting van een gemeentelijke arbeidsbeurs. De beurs leek hem een goede remedie tegen ongewenste landloperij. Aalberse anticipeerde op de invoering van een gemeentelijke werkloosheidsverzekering met de woorden:

En nu zal ieder mij toegeven, dat men nooit van gemeentewege de zaak der werkloosheidsverzekering behoorlijk zal kunnen regelen, wanneer niet gedurende ettelijke jaren vooraf eene arbeidsbeurs onder behoorlijke controle is werkzaam geweest²⁸.

Mede onder druk van de vakbeweging vroegen B en W advies aan het Centraal Bureau voor Sociale Adviezen, waarvan Aalberse bestuurslid was²⁹. Deze landelijke *think tank* op het terrein van sociale wetgeving wist B en W te overtuigen van het nut van een proefneming³⁰. De antirevolutionair De Ridder zag in dat de 'voortuitstrevende klein-industrie' gebaat was bij invoering. Hierbij dacht hij ongetwijfeld aan de 'kleine luyden'. Eendracht kenmerkte de besluitvorming. Slechts twee van de 28 raadsleden stemden op 9 november 1905 tegen het prae-advies van B en W³¹. Op 1 januari 1906 trad de verordening in werking. Een corporatistisch beursbestuur onder voorzitterschap van de liberaal J. Zwiers moest boven de partijen staan.

De beurs droeg slechts in geringe mate bij aan een oplossing van het werkloosheidsprobleem. Het waren met name loopjongens en werksters die bij de beurs aanklopten. Op de werkloze bouwvakkers had de beurs weinig aantrekkingskracht³².

De timmerliedenstaking van 1906

De Leidse burgerij was in rep in roer toen in mei 1906 tweehonderd weerspannige timmerlieden de stad doorkruisten³³. De slepende timmerliedenstaking van 1906 zorgde voor een onaangename verstoring van het harmonieuze

28. *Ibidem*, 27 oktober 1905.

29. Het Centraal Bureau voor Sociale Adviezen was een links-liberaal initiatief van Kerdijk en Treub. Onder meer de Christelijke Nationale Werkmansbond (8-1-1904), de Leidse Bestuursbond (29-12-1904) en de Meubelmakersvereniging 'Welvaart zij ons doel' drongen bij de raad aan op de instelling van een gemeentelijke arbeidsbeurs. Zie Pannebakker, 'De politiek van de gemeente Leiden', 72.

30. Mogelijk heeft ook de bemiddeling van de Kamer van Arbeid voor de Bouwbedrijven bijgedragen tot de oprichting van de arbeidsbeurs. Toen haar Enschedese

evenknie de Kamer om inlichtingen vroeg, verklaarde zij zich nog niet gerechtigd die te verschaffen, omdat de gemeenteraad zich daar nog niet over had uitgesproken. GAL, AKAB inv.nr. 14, brief d.d. 13 oktober 1905.

31. *Handelingen*, 9 november 1905. Tegenstemmers waren de textielabrikant Le Poole en het radicaal-liberale raadslid Van der Elst.

32. 'Rapportage 3e kwartaal 1909', *De Leidenaar*, 8 oktober 1909. Van de 316 aangemelde werklieden werden er 59 geplaatst, onder wie veertien werksters en negentien loopjongens.

33. *De Leidenaar*, 29 mei 1906.

sociale klimaat. De strijdbare socialistische timmerlieden van 'Vooruit' eisten een tienurige werkdag en een verhoging van de loonstandaard van 20 naar 23 cent. Pas eind november mocht de rust in Leiden wederkeren. Oplopende seizoenswerkloosheid en tegenwerking van de confessionele bonden hadden de timmerlieden na maanden staken moedeloos gemaakt³⁴.

De staking veroorzaakte een opleving van de angst voor werklozenoptochten en andere vormen van sociale onrust. Hierdoor gaf het gemeentebestuur later opvallend vaak gehoor aan de wensen van de bouwvakkers. B en W stemden augustus 1907 in met een tienurige werkdag, die al eerder door de gemeentewerklieden bedongen was. Aanleiding vormde een verzoek van 'Vooruit' waarin aangedrongen werd op opneming van een bijzondere werktijdenregeling in de bestekken van aanbesteding³⁵. Tevergeefs waarschuwde wethouder J. Korevaar voor de gevaren van een verhoging van het loonpeil. Twee in de raad opgenomen pleitbezorgers van de vakverenigingen, J. Bosch en C.J. van Tol, hadden succes met het voorstel om de als gevolg van werktijdverkorting verminderde inkomsten van steenhouders, stucadoors en metselaars te compenseren³⁶. Aanleiding voor de werktijdverkorting was de oplopende werkloosheid. Een meerderheid van veertien tegen elf stemmen gaf groen licht aan de wensen van de bouwvakkers³⁷.

Crisis 1907-1908

Tijdens de winter van 1907-1908 nam de verontrusting over de hoog oplopende werkloosheid toe. Het werkloosheidsprobleem kwam bovenaan op de politieke agenda te staan. Verschillende groeperingen vestigden hun hoop op werktijdverkorting en werkverschaffingsprojecten. Ook werd een 'nieuwe' remedie geopperd: de gemeentelijke werkloosheidsverzekering. 'Vooruit' nam het voortouw.

In augustus 1907 ontving de raad van deze moderne vakorganisatie een verzoek om invoering van het Gentse stelsel. Adressen van soortgelijke strekking zouden volgen, zoals van de Typografische Vereeniging 'Laurens Jansz. Coster'. Deze bloeiende vereniging was al sedert 1854 in het bezit van een

34. Zie Keuken, 'De ontwikkeling van de arbeidersbeweging', 171. Het eindresultaat van de staking was een cent loonsverhoging en een werkdag van 10½ uur.

35. *Handelingen*, 17 september 1907. Zolang de crisis aanhield, moest de werkdag in september tot tien uur, in oktober tot negen uur en in de daaropvolgende maanden tot acht uur verkort worden. Voor werken die reeds in uitvoering waren, moest

de regeling alsnog ingaan.

36. C.J. van Tol was voorzitter van het Houtbewerdersgilde van de Rooms Katholieke Volksbond. J. Bosch was voorzitter van het Leidse Patrimonium. De lonen van steenhouders, stucadoors en metselaars moesten gelijkgesteld worden met de lonen van de hoger ingeschaalde timmerlieden.

37. *Handelingen*, 10 oktober 1907.

werkloosheidskas. Van politieke zijde kwam er steun van de links-liberale Vrijzinnig Democratische Kiesvereniging 'Vooruitgang'. Over de toekenning van de subsidie bestond echter verschil van mening. Zo wilden 'Vooruit' en enkele andere kleine verenigingen de subsidie, zoals in het Gentse stelsel, alleen bestemmen voor de werkloosheidskassen van de vakverenigingen. Het ANWV, Patrimonium, de Timmerlieden- en Meubelmakersvereniging en de Nederlandse Bond van Confectiebedienden keerden zich hier tegen. Dit viertal pleitte wel voor een verplichte, controlerende aanmelding bij de arbeidsbeurs³⁸.

Het verzoek van de invloedrijke Vereniging tot Bestrijding der Werkloosheid verdient nadere toelichting. Haar vice-voorzitter, Laterveer, had reeds in de winter van 1905 geklaagd over het feit dat duizenden guldens verspild zouden zijn aan stakingen. Stakingsgeld dat zijns inziens veel beter besteed kon worden aan de werkloosheidsverzekering. Twee jaar later is het Laterveer die op de vraag "Wat te doen?" in het antirevolutionaire dagblad *De Leidenaar* antwoordde: "de eerste gang is naar de gemeente"³⁹. Overigens met reden: de bodem van de sinds 1905 aan deze vereniging verbonden werkloosheidskas voor bouwvakkers kwam in zicht⁴⁰.

Ook de patroons, bij monde van de 'Bond van Patroons in het Metselvak te Leiden en Omstreken', drongen aan op maatregelen tegen de oplopende werkloosheid. De winterperiode verhinderde uitvoering van verschillende werkzaamheden, verklaarden B en W. Kennelijk waren er ook financiële problemen. B en W spraken over een tijd "waarin de nooden van de gemeentekas groot zijn en iedere uitgaaf, die ook maar enigszins het karakter van een weelde uitgaaf draagt, ongeoorloofd is"⁴¹.

De 'armlastige' raad zag een noodzaak tot handelend optreden, maar realiseerde zich dat er weinig goede remedies voor het probleem voorhanden waren. Tijdens de raadszitting van 19 december verklaarde A.J. Fokker enigszins moedeloos: "We kunnen ook moeilijk werk gaan maken". Fokker had in de Stedelijke Werkinrichting vernomen dat de aard van het werk niet langer geschikt was voor "valiede personen en personen in de kracht van hun leven". Ten einde raad vroeg hij aan burgemeester De Ridder of het toch mogelijk

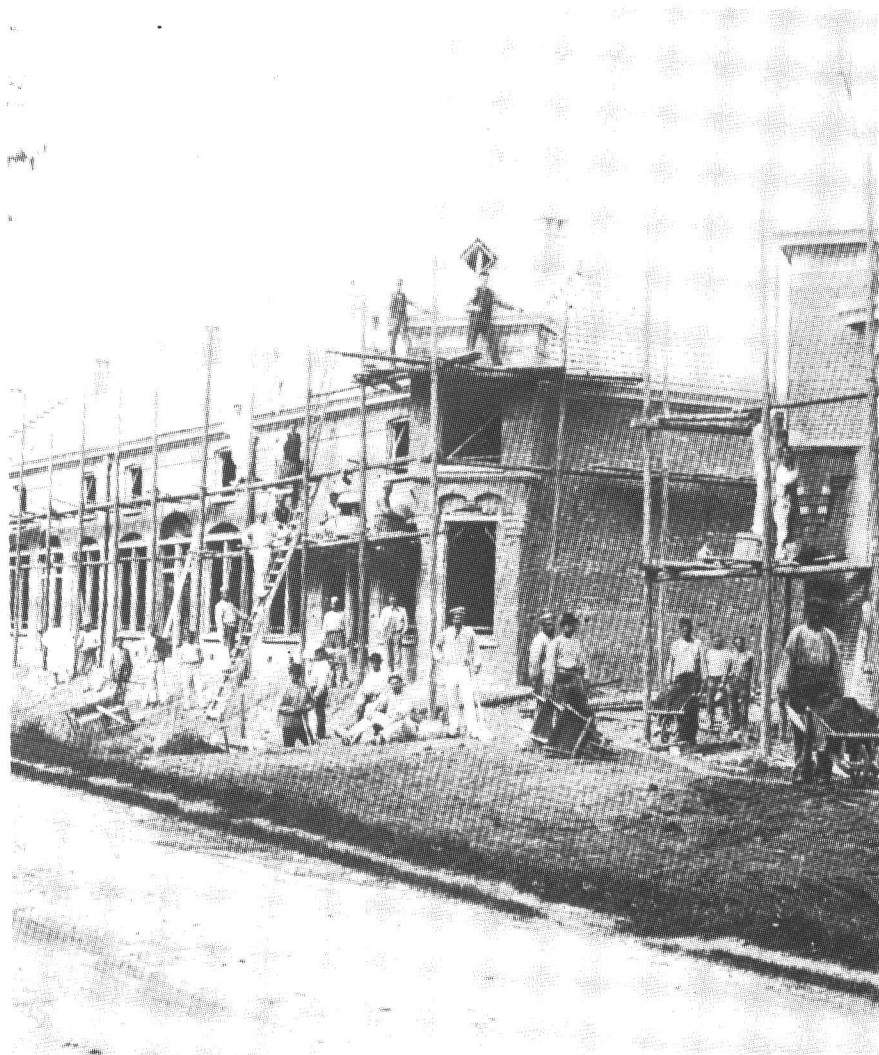
38. Prae-advies B en W, *Handelingen*, 1908, I.S. nr. 88.

39. *De Leidenaar*, 30 augustus 1907.

40. E.M. Meyers en H.J. Tasman, *Sociaal Weekblad 1910*, 38. Sinds de oprichting van deze vereniging op 15 april 1901 was de verhouding tussen uitkeringen en premie steeds ongunstiger geworden. Uitzondering was het uitkeringsjaar 1905/1906, toen

tachtig procent van de uitkeringen gedekt was. In het jaar 1907/1908 daalde dit percentage tot 31. Opvallend is de toename van het aantal verzekerden van respectievelijk 89 (1905/1906) en 93 (1906/1907) tot 171 (1907/1908).

41. *Handelingen*, 1907, I.S. nr. 331, brief d.d. 13 december 1907.

Bouwwerkers, omstreeks 1906.

was om de gezonde arbeiders aan het werk te helpen in de Stedelijke Werkinrichting of "op enig ander terrein van de gemeente". Het raadslid J. Roem kwam met het schrikbeeld van een sigarenmaker met een schop in de hand. Roem toonde, evenals de Leidse arbeider, nog maar weinig vertrouwen in deze traditionele vorm van tewerkstelling⁴². Het liberale raadslid Sijsma vroeg zich af waarom er nog niet begonnen was met de bouw van arbeiderswoningen. De 'Vereeniging tot Bevordering van den Bouw van Werkmanswoningen', kort na de eeuwwisseling een woningcorporatie, had hier al eerder op aangedrongen⁴³.

Een herhaling van de situatie in 1906 moest worden voorkomen. Toen was plotseling "midden in de kou" een comité in het leven geroepen. Het comité had niets anders kunnen doen dan door bedeling de grootste armoede te lenigen. Sijsma meende dat een nieuw te vormen comité beter voorbereid moest zijn. B en W zagen echter geen heil in het idee om gelden voor het comité te reserveren. Van kostbare grote werkverschaffingsprojecten, zoals de bouw van arbeiderswoningen, wilden B en W ook niets weten⁴⁴.

"Medelijden"

Het nieuwe jaar bracht een nieuw geluid. Burgemeester De Ridder greep zijn nieuwsjaarsrede voor 1908 aan om de door de crisis getroffen Leidse burgerij gerust stellen. De instelling van een gemeentelijke werkloosheidsverzekering werd toegezegd⁴⁵. Een inmiddels gevormd Comité tot bestrijding der Werkloosheid, samengesteld uit plaatselijke bestuurders van Patrimonium, het ANWV en de RK Volksbond, organiseerde inzamelingsacties en uitdelingen⁴⁶. Uitdelingen van brandstof en levensmiddelen konden de hoog opgelopen nood niet lenigen. Het Comité vroeg de raad om ondersteuning, in concreto om een bedrag van f 5.000⁴⁷. De Ridder was zich bewust van de externe effecten van het werkloosheidsprobleem. De burgemeester leek ook rekening te houden met de indirect getroffen winkeliers, wier belang tevens door Fokker, als

42. *Ibidem*, 19 december 1907. Tegen de tewerkstelling in de Stedelijke Werkinrichting werd al jarenlang protest aangetekend. Reeds op 24 januari 1887 toonden een 500-tal SDB-ers hun afkeer van deze Werkinrichting. Zij vroegen tevergeefs om het dempen van grachten, het herstellen van bruggen en het bouwen van arbeiderswoningen. Zie Pannebakker, 'De politiek van de gemeente Leiden', 13.

43. In het bestuur van deze vereniging vinden we zowel Aalberse als A.J. van

Achterberg, de voorzitter van de Leidsche Vereeniging tot Bestrijding van de Werkloosheid en hare gevolgen.

44. *Handelingen*, 19 december 1907.

45. *Ibidem*, 30 januari 1908.

46. *De Leidenaar*, 25 november 1908. Het comité was samengesteld uit de voorzitters van de vakverenigingen Patrimonium, het ANWV en de RK Volksbond. De voorzitter was een jonge jurist; het raadslid Bosch bekleedde de functie van secretaris.

47. *Handelingen*, 30 januari 1908.

secretaris van de Kamer van Arbeid voor winkel- en grossiersbedrijven vertegenwoordigd werd⁴⁸. Particulieren hadden gedaan wat billijk was, meende De Ridder. De werkloosheid was een maatschappelijk verschijnsel geworden. Buitengewone omstandigheden vereisten ondersteuning van het particuliere initiatief. Het klimaat was tijdens de crisis rijp voor pragmatische, ad hoc genomen beslissingen. Tegen de gewoonte in om buiten het Burgerlijk Arm-bestuur om geen subsidie te verlenen, zegden B en W f 2.500 toe⁴⁹.

Bosch appelleerde tijdens het raadsdebat aan de toenemende gevoeligheid voor het werkloosheidsprobleem. De f 4.500 die door particulieren bijeengebracht waren, konden nog in dezelfde week opgesoupeerd zijn. Zevenhonderd werkloze gezinnen kwamen "letterlijk in de kou" te staan⁵⁰. De raadsleden Sijtsma en W. Pera benadrukten de onschuld van de meeste getroffen: arbeiders die normaal gesproken wel in staat waren om zichzelf te redden. De meerderheid van de raad stemde in met deze handreiking naar het particulier initiatief. Slechts een kleine minderheid had geen boodschap aan het appèl van Bosch. Het conservatief-liberale raadslid S.J. Fockema Andreae keerde zich principieel tegen materiële hulp aan liefdadigheidsinstellingen. Ging de raad toch over tot subsidieverlening dan zouden andere liefdadigheidsinstellingen met evenveel recht om een tegemoetkoming kunnen vragen⁵¹.

De bedeling aan de werkloze arbeiders vond plaats in het gebouw van de socialistische timmerliedenvereniging 'Vooruit'. De onschuld van een weerspannige groep onvrijwillig werklozen leek hiermee bevestigd. De subsidie was echter niet geheel onomstreden. De reguliere liefdadigheidsinstellingen betwijfelden of het comité wel in staat was de door slapte getroffen 'goede vaklieden' te schiften⁵². In het antirevolutionaire dagblad *De Leidenaar* lezen we dat het voorstel iedereen overrompeld had; uit "medelijden" was de raad gezwicht⁵³. "Een propagandamiddel voor de socialisten", heette het tien maanden later⁵⁴.

48. Vgl. A. de Swaan, *Zorg en de Staat* (Amsterdam 1989). Met het begrip externe effecten refereert De Swaan aan de indirecte gevolgen van de werkloosheid voor 'anderen', die er niet rechtstreeks door worden getroffen.

49. *Handelingen*, 30 januari 1908.

50. *Ibidem*; C. Laterveer, *De Leidenaar*, 13 december 1907; C.D. Wesseling, 'Verzekering tegen werkloosheid', *Sociale Studiën*

('s-Gravenhage 1908) 27. Laterveer maakt melding van "hongertochten" in Amsterdam; Wesseling verwijst naar vergaderingen en optochten van werklozen in Den Haag in de winter van 1906-1907.

51. *Handelingen*, 30 januari 1908.

52. *De Leidenaar*, 6 november 1908. De reguliere instellingen vreesden "stelloosheid".

53. *Ibidem*, 31 januari 1908.

54. *Ibidem*, 6 november 1908.

DE INVOERING VAN HET GENTSE STELSEL

De invoering van het Gentse stelsel liet nu niet lang meer op zich wachten. Als grondslag voor het prae-advies (inclusief conceptverordening) van B en W diende een reeds op 19 oktober 1907 aan B en W aangeboden rapport van het Centraal Bureau voor Sociale Adviezen.

B en W volgden het spoor van de pioniers in Arnhem, Amsterdam en Utrecht. Het ging niet meer om de vraag of deze vorm van overheidsbemoeienis geoorloofd was. Grote illusies over de instelling van een gemeentelijk werkloosheidsfonds had het College niet. Het ontbrak de gemeente aan de bevoegdheid om iedere arbeider tot deelneming aan de werkloosheidsverzekering te verplichten. Publieke armenzorg of andere vormen van steun zouden nooit overbodig worden. Het was echter in het belang van "de gansche maatschappij" om de omvang van de publieke armenzorg zo klein mogelijk te houden. Rechtstreekse steun van de rijksoverheid was in de eerste jaren niet te verwachten.

De tegemoetkoming was bedoeld voor "de betere orde der werklieden, zij die reeds uit eigen beweging iets voor slechtere tijden plegen ter zijde te leggen". Om de eigen achterban (Patrimonium, de RK Volksbond en de Leidsche Vereeniging tot Bestrijding der Werkloosheid) niet uit te sluiten, besloten B en W om ook "niet vakverenigingen" toe te laten. In het prae-advies lezen we dat bij ziekte, ongeval, ouderdom, werkstaking of uitsluiting subsidie werd onthouden. Ook kinderen (beneden de twintig jaar) en bejaarden (boven de vijftig jaar) werden uitgesloten van zowel uitkering als gemeentelijke subsidie.

B en W goten de verzekering in de vorm van een afzonderlijk gemeentefonds, beheerd door een stichting met eigen rechtspersoonlijkheid. De invloed van de aangesloten (vak)verenigingen werd beperkt, want bij de benoeming van een vijf leden tellend bestuur mochten B en W (na aanbeveling van het fondsbestuur) zelf een voordracht aan de raad doen. De raad had bovendien het recht om de voorzitter benoemen. In navolging van de gemeente Arnhem stelden B en W voor om een bedrag van *f* 1.000 te voteren. Alle bij het fonds aangesloten (vak)verenigingen kregen de plicht om bij hun leden tussen de twintig en de vijftig jaar een afzonderlijke contributie te innen⁵⁵.

55. *Handelingen*, 30 maart 1908 en I.S. (prae-advies).

Het raadsdebat van 16 april 1908 betrof nog slechts de vormgeving van het stelsel van werkloosheidsverzekering. De antirevolutionair Briët toonde zich pessimistisch over de positie van de ongeorganiseerden⁵⁶. Aalberse bepleitte een proef met speciaal voor dit doel opgerichte verenigingen. Hij beargumenteerde dat er in Leiden (te) kleine vakorganisaties bestonden⁵⁷. Aalberse opperde tevens de mogelijkheid van een fusie tussen de Stedelijke Werkinrichting, de Arbeidsbeurs en de gemeentelijke werkloosheidsverzekering.

Werklozenzorg en liefdadigheid waren in Leiden echter niet langer één. De Ridder wilde de Stedelijke Werkinrichting niet langer op een lijn stellen met de arbeidsbeurs en de werkloosheidsverzekering. Niet alle raadsleden hadden zich uitgebreid in de materie verdiept. De fabrikant Pera vroeg weemoedig om protectie van de industrie. Collega Roem riep particulieren op om veel werkzaamheden in huis te laten verrichten. De Ridder prees de "opvoedende kracht" van het Gentse stelsel. Hij bracht naar voren dat de verzekerde zelf belang had bij controle. Met nadruk wees hij op de schaduwzijden van het Haagse systeem. In Den Haag was de subsidie voor de bij het fonds aangesloten (vak)verenigingen afhankelijk van de bereidheid om ongeorganiseerden in de werkloosheidsverzekering op te nemen⁵⁸.

Onwil om te werken

Tijdens de raadsvergadering van 23 april 1908 trachtte een aantal raadsleden middels amendementen op de conceptverordening zowel het risico te beperken als de controle te verscherpen⁵⁹. Spanningen die inherent waren aan het

56. B en W kozen niet voor overname van het spaarstelsel. De positie van de ongeorganiseerden was als het ware de achilleshiel van het Gentse stelsel. Briët had in eerste instantie evenals zijn partijgenoten Bosch en Vergouwen de voorkeur gegeven aan het Noorse stelsel, waarbij de vakverenigingen verplicht werden om ook ongeorganiseerden in hun werkloosheidsverzekering op te nemen. De mogelijkheid van een gezamenlijke oprichting van een verzekeringskas door het ANWV, Patrimonium en de RK Volksbond had hem op andere gedachten gebracht. Zie ook de oproep tot deelname van Briët in *De Leidenaar*, 24 april 1908.

57. Het initiatief kwam volgens Briët dan ook vanuit de gemeente, niet zozeer vanuit

de vakverenigingen. In die zin was er sprake van 'omkering van het Gentse stelsel'.

58. *Handelingen*, 16 april 1908. De gemeente Den Haag koos in 1906 voor een variant op het Noorse stelsel waaraan de socialistische vakverenigingen hun medewerking onthielden.

59. In Leiden betroffen de meningsverschillen in hoofdzaak: de zeggenschap over het fonds; de toelating van ouderen; de wachttijd; het begrip 'passende arbeid'; de relatie met de arbeidsbeurs en de toegankelijkheid (contributie). Een uitgebreide beschrijving van het Gentse stelsel, zie: Arnoldus, 'De eerste overheidsbemoeienis met de werkloosheidsverzekering', 91.

karakter van het Gentse stelsel van werkloosheidsverzekering kwamen tijdens de discussie aan de oppervlakte. Zo passeerde het principiële vraagstuk van de 'passende arbeid' de revue. De verzekering was bedoeld voor 'onvrijwillig' werklozen. Wanneer is er sprake van onvrijwilligheid? De in de conceptverordening opgenomen zinsnede "onwil om te werken" diende als uitsluitingsgrond. De confessionelen Bosch, Briët en Vergouwen waren echter met deze formulering niet tevreden en wensten opneming van het begrip 'passende arbeid' in de reglementen van de vakverenigingen. Vergouwen meende dat wanneer iemand 'dien arbeid' niet wilde verrichten er onwil was om te werken. Bosch wilde de verzekerde voorschrijven zich op vastgestelde tijden bij de Gemeentelijke Arbeidsbeurs aan te melden. De vrijzinnig-democraat Fokker verzette zich hiertegen. Hij wilde de arbeidsbeurs wel instrueren om iedere weigering van aangeboden arbeid aan het fondsbestuur door te geven.

B en W vonden dat nergens omschreven was waaruit de onwil om te werken bleek en zagen af van een koppeling tussen beide instituties. Geregelde aanmelding leek B en W een onnodige belemmering voor het zoeken naar werk. Zij volgden met dit standpunt de raadgevingen van het Centraal Bureau voor Sociale Adviezen, dat anticipeerde op tegenwerking van de vakverenigingen. De socialistische bouwvakkers bijvoorbeeld waren niet gediend van dubbele controle. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het rooms-katholieke raadslid Meuleman de aanmelding afschilderde als een gevaar voor de openbare orde. Hij waarschuwde voor optochten van werklozen die zich niet wilden aanmelden. De timmerliedenstaking lag hem blijkbaar nog vers in het geheugen.

Het voorstel van Bosch werd met een ruime meerderheid verworpen. De suggestie van Fokker trof hetzelfde lot, zij het met een stemverhouding van twaalf tegen elf⁶⁰. Het stelsel van samenwerking kreeg na de benoeming van het fondsbestuur d.d. 14 mei 1908 definitief gestalte. Op bestuurlijk niveau bleef de samenwerking voorbehouden aan werkgevers en werknemers van liberale en confessionele huize. In de stemming waarvoor Fokker en Briët de belangrijkste kandidaten waren, won de laatste. Het door Briët gedirigeerde fondsbestuur bleek van mening dat aanmelding noodzaak was⁶¹.

60. *Handelingen*, 23 april 1908.

61. *Gemeenteverslag* 1909.

Tegenslag

Op 1 januari 1909 trad het werkloosheidsfonds officieel in werking. Het corporatistische ontwerp van Louis Varlez bracht in Leiden echter geen grote ommekeer teweeg. In geval van werkloosheid was de Leidenaar nog steeds op de bedeling aangewezen. Het appèl op de raad om werkverschaffingsprojecten zou dan ook niet verdwijnen⁶². Het Gentse stelsel fungeerde voornamelijk als antwoord op de schrijnende seizoenswerkloosheid van de bouwvakkers⁶³. De Leidsche Vereeniging tot Bestrijding der Werkloosheid (met 77 leden), de Timmerliedenvereniging 'Vooruit' (met 95 leden) en de Leidse afdeling van de RK Volksbond 'Verzekering bij Werkloosheid' (met 44 leden) waren de eersten die tot het fonds werden toegelaten⁶⁴.

Midden in de winter, januari 1909, ontving nagenoeg de helft (103 van de 216) van de leden van de drie bovengenoemde verenigingen een uitkering bij werkloosheid. Aan negentig uitkeringsgerechtigden werd gemeentelijke subsidie toegekend. Alle begunstigden waren bouwvakkers. Ook in de maanden februari, maart en april viel de subsidie, afgezien van één letterzetter, aan werkloze bouwvakkers ten deel.

Tegenslag bleef het nieuwe fonds niet bespaard. Reeds op 3 mei 1909 waren B en W genoodzaakt het gevoteerde bedrag van f 1.000 te verhogen tot f 1.500. Een maand later besloot het fonds de toelage aan de werkloosheidskassen te verlagen van honderd naar vijftig procent per verstrekte uitkering⁶⁵. Bij de timmerliedenvereniging 'Vooruit' was de verstrekking reeds tot stilstand gekomen⁶⁶.

CONCLUSIE

Waarom besloot ook de gemeente Leiden tot oprichting van een gemeentelijk werkloosheidsfonds? De omvang van de werkloosheid rechtvaardigde een actieve werkloosheidsbestrijding. Het gemeentebestuur ging hier, mede onder

62. *Handelingen* 1909-1910.

63. De structuur van de arbeidsmarkt en de seizoenswerkloosheid van de bouwvakkers verdient nader onderzoek.

64. 'Statistiek Gemeentelijk Werklozenfonds Leiden', *Gemeenteverslag* 1909. Na de inwerkingtreding van het fonds volgde op 22 januari de toelating van de afdeling Leiden van de Centrale Bond van Bouwvakarbeiders (51 leden); een maand later volgden de afdeling Leiden van de Nederlandse Typografenbond (76 leden) en de Vereeniging tot

Verzekering bij Werkloosheid (113 leden). De laatste vereniging was een samenwerkingsverband tussen het ANWV, de Timmerlieden en Meubelmakersvereniging en de afdeling Leiden van de Nederlandse Bond van Confectiebedienden en (?) de Leidse Bestuurdersbond.

65. De typografen behielden echter het recht op honderd procent subsidie.

66. 'Statistiek Gemeentelijk Werklozenfonds Leiden', *Gemeenteverslag* 1909.

druk van de vakbeweging, niet aan voorbij. Betrekkelijk vroeg, in 1906, was al besloten tot de instelling van een gemeentelijke arbeidsbeurs. Het politieke klimaat in de gemeenteraad was gunstig voor het besluit tot invoering van het Gentse stelsel. Een gezindheid tot samenwerking leek daar de politieke verhoudingen te typeren. De gevolgen van de werkloosheid die niet alleen arbeiders, maar ook middenstanders troffen, waren beslissend voor deze stap. De politieke gevoeligheid voor het probleem was aanzienlijk gegroeid. Daarbij kwam dat de socialisten nog geen vertegenwoordiging kenden in de raad. Verder deden zich op het moment van invoering geen manifeste spanningen voor in de Leidse arbeidsverhoudingen. Het merendeel van de arbeidsconflicten kon veelal in goede banen worden geleid door bestaande overlegorganen als de Kamers van Arbeid.

Nadat in 1906 de timmerliedenstaking het klimaat van samenwerking dreigde te verstoren, was de vrees voor werklozenoptochten en andere demonstraties toegenomen. Van doorslaggevend belang voor de invoering was de crisis van 1907-1908. Burgemeester De Ridder had de externe effecten van de werkloosheid onder ogen gezien. Ook de winkeliers hadden (indirect) onder de werkloosheid te lijden. De traditionele tewerkstelling in de Stedelijke Werkinrichting voldeed niet langer als 'therapie' voor de gezonde arbeider. B en W zagen echter geen heil in kostbare werkverschaffingsprojecten. Rechtstreekse steun van de rijksoverheid was niet spoedig te verwachten. De Ridder gaf in het nieuwe jaar toe aan de wensen van de vakbeweging. B en W besloten, tegen de gewoonte in, tot subsidiëring van een comité. De meningsverschillen over het Gentse stelsel betroffen in april 1908 nog slechts de vormgeving.

Het Gentse stelsel fungeerde als antwoord op het werkloosheidsprobleem van een kleine groep mondige bouwvakkers. De invoering heeft dan ook geen grote ommekeer veroorzaakt. Het 'maatschappelijk ziekteproces' bleef voortwoekeren. De werkloosheid liep in 1909 op en de roep om werkverschaffingsprojecten verstomde niet. Door de subsidie kon de invloedrijke Leidsche Vereeniging tot Bestrijding der Werkloosheid het hoofd boven water houden. De meeste Leidenaren bleven echter afhankelijk van de bedeling.

Onheil bleef de bij het fonds aangeslotenen niet bespaard. Weldra bleek het gemeentelijk werkloosheidsfonds ontoereikend. Nochtans was de invoering

van het 'stelsel van samenwerking' een eerste stap op weg naar de incorporatie van de vakbeweging in het maatschappelijk bestel. Het Gentse stelsel gaf bovendien een belangrijke aanzet tot een 'definitief' afscheid van de liefdadigheidspolitiek. Nog geen vijf jaar later, bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zou ook de rijksoverheid met de noodwet Treub, tegen de gewoonte in, interveniëren⁶⁷.

67. Het eerder genoemde wetsontwerp van Veegens was nog te voorbarig. Het ontwerp vereiste nadere bestudering door onder meer een in juli 1909 ingestelde Staats-

commissie over de Werkloosheid. Toen de fondsen bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog met liquiditeitsproblemen kampten, sprong de overheid echter bij.

Dirk van Eck en zijn vrouw Nela Koch (Coll. Dirk van Eck-Stichting).

Dirk van Eck en zijn reactie op het aanplakken

In verkiezingstijd kunnen de hartstochten hoog oplopen en daarvan getuigen dan vaak de mondelinge en schriftelijke uitingen. Onder de laatste soort zijn verkiezingsleuzen op tal van daarvoor minder geschikte plaatsen voor degenen die een fraai stadsbeeld of onbedorven natuur hoog in het vaandel hebben, een erge wanklank. Speciale borden of andere grote oppervlakten om verkiezingsaffiches aan te plakken of anderszins te bevestigen, kosten extra geld en dat is noch bij de politieke partijen, noch bij de overheid populair. Niet alleen thans ergeren velen zich aan de wildgroei bij het plakken van affiches, maar dat gevoel bestaat al zeer lang. Hier volgt de tekst van een circulaire van de burgemeester van Leiden aan alle "inleveraars van de diverse kandidatenlijsten", gedateerd 11 juni 1929. Gemakshalve zag men ter Gemeentesecretarie (afdeling Algemene Zaken) deze personen blijkbaar als aanspreekpunten voor alle partijen.

Het zal U bekend zijn dat telkenmale bij te houden verkiezingen op borden, muren, schuttingen enz. in deze gemeente biljetten dikwijks clandestien worden aangeplakt ter aanbeveling van de kandidaten der verschillende partijen. Deze biljetten ontsieren nog geruimen tijd na den stemmingsdag het aanzien der gemeente op niet geringe wijze. Om dit te voorkomen zou ik aan alle partijen willen voorstellen hun biljetten alleen en uitsluitend op de houten aanplakborden in de gemeente te doen plakken, of, indien men dit niet voldoende acht en ook op muren en schuttingen wenscht aan te plakken, dit niet te doen tenzij na verkregen schriftelijke toestemming van de eigenaren en dan de biljetten terstond na afloop van de stemming te doen verwijderen. Ik stel mij voor dat, indien men op deze wijze handelt, de telkens terugkeerende en gegronde klachten over ontsiering der gemeente, zullen achterwege blijven.

Beleefd verzoek ik U mij wel vóór 15 Juni a.s. te willen mededeelen of Gij met mijn voorstel instemt en dienovereenkomstig zult handelen. Ik zend aan alle partijen een gelijk schrijven en zal U ná 15 Juni onverwijld mededeeling doen van den uitslag van mijn pogen.

Veel politieke partijen reageerden per kerende post. W.F. Lefeber, secretaris van de Hervormd Gereformeerde Staatspartij afd. Leiden, liet bijvoorbeeld op 12 juni weten dat door zijn partij slechts op de houten aanplakborden zou worden aangeplakt; "mochten een of meerdere der plaatselijke leden een biljet aan eigen huis willen aanplakken, dan zal onzerzijds daarvoor worden zorggedragen, dat deze direct na afloop van de stemming worden verwijderd". Een betere reactie had het gemeentebestuur amper kunnen wensen. Maar de SDAP reageerde bij monde van D.A. van Eck ietwat anders. In zijn brief van 14 juni liet deze voorzitter van de afdeling Leiden van de SDAP het volgende weten:

1e. dat ik als inleveraar van de kandidatenlijst der S.D.A.P. geen bevoegdheid bezit om invloed uit te oefenen op de wijze, waarop de verkiezingsactie wordt gevoerd;

2e. dat afgescheiden van deze vormelijke bezwaren het nu te laat is om verandering te brengen in de methode van verkiezingsactie. Het ontbreekt het bestuur daarvoor nu aan tijd en het verkiezingsmateriaal is reeds weken te voren aangeschaft;

3e. het is gewoonte van de plakkers der S.D.A.P. om de ingezetenen zo min mogelijk last te bezorgen. Twee maal heeft zelfs de S.D.A.P. ten koste van een belangrijk financieel offer alle door haar toedoen opgeplakte biljetten doen verwijderen, welk voorbeeld door geen der andere partijen is gevolgd.

Toezegging dat de S.D.A.P. dit jaar zulks weer zal doen, kan ik echter niet geven.

Tot mijn leedwezen kan ik u geen gunstig antwoord doen toekomen.

Voor de Communistische Partij Holland reageerde J.A.N. Knuttel:

dat wij in uw voorstel niet kunnen treden. Reclame in de door u aangewezen vormen is enerzijds te duur, anderzijds geheel onvoldoende. Indien door u in het aanplakken ernstige ontsiering wordt gezien (een meening die wij niet deelen), dan zouden wij u raden een volgend maal tot een regeling te komen als in enkele groote steden, waarbij een flink aantal vrije aanplakplaatsen wordt aangewezen en het schilderen op het plaveisel vrijgegeven.

Vooraf met die laatste suggestie zal de burgemeester al wel helemaal niet tevreden geweest zijn. Dat is misschien ook wel het geval geweest met de reactie van de Nederlandsche Bond van den Kleinen Handeldrijvenden en Industrieelen Middenstand, waarvan secretaris M. Bouterse vanuit Rotterdam wel meedeelde met het voorstel accoord te gaan, maar meteen in één adem vroeg "tevens mij zoo spoedig mogelijk bericht te doen toekomen wanneer wij kunnen beginnen met plakken op de door U aangegeven plaatsen." Dit ongeremd enthousiasme werd weer enigszins geneutraliseerd door het briefje van

J. Karstens namens de Anti-Revolutionaire Partij, Kamerkieskring Leiden, waarin meegedeeld werd dat besloten was "ter voorkoming van stadsontsiering, deze biljetten direct na de stemming, uiterlijk den 12den Juli a.s., te doen verwijderen, waaromtrent reeds een regeling is getroffen met de bekende firma J. Kukler & Zonen alhier." Kukler was een gerenommeerd glazenwassers-bedrijf.

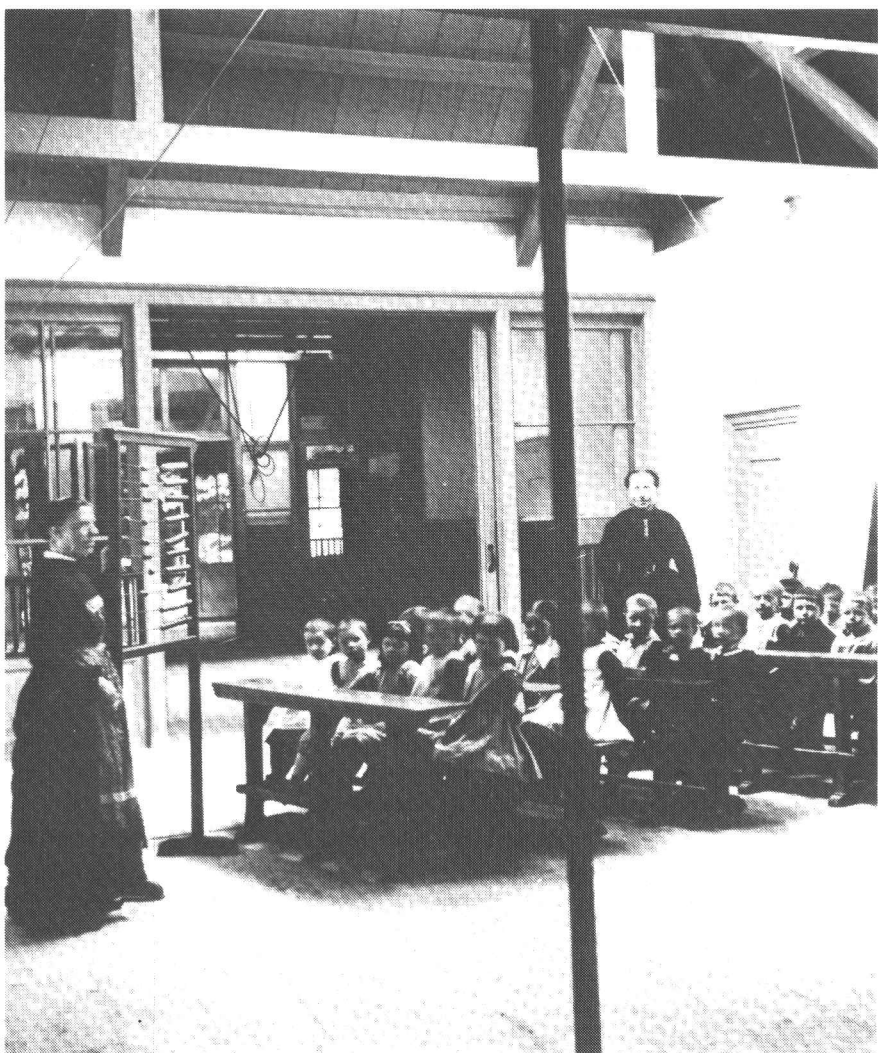
De ingekomen reacties leidden tot de volgende circulaire van de burgemeester, gedateerd 17 juni 1929:

Ten vervolge op mijn schrijven van 11 Juni j.l., No. 612/1 A.Z., heb ik de eer U mede te deelen dat het overgrootste deel van de politieke partijen met mijn voorstel in zake het aanplakken van verkiezingsbiljetten instemt. Van een hunner ontving ik echter het bericht dat geen vaste toezegging kon worden gedaan; van een ander dat in mijn voorstel niet werd getreden. Waar derhalve geen volledige overeenstemming is bereikt, moet mijn poging zeer tot mijn leedwezen, als mislukt worden beschouwd.

Socialisten en communisten hadden de boel dus weer eens verziekt. Het gevolg? Een briefje van een Voorschotenaar van 2 augustus:

Nu de verkiezing voor leden van de 2e Kamer geeindigd is, valt het op dat op verschillende plaatsen in Leiden (muur Barbarabrug, Aalmarkt enz.) de verkiezingsplaat der Communistische partij "Lou de Visser, Het hoofd der Javaan de mond gesnoerd met de Ned. Vlag") opgeplakt blijft. Waar U Weledelgestrenge voor de schoonheid van Leiden steeds opkomt en de partijen hun platen zelf niet verwijderen, geloof ik dat u velen zult verplichten wanneer u al de platen en reclamebiljetten van de muren uwer stad zult willen laten verwijderen.

De hoop van de briefschrijver dat de burgemeester "hieraan een oogenblik uwe aandacht zult willen wijden" werd bewaarheid: het epistel werd doorgeschoven naar wethouder Splinter, die Gemeentewerken opdracht gaf tot ingrijpen. En dus moesten er weer duurbetaalde ambtenaren aan te pas komen, getuige een op 10 september gedateerde opmerking "De biljetten zijn verwijderd". En zo gaat het dus nog tot heden.

Schoolinterieur, omstreeks 1900 (Coll. Dirk van Eck-Stichting).

Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 1993

In 1993 is de oogst aan archieven die voor de sociaal-economische geschiedenis van belang zijn, niet erg groot. Het leeuwedeel bestaat uit (kleine) aanvullingen op al aanwezige archieven, soms nog zo recent dat ze niet openbaar zijn. Het heeft niet veel zin deze volledig op te sommen; hiervoor kan het jaarverslag 1993, dat in 1994 zal verschijnen, nageslagen worden. Zelfs een archiefje als van de politieke partij D' 66 afd. Leiden, ter grootte van 35 cm, verdient amper speciale vermelding. Een nieuw probleem is dat de grotere aanwinsten niet meer in de depots aan de Boisotkade geborgen worden, maar in het hulpdepot aan de Ir. Driessenstraat, waardoor raadpleging bepaald niet gemakkelijk wordt. Zo is naar die bewaarplaats overgebracht het archief van ASC (Ajax Sportman Combinatie), een voetbalclub die al zijn oudste sporen in 1892 heeft. Dit archief is 3½ meter groot.

Van het Nederlands Textielmuseum in Tilburg werd het archief (eigenlijk: een restantje archief) van de firma Johan Parmentier, de wolfabriek aan de Schelpenkade, overgenomen. Dit krijgt prioriteit wat inventarisatie betreft, maar het zal nog wel enige tijd duren voor de inventaris klaar is. Ook het archief van de zustervereniging STIEL werd met een pak en een omslag vermeerderd; hier zal eveneens binnen afzienbare tijd een inventarisatie starten. Van de Rembrandt-scholengemeenschap (vroeger de HBS aan de Burggravenlaan) werden bescheiden, twee meter en 46 delen, vanaf 1917 overgenomen. Een weer wat groter archief is dat van de VVSL (Vereniging van Vrouwelijke Studenten Leiden), 23 meter, 1900-1990, dat zelfs een primitieve inventaris heeft. Dat hieruit een flink brok sociaal (studenten)leven naar voren kan komen, spreekt vanzelf. Overigens is dit archief niet onbeperkt openbaar.

DE ONDERWIJZERS EN ONDERWIJZERESSEN VAN HET DERDE DISTRICT

Van een gepensioneerd onderwijzer werd een aantal oude boeken verworven. Een paar ervan betroffen de administratie van een Leidse lagere school. Het Gemeentearchief bezit maar heel weinig archiefmateriaal van scholen, omdat daar in het verleden enorm veel op oneerdeelkundige wijze weggegooid is, en dus is dit materiaal zeer welkom. De verworven boeken dateerden uit de jaren twintig en dertig, maar waren in de jaren zestig nog eens hergebruikt door er op zijn kop stukjes in te schrijven of plakken met opmerkingen over kinderen, die op 5 december door Sinterklaas voorgelezen werden uit dit nep-'grote boek'. Maar het belangrijkste was toch wel het notulenboek van wat formeel heette 'Vereeniging van Onderwijzers en Onderwijzeressen in het derde district van Zuid-Holland'. Het is een heel dik en fraai gebonden boek, waarvan slechts de eerste 64 bladzijden beschreven zijn, zodat het overgrote deel leeg is. Maar die weinige bladzijden zijn in het zeer fraaie handschrift van secretaris S.P. Perdijk gevuld met een onverwachte schat aan informatie. Het geeft een prima inzicht in hoe in zo'n tien jaar een vereniging enorm kan bloeien, maar ook weer heel snel ter ziele gaan.

Districtsvergadering

De jaren zestig van de vorige eeuw waren voor de onderwijswereld van enorm belang. Met name door Thorbecke werden tal van wetten gemaakt op het gebied van lager en middelbaar onderwijs. Vooral het openbaar lager onderwijs nam in de gemeente Leiden een grote vlucht. Zo werden er tal van nieuwe scholen gebouwd. Bovendien was het een tijd dat er toch veel nieuwe verenigingen op allerlei gebied van de grond kwamen. Zo was het dus niet verwonderlijk dat ook getracht werd het onderwijzend personeel in een vereniging bijeen te krijgen. Op zaterdag 27 november 1869 kwamen in de bekende uitspanning Zomerzorg bij het station 62 onderwijzers en 23 onderwijzeressen hun vereniging oprichten. De voorzitter was de schoolopziener van het Derde District van Zuid-Holland, dr. M.J. de Goeje, die overigens zo goed bleek dat hij later hoogleraar werd. Op die eerste bijeenkomst hield de latere secretaris N. Gouwentak een inleiding over 'Iets over den tegenwoordigen toestand des onderwijzers'. "De heer Haanstra, die daarna het woord verkrijgt, geeft in eene onverplichte bijdrage in dichtmaat eene schets van hetzelfde

onderwerp". Meteen hier al valt de aandacht op wat toch wel de markantste persoonlijkheid in het onderwijswereldje van die tijd genoemd mag worden: Wybrandus Haanstra. Niet voor niets is hij beroemd geworden en houdt men zijn naam en nagedachtenis in het gebouwencomplex op de hoek van Rapenburg en Vliet in ere. Hij had zeer uitgesproken ideeën over de pedagogie, die resulteerden in de 'methode-Haanstra'. In de vergaderingen van de vereniging van onderwijzers en onderwijzeressen ontbrak hij de eerste zes jaar zo goed als nooit, maar nadat hij op de vergadering van 25 november 1876 nog eens uitvoerig gesproken had over het algemeen gebrek aan methode ("Gebrekkige paedagogische kennis, of volslagen gemis daarvan, is volgens spreker van deze treurige bijzonderheid de oorzaak"), hoefde hij mogelijk niet meer zo nodig. Hij zag er wellicht meer heil in om aan dit gesignaleerde probleem iets te gaan doen door het oprichten van een kweekschool dan om tegen zijn al gevestigde vakgenoten te blijven preken. Sinds die tijd ontbreekt zijn naam dan ook in de notulen. Maar in de jaren dat hij trouw present was, ging er bijna geen vergadering voorbij waar hij niet het woord voerde. Al nam hij nooit zitting in het bestuur, hij hield een flink aantal voordrachten (al dan niet op rijm) en werkte mee in een commissie. Kortom, een actief lid, dat heel wat werk verzette en grote invloed had. Een affaire als de volgende wordt dan gauw vergeven: in de vergadering van 22 februari 1873 hield het lid T. Visser een verhandeling over de eerste leestafels van Prinsen. Die tafels gaven aanleiding tot een 'levendige' discussie. Uiteraard bemoeide Haanstra zich er mee: hij verklaarde ronduit dat de enige verdienste van Prinsen was dat zijn methode aantoonde wat de onderwijzers *niet* moesten doen om goed onderwijs te geven. Wellicht kreeg hij daar later opmerkingen over, want in de vergadering van 30 augustus dat jaar erkende Haanstra "dat zijn oordeel over de methode Prinsen, bij eene vorige gelegenheid uitgesproken, te hard is geweest, en voegt nog een krachtig woord aan het gesprokene toe".

Naaikransje

Behalve voorzitter De Goeje waren het vooral kopstukken als Japikse (het bekende hoofd van de school aan de Aalmarkt), Van der Harst, Brouwer, Perdijk en Gouwentak die het woord voerden, bijdragen leverden en commissiewerk verrichtten. De onderwijzeressen speelden een veel minder belangrijke

rol. Een van de redenen dat de vereniging zo snel ter ziele ging, was de ergernis die mannelijke leden hadden aan het nijvere handwerken, vooral breien, van de aanwezige dames. Als spreker traden de dames maar hoogst zelden op, en wat moeten we denken van een passage in de notulen als deze: "Na de pauze draagt mej. Veenendaal tot ongemeen genoeg der Vergadering 'De Bedelaars' van Tollens voor"? Blijkbaar waren er ook leden die er weinig genoeg in schepten, maar misschien lag dat wel aan het gedicht en niet aan de voordrachtskunstenares. Pas bij speciale onderwerpen, zoals 'vrouwelijke handwerken', kwamen wat meer vrouwentongen los. En dan kwam er een paar keer een beroemd spreekster, die vooral actief was in het voorbereidend (=kleuter)onderwijs en dus daarover een inleiding hield: Louise Hardenberg, naar wie ook een straat in de Stevenschhof genoemd is. Zo behandelde zij op 24 februari 1877 de vragen "Keurt gij het goed dat voorbereidingscholen aan de lagere school worden verbonden; en acht gij eene afzonderlijke bewaarschool meer gewenscht?" Spreekster wilde de eerste vraag, dus koppeling van kleuter- en lager onderwijs, ontkennend beantwoorden en de tweede bevestigend. Dat is dus wel heel anders dan de integratie op dat gebied die we thans meemaken. Ook later gaf zij nog een paar keer acte de presence. Hoewel notulentaal uiteraard geen perfecte weergave van de vergaderingen geeft, is toch wel de sterke indruk dat de onderwijzeressen zich door de mannen, zeker de wat welbespraaktere, een beetje opzij lieten drukken. Hun rol lijkt dan ook niet veel meer geweest te zijn dan door het nijvere getik van de breipennen de het woord voerende mannen uit hun concentratie te halen.

Brandende problemen

Het is heel aardig te lezen welke zaken toen de aandacht vroegen, en dan te constateren dat ook nu, meer dan een eeuw later, dezelfde punten nog steeds in het brandpunt van de belangstelling staan. Zo sprak op 30 augustus 1873 J. Ramaker over 'De nadeelen van groote scholen': "Spreker acht groote scholen verderfelijk voor het onderwijs en schadelijk voor de vorming en toekomst van het hulppersoneel, wenscht scholen van niet meer dan 100 leerlingen". Kom daar nu eens om, met al die fusies om mammoet-scholen te krijgen! Later kwam dit punt nog eens aan de orde en toen werd alom afkeuring uitgesproken over scholen die meer dan vierhonderd leerlingen hadden.

Een ander punt werd op 28 februari 1874 door W.F. Oostveen behandeld: 'Het onderwijs in de geschiedenis op de lagere scholen'. Deze vond het "verblijdend dat de oorlogsgeschiedenissen meer en meer op de achtergrond geraken, en komt tenslotte tot de conclusie dat het beter ware dit leervak voor de lagere school te schrappen". Dit leverde een levendige discussie op, waarbij vooral Japikse namens een grote meerderheid der aanwezigen de spreker fel bestreed. Gelukkig staat geschiedenis ondanks voortdurende aanvallen nog steeds op de meeste hedendaagse lesroosters. Eenzelfde zaak speelde met het Frans op de lagere school. Hier was Japikse degene die een niet door de meerderheid gedeelde mening had: hij was hoofd van een school der eerste klasse, waar de kindertjes van professoren, advocaten en artsen naar toe gingen, en waar het dus wel nuttig was de kinderen zo vroeg mogelijk een vreemde taal te leren. Maar al die (hoofd)onderwijzers van scholen der vierde klasse (de klompenscholen), als die al tijd hadden om een hele dag in Zomerzorg door te brengen, zullen amper een meewarig lachje hebben kunnen onderdrukken: wat moesten hun kinderen in hun latere leven in de fabriek of op het land nu met Frans?

Liedboek der scholen

Een van de opvallendste zaken is dat de vergaderingen gelardeerd werden door gezangen, meestal in het Duits. Neem bijvoorbeeld de vergadering van 28 februari 1874. Op de achterkant van het convocaat is de tekst der zangstukken gedrukt: een cantate van Haydn, een aria en een duet met koor uit *Die Schöpfung* van Haydn en een lied met koor uit *Die Jahreszeiten* van Haydn. Maar ook het mannenquartet dat *Lommerkoelte* van de toenmaals zeer populaire tekstdichter J.P. Heye uitvoerde zal wel succes geoogst hebben, of het duo voor sopraan en tenor *Der Rose Pilgerfahrt* van Robert Schumann. Op 29 mei 1875 was er echter op dit punt een afwijking: toen werden er voordrachten gehouden door leerlingen van de openbare school no. 2 voor onvermogenen, de openbare school no. 1 voor minvermogenen, en de Kweekschool voor bewaarschoolhouderessen. Deze zongen in totaal 21 liederen. Het gros daarvan zal iedereen nu volkomen onbekend in de oren klinken; mogelijk zijn stukjes van 'Waar de blanke top der duinen' en 'In naam van Oranje, doe open de poort' bij een enkeling nog beklifd. Dat men toen die liederen liet uitvoeren

had uiteraard een bedoeling. Op die vergadering rapporteerde de commissie, die op voorstel van de voorzitter op de vorige vergadering benoemd was en bestond uit de heren Lancel, Van der Harst, Ten Klooster en Haanstra, over welke liederen werkelijk geschikt waren voor de jeugd. In tegenstelling tot Pruisen, waar op de scholen slechts uit een landelijk voorgeschreven liedboek gezongen mocht worden, was er hier algemene vrijheid, waardoor veel liedjes slechts in beperkte kring bekend waren en daardoor vaak door buitenstaanders niet meegezongen konden worden. En uiteraard waren er liederen onder die om welke reden dan ook niet door de beugel konden. Vaak was er ook een slechte tekst op een prima melodie, en andersom. De commissie maakte een selectie, waarover nog heel wat gediscussieerd werd, met de bedoeling dat dit werkelijk nationaal bekende liederen zouden worden. Toch was de tekst hier en daar nog niet geheel naar ieders zin en besloten werd dr. Heye hier eens naar te laten kijken. Daarna vernemen we niets meer over het Liedboek.

Neergang

De veertigste algemene vergadering van 29 november 1879 was de laatste. Goede krachten waren overleden (zoals de oude Van der Togt), gepromoveerd (zoals voorzitter De Goeje) of niet meer geïnteresseerd (zoals Haanstra), en nadat er al eens kritische vragen gesteld waren, raakte de spirit er uit. Bovendien veranderde de grens van het Derde District ingrijpend, zodat veel dorps-onderwijzers, die trouwens toch al niet zo veel kwamen, nu afhaakten. In april 1881 richtte een vijftiental belangstellenden een verzoek aan het nimmer afgetreden bestuur om de zaak weer op poten te zetten, maar het kwam er niet meer van. Hoe dan ook, we krijgen uit de verslagen van de vergaderingen een aardig idee van de onderwijswereld uit de jaren zeventig van de vorige eeuw. Dankzij de oplettendheid van een onderwijzer, die ook het belang voor de historie van het door hem van de vernietiging geredde boek inzag, kan nu weer een stukje geschiedenis beter ingekleurd worden.

P.J.M. de Baar

De oprichters (v.l.n.r.): L.J. Hageman, D.A. Hageman en H.W. Hageman.

MUZIEK- EN TONEELVERENIGING 'NUT- EN VERMAAK'

"Waarom richten jelui onderling geen vereeniging op, dan kunnen jelui met anderen zich verder toeleggen op voordrachten, toneel en muziek", zei de heer F. Hageman in het voorjaar van 1874 tegen zijn vier zonen, die gewoonlijk met vrienden onderling declameerden en musiceerden. Niet lang daarna, op 29 juni 1874, werd bij F. Hageman thuis, Hooigracht 63, de Muziek- en Toneelvereniging 'Nut- en Vermaak' opgericht door de gebroeders J.A., L.J., D.A. en H.W. Hageman. Het eerste bestuur bestond uit D. van Gelderen (voorzitter), J. Plantfeber (secretaris), D.A. Hageman (penningmeester), W. van de Blij (directeur van de muziek). Bij het 25-jarig bestaan in 1899 werd de vereniging goedgekeurd bij Koninklijk Besluit.

Ongetwijfeld heeft Nut en Vermaak het Leidse culturele leven in de negentiende en de twintigste eeuw verrijkt. Tot dusver was er echter nauwelijks iets bekend van deze toneelvereniging om de eenvoudige reden dat er geen archiefmateriaal beschikbaar was. Door de schenking van de heer P. Anker, die het materiaal letterlijk uit de vuilniswagen redde, zal het mogelijk zijn om in de toekomst Muziek- en Toneelvereniging Nut en Vermaak te betrekken in historisch onderzoek naar het Leidse culturele leven en kan zij reeds nu aan de vergetelheid worden ontrukkt.

In negentiende-eeuws Leiden bestonden verschillende toonkunstverenigingen en -clubs, die een belangrijk deel van het culturele leven bepaalden. In de geschiedschrijving kregen zij al enige aandacht omdat van de meeste redelijk tot goed gedocumenteerde archieven bewaard zijn gebleven (zie bijvoorbeeld: J.N. van Wessem, 'Het culturele leven', in: P.C.N. Baesjou e.a., *Leiden 1860-1960* (Leiden 1962) 264-282). Een beknopte schets, die echter geen volledigheid pretendeert, geeft het volgende beeld. In 1800 bezat Leiden een Zanggezelschap, dat regelmatig uitvoeringen ten gehore bracht in de tuin van de buitensociëteit van Amicitia. Niet lang daarna werd in 1828 het muziekgezelschap Muis Sacrum opgericht, terwijl in 1831 Sempre Crescendo en in 1834 de Leidse Maatschappij voor Toonkunst ontstonden. Deze laatste hield zich in de beginperiode voornamelijk bezig met muziek. Muziekgezelschap Vermaak door Toonkunst zag in 1839 het licht. De volksmuziekschool werd in 1849 opgericht door de Leidse afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Concerten waren toen in de stad ook niet onbekend. Zij werden

verzorgd in onder andere de tuin van restaurant Zomercare en in het Plantsoen. En verder ook in de Stadszaal (tegenwoordig Stadsgehoorzaal), de Schouwburg en in verschillende kerken. Vooral de zomerconcerten in de Hooglandse kerk tussen 1862 en 1878 vormden hoogtepunten in de Leidse muziekcultuur.

Omstreeks 1850 kende Leiden verder verschillende rederijderskamers, die korte tijd later toneelverenigingen zouden worden genoemd, met klinkende namen als Vondel, Cats, Tollens of Excelsior. In 1856 was een dergelijk gezelschap door en voor onderwijzers opgericht, Litteris Sacrum genaamd. Toen in 1865 de Schouwburg was verbouwd, ontstond ruimer gelegenheid voor het optreden van culturele gezelschappen en konden de activiteiten verder opbloeien.

Al spoedig na de oprichting van de Muziek- en Toneelvereniging Nut en Vermaak in 1874 werd een toneeluitvoering georganiseerd in de zaal — later het bekende gebouw 'Prediker' — van de heer Tijke aan de Janvossensteeg. De dramatische schets 'De militaire Willemsorde' werd toen opgevoerd, gevolgd door 'Othello, de Moor van Venetië'. Mede dankzij de muzikale omlijsting van de heer W. van de Blij werd het geheel een succes. Daarop volgden uitvoeringen in verschillende zalen in de stad, zoals in de oude Stadsgehoorzaal. In deze laatste zaal was toen nog geen toneel, zodat de vereniging daar zelf voor moest zorgen. Door enkele leden werd daarom een verplaatsbare bühne gemaakt, die al spoedig de naam 'Poppenkast' kreeg.

Nut en Vermaak organiseerde in de loop der tijd verschillende activiteiten, zoals het jaarlijkse Bal-Masqué, Cabaret-avonden en natuurlijk veel toneelvoorstellingen. Onder het bezielend voorzitterschap van achtereenvolgens de heren D. van Gelderen, W. van de Blij, J.G. Arentz, F.C. van Meeteren, A.J.J. Booda, J. Hoogenkamp en J. van der Hoeven groeide de vereniging in de eerste decennia voorspoedig, maar wegens het ontbreken van gekwantificeerd materiaal uit deze periode valt daar niet veel meer over te zeggen.

Aardig is wellicht te vermelden dat de bestuursvergaderingen in de periode 1903-1914 plaatsvonden in café Het Haantje of in Zomercare om 9.00 uur 's avonds en in de periode 1931-1940 in café-restaurant De Harmonie om 8.30 uur 's avonds. Hieruit blijkt in ieder geval dat men niet langer in de huiskamer van een bestuurslid vergaderde, maar een publieke ruimte verkoos

die wellicht meer in overeenstemming was met de maatschappelijke positie van de vereniging. Onder het voorzitterschap van Van Meeteren kwam de vereniging ook in het bezit van een prachtig vaandel. In de notulen van 1894 staat te lezen: "... Het glanspunt van den avond was zeker wel de aanbieding van een nieuw vaandel door 80 dames, die bij de goede wenschen, welke uitgesproken werden, ook zeer lief een vaandellied zongen". Het vaandel bevindt zich thans in museum De Lakenhal (zie Ingrid W.L. Moerman, *Met vlag en wimpel. Vlaggen en vaandels uit de periode tussen ca. 1800 en 1945* (Leiden 1980) 35-36; uitgegeven naar aanleiding van een gelijknamige tentoonstelling in Stedelijk Museum De Lakenhal van 23 november 1979 tot 3 februari 1980).

Nut en Vermaak richtte zich dan wellicht vooral op verstrooiing en onspanning van de kleine burgerij, maar daarnaast etaleerde zij toch ook een zekere maatschappelijke betrokkenheid bij degenen voor wie het leven er minder rooskleurig uitzag. Op 5 juli 1882 verging het schip 'De Adder' voor Scheveningen, waarbij twee leden der vereniging het leven verloren. Een liefdadigheidsuitvoering voor de nabestaanden bracht toen ruim f 500 op. En niet lang daarna werd op initiatief van voorzitter A.J.J. Booda in 1885 een liefdadigheidsuitvoering georganiseerd ten behoeve van werklozen, waarbij meer dan f 1.000 werd ingezameld. Veel gezinnen profiteerden in de strenge winter van dat jaar van de levensmiddelen die met dit bedrag werden gekocht en vanuit de woning van de voorzitter aan de Breestraat werden gedistribueerd. De toneelvereniging kende meer van dit soort activiteiten. Zo werd in 1916 het blijspel *Janus Tulp* opgevoerd waarvan het batige saldo bestemd was voor het Steun-Comité. Verder waren er ook uitvoeringen voor de gemobiliseerden gedurende de Eerste Wereldoorlog en in het Rijks-Opvoedingsgesticht, om er slechts enkele te noemen.

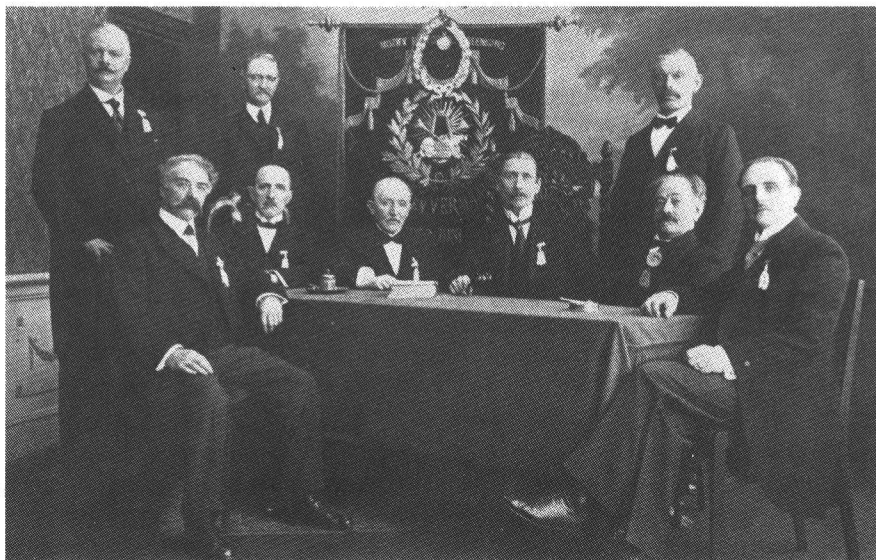
De periode 1903-1914 is met het Notulenboek van de bestuursvergaderingen goed gedocumenteerd. Op de kaft staat aangegeven dat het om het vierde notulenboek gaat, maar de eerste drie ontbreken helaas. Het is ook onduidelijk waar de notulen uit de periode 1914-1931 zijn gebleven. Bekend is dat de muzikafdeling in 1914 werd opgeheven wegens de oprichting van steeds meer verenigingen die zich uitsluitend op muziek toelegden. Ook is er over de jaren twintig wel iets bekend, want in 1924 bestond de vereniging vijftig jaar en werd een jubileumboekje samengesteld dat bewaard is gebleven.

Receptieboek van 'Nut en Vermaak', 1924.

In de jaren twintig van deze eeuw telde Nut en Vermaak zo'n driehonderd leden en er werden jaarlijks uitvoeringen in de Schouwburg gegeven en toneelwedstrijden georganiseerd. Ook vond er in het kader van het vijftigjarig bestaan een nationale toneelwedstrijd plaats in de Schouwburg met prijzen voor de beste uitspraak, het beste samenspel, de beste opvoering, de regie, de beste toneelspeler en de best gespeelde bijrollen. De prijzen bestonden uit gouden en zilveren medailles, plaquettes en geldprijzen van f 300 tot f 100, geschonken door niemand minder dan H.M. de Koningin, Z.K.H. Prins Hendrik, burgemeester Jhr.mr.dr. N.C. de Gijselaar, de 3 October-Vereeniging, het Leidsch Dagblad en vele anderen. De jury bestond uit mr. E.M. Meijers (hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden en voorzitter van de Schouwburg-commissie), dr. C.J. Wijnaendts Francken (letterkundige en lid van het Schouwburgbestuur) en de heer B.W. Menkhorst (toneelcriticus).

Uit het jubileumprogramma, dat het hele najaar bestreek, kan een indruk worden verkregen van het karakter van de toneeluitvoeringen en de balavonden. Op 30 juni 1924 vond in de grote zaal van de Stadsgehoorzaal een feestavond plaats met optredens van de conferencier Adriani, de humorist Andre Engelbregt, het vocaal kwartet Nijapian, bariton-zanger Gaston Leroux en "liedjes bij de gitaar" van Jan van Gelder met de medewerking van het strijkorkest 'Sappho'. Na afloop vond een bal plaats. Op 5 augustus werd om 8 uur 's avonds een concert verzorgd door het harmoniegezelschap 'Orpheus' in de tuin van café Zomerlust. Er werden werken ten gehore gebracht van Mendelssohn, Boiëldieu, Godard, Popy, Mozart, Strauss, Gounod, Blankenburg en Sidney Jones. Op 12 oktober organiseerde Nut en Vermaak in de Stadsgehoorzaal een cabaret-avond met een optreden van de 'Adriani-Follies' uit Den Haag. De opvoering van 9 november werd verzorgd door de Rotterdamse V.Z.O.D. Deze bestond uit het toneelstuk van Herman Heijermans 'De opgaande zon. Een spel van den Middenstand in 4 bedrijven' onder regie van Frits van Dommelen. En op 23 november volgde de uitvoering door de Haarlemse Toneelvereniging Jacob van Lennep van Geert Teis Pzn.'s 'De grond. Spel van boerenleven in drie bedrijven'. De Utrechtse rederijkerskamer 'Molière' kwam op 7 december aan bod met een toneelstuk in drie bedrijven van J.B. Schuil, genaamd 'Mesalliance'. 21 december speelde het Rotterdamse 'Mutua Amicitia' het toneelspel 'Onder één dak' van Jan Fabricius en op 15

Het bestuur van 'Nut en vermaak' in 1924, v.l.n.r. bovenste rij: J. van Leeuwen, C. de Raadt en P.J. van Staveren; onderste rij: L.J. Hageman, M.A. Susan, J.G. Wijnbeek, C. Versneij, D.A. Hageman en P.I.A. Wijnbeek.

januari 1925 was de beurt aan het Leidse Litteris Sacrum met een toneelspel 'Oud-Heidelberg' in 5 bedrijven van Wilh. Meyer-Förster. Nut en Vermaak betrad tenslotte op 25 januari 1925 het podium met de jubileum-uitvoering van 'De laatste eer. Toneelspel uit de Europese samenleving in Nederlands-Indië in 4 bedrijven' van Victor Ido (Hans van de Wall) en onder regie van P.I.A. Wijnbeek. Ter afsluiting van de jubileumfestiviteiten vond in de Stadsgehoorzaal een 'Groot luisterrijk Bal-Masqué' plaats op 21 februari met in de foyer een café-concert en in de receptiezalen een heuse champagnebar!

Het bestuur van de jubilerende vereniging bestond op 29 juni 1924 uit L.J. Hageman (commissaris), M.A. Susan (2e secretaris), J.G. Wijnbeek (secretaris), C. Versneij (voorzitter), D.A. Hageman (penningmeester), P.I.A. Wijnbeek (regisseur), J. van Leeuwen (commissaris), C. de Raadt (commis-

sis) en P.J. van Staveren (commissaris). Burgemeester De Gijselaar was toen beschermheer van de vereniging.

Met behulp van het bewaardgebleven leden- en donateursboek uit de jaren dertig kan eventueel nader onderzoek plaatsvinden naar de belangstellenden in Nut en Vermaak, want tot dusver is daarover niets bekend. Er is meer bekend over de wellevendheid, die men hoog in het vaandel voerde. Uit het reglement voor het 'Groot Luisterrijk Bal Masqué', dat op 21 februari 1925 plaatsvond, blijkt dat er zoals altijd strenge regels werden gehanteerd. "Het is niet geoorloofd te verschijnen in de kleeding eener geestelijke orde, eener andere sekse, van en als apache [!] en van een Nederlands uniform van den tegenwoordigen tijd ... Het is ten strengste verboden het masker op te lichten of anderen te hinderen in de uitoefening hunner rol." Het werd dus niet toegestaan om gekleed als apache-indiaan met alleen een hoofdtooi en een lendedoekje aan de feestavond deel te nemen.

Via het bewaardgebleven notulenboek uit de jaren dertig behoort ook nader onderzoek naar het wel en wee van de vereniging in deze periode tot de mogelijkheden. Maar over de periode na 1940 is tot dusver helaas (nog) geen materiaal voorhanden. Wel is duidelijk dat de toneelvereniging zich wist te handhaven. In 1974 bestond 'Nut en Vermaak' honderd jaar (zie *Leidsch Dagblad*, 16 april 1974). Er was toen sprake van een dalende lijn in het ledental. Naar verluid waren er eens duizend leden, maar omstreeks 1974 nog slechts zestig. De vereniging kreeg meer het karakter van een gezelligheidsvereniging, met tweewekelijkse kaartavonden, een carnavalsfeest (in de Grote Burcht) en het traditionele Bal-Masqué. Het bestuur bestond toen uit: J. Oudshoorn (voorzitter), M. Schipper (penningmeester), M. van Vliet (penningmeester), G. Roes en J. Koot. Hoe het de vereniging sindsdien verging is echter onduidelijk.

Laten we met een oude wens tot een afsluiting van deze korte aanwinstbeschrijving komen. In het *Programma der feestvieringen ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan* staat te lezen: "Nut en Vermaak' heeft zooveel meegemaakt, dat er wel een boek van kan geschreven worden." Dank zij de schenking van de heer P. Anker uit Voorschoten van deze nieuwe archiefaanwinst is daarvoor belangrijk bronnenmateriaal in ieder geval veiliggesteld. De Dirk van Eck-Stichting zal het archiefmateriaal overdragen aan het Leidse Gemeentearchief

waar het door belangstellenden kan worden geraadpleegd. Het bestaat uit onder meer het volgende:

- Notulenboek van 25 mei 1903 tot 28 juni 1914 (NB: op de rug staat vermeld: 4);
- Notulenboek van 24 november 1931 tot 20 maart 1940;
- Receptieboek 29 juni 1924 (bij het 50-jarig bestaan);
- Leden- en donateursboek, januari 1932 - juni 1940 (1933 en 1935 ontbreken);
- Schrift met administratie van o.a. kaartverkoop, 1945.
- 2 dozen met diverse folders, foto's, aankondigingen en dergelijke uit de periode 1925-1947.

Jaap Moes

NUT EN VERMAAK

No. 6
Zaterdag 2 Maart 1935
Anno 1927

Dit blad bevat Vereenigingsnieuws der Muziek- en Tooneelvereeniging «NUT EN VERMAAK»

ONZE Kleding munt uit door fijne coupe en prima bewerking
 STEEDS DE NIEUWSTE DESSINS **PEEK & CLOPPENBURG**

Haarlemmerstraat 181

Nieuw een smakelijk hapje uit BRUMMELKAMP's Automaten

Dag en nacht geopend

CROQUETTES - SALADES - GEBAK
 KOEK - CHOCOLADE - ENZ ENZ.

Foto- Artikelen

Uw adres voor
 Ontwikkelen
 en Afdrukken

Geljtenbeek's
 Fotohandel

Breestraat 79
 Telef. 1851

Bloemenmagazijn
B. ERADES

Speciaal adres voor het
 opmaken van diverse
 Bloemwerken

Rijnsburgerw. 128 „Tuinlust“, Rijnsburgerw. 1 (Kiosk)
 Stationsplein, t.o. Restaurant Zomerlust (Kiosk)
 Telefoon 2632

KOOLE NICOLA & Co.

Ook Uw bakker

Het aangewezen adres voor
 Uw Gebak en Chocolaterie
 bij Feestgelegenheden

Levendael 71-79 - Tel. 196 - Levendael 35

1827 1935

LEIDSCHER STOOMVERVERIJ
 EN CHEMISCHE WASCH-INRICHTING

Firma P. STOEKE

Stoomt en Verft alle Goederen

Fabriek Voldengracht 23, Tel. 3241
 Winkel Haarlemmerstraat 4
Dit de Pinnenwinkel, Tel. 3242, LEIDEN
 Den Haag, Spui 166, Telef. 113946

Drukker JAC. BAAR - Kruisstraat - Telef. 90

Programmaboekje met verenigingsnieuws, 2 maart 1935.

Boekbesprekingen

B. van der Weijde en H.M. van der Weijde-Oudenaarden, *Vrouwen op een bordje. Straatnamen in de Stevenschhof in Leiden*. Leiden 1993. 128 p., geïllustreerd.

Een van de aardigste boekjes die in de afgelopen tijd over Leidse geschiedenis zijn verschenen, is het boekje over de vrouwen waarnaar in de nieuwbouwwijk Stevenschhof straten vernoemd zijn. Het is een bundeling van zo'n 160 biografietjes van gemiddeld een halve bladzijde groot. Het vinden van de gegevens van soms naar de naam vrij bekend aandoende vrouwen blijkt heel wat moeite gekost te hebben, en in de verantwoording wordt meegedeeld dat een aantal gegevens ook niet op juistheid geverifieerd kon worden. Toch kan in zijn algemeenheid gesteld worden dat er ook bij nauwkeurige lezing vrijwel geen in het oog lopende fouten te vinden zijn. Het is vaak toch nog verbazingwekkend hoeveel detailinformatie boven tafel gehaald is. Het boekje is, afgezien van een foto van het Stevenschhofje op de Haarlemmerstraat, uitsluitend geïllustreerd met portretjes, en hoeveel moeite het gekost moet hebben om aan al die tronies te komen, is wel af te lezen uit de fotoverantwoording. Een meer diverse herkomst kan men zich amper voorstellen. Als het met de biografische gegevens hetzelfde gesteld is, zal dat zeker niet minder energie gekost hebben. Alle respect dus. De tekst is 'gescreend' door onder meer prof. dr. C.A. Zaalberg, en dat is zonder meer een garantie dat kromme zinnen en andere zonden tegen het Nederlands niet voorkomen. De tekst is dan ook prettig leesbaar.

Bij al deze lof moeten toch ook een paar kritische opmerkingen gemaakt worden. De Straatnamencommissie heeft de straatnamen dusdanig gekozen, dat indien enigszins mogelijk meteen blijkt dat het om een vrouw gaat, zodat

de gemiddelde Leidenaar die naam dan meteen in de Stevenshof zal zoeken. Helemaal gaat dat natuurlijk niet op, want ook in het verleden werden wel eens straten naar verdienstelijke vrouwen vernoemd (Magdalena Moons in de Staalwijk, Aaltje Noordewier in Zuid-West, Suze Groeneweg op het Waardeiland enz.). Daarom is in de regel de roepnaam van de betrokkene in de straatnaam verwerkt. Zo is er, om maar eens een greep te doen, een Barbara van Meertenstraat. Bij de verklaring wie dat was, geven de auteurs — althans naar ze in hun verantwoording zeggen — de volledige naam, maar in de praktijk blijkt dat slechts de eerste voornaam te zijn. In het voorbeeld staat er dan ook Anna B. van Meerten-Schilperoort. Dat die letter B. voor Barbara zal staan, kan iedereen wel vermoeden, maar het ware toch beter geweest dat volledig te geven. Nu is er veel informatie verloren gegaan, terwijl dit bij het verder nazoeken (welk effect alle betrokkenen toch zeker hopen dat bereikt zal worden) wel eens voor problemen zal kunnen zorgen. Dit te meer, omdat ook op de levensdata van de vrouwen beknibbeld is: bij genoemde Barbara van Meerten staat slechts dat ze in Voorburg in 1778 geboren is en in 1853 in Gouda overleden. Dit moet betreurd worden. Zeker de overlijdensdatum van in de twintigste eeuw overleden personen biedt het prachtige aanknopingspunt dat meteen in ongeacht welke krant gezocht kan worden naar een (korte) levensbeschrijving. Een geïnteresseerde in een bepaalde vrouw wordt nu veroordeeld om als het ware zich door dezelfde stapels biografieën, artikelen, persoonskaarten enz. te worstelen als de auteurs hebben moeten doen, zeker ook omdat iedere vorm van bronvermelding ontbreekt (die wordt voor een deel bijgeleverd op een los blad, maar dit soort inlegvellen wil nog wel eens zoekraken). Vrees voor teveel detaillisme of de besparing van een paar bladzijden druk mag toch zo'n onbedoeld effect niet hebben?

En dan eigenlijk mijn zwaarste kritiek: het aantal echt Leidse vrouwen in het geheel is toch al niet zo groot, maar de bijdragen over hen springen er niet bepaald uit door meer of nauwkeuriger gegevens, of verwijzing naar hun sporen nagelaten in Leidse archieven. Vooral het hoofdstuk over de stichteressen van hofjes is zwak. Er zitten ook teveel missers in. Zo wordt van Marie de Lannoy gezegd dat zij geboren is in Bondu in het Vlaamse graafschap Artois en dat haar man afkomstig was uit Wallonië. Bondu lag in het Franstalige deel van het graafschap Vlaanderen; Artesië of Artois is een totaal ander graaf-

schap. Jean Pesijn was afkomstig uit Rijssel of Lille, eveneens in Frans-Vlaanderen. Onder Wallonië wordt heel wat anders verstaan. Van Helena Verburg wordt beweerd dat zij in Den Haag geboren is; ik heb nimmer anders gehoord dan dat het Delft was, al heb ik dat nooit geverifieerd. Zij overleed in ieder geval niet in 1686, maar op 10 juli 1683, en niet al haar kinderen stierven jong: dochter Adriana werd 20 jaar, en pas haar overlijden was voor het echtpaar Meerman reden om een hofje te stichten. Bij Margaretha Simons iets dergelijks: zij stichtte in 1398 een klooster. De auteurs delen dan mede: "Het klooster bleef groeien. In 1458 [wat moet zijn 1464] werd het om die reden overgeplaatst naar een terrein ten oosten van de stad. Of Margaretha Simons deze overplaatsing nog heeft meegemaakt is niet bekend." Dit laatste is — afgezien van het dooddoenerige karakter van de opmerking — natuurlijk wel erg speculatief: als Margaretha het klooster stichtte op haar dertigste, moet ze negentig jaar oud geworden zijn, wat voor die tijd toch wel flink oud was. Het is jammer dat juist dit meest Leidse en historische deel de meeste onvolkomenheden bevat.

Wat weer wel geprezen hoort te worden, is dat zelfs aandacht geschonken is aan zaken die niet meteen met straatnamen geassocieerd zullen worden: de vermelding van namen van bruggen en bomen. Zo is er een Emma-linde (naar koningin Emma), zij het dat niet vermeld is wanneer die geplant is, en worden de gravinnen vermeld naar wie een zestal bruggen aan de rand van het Stevenspark genoemd is. Even afgezien van het feit dat gravin Margaretha van Beieren niet een zuster, maar de vrouw van keizer Lodewijk de Beier was, er zit een vreemde eend in de bijt. Daar hebben uiteraard de auteurs geen schuld aan, maar zij signaleren het feit ook niet. De Straatnamencommissie heeft Machteld van Gelre erbij gesleept, maar die had geen enkele relatie met Leiden of Holland en was — afgezien daarvan — geen gravin, maar hertogin. Dat haar verdiensten slechts bestonden uit het voeren van een successieoorlog tegen haar jongere zuster, zullen we dan nog minder zwaar rekenen: gravin Ada, Jacoba van Beieren en Margaretha van Beieren zijn tenslotte ook slechts bekend geworden als aanstichtster of slachtoffer van een successieoorlog.

In summa: een erg aardig boekje, dat een groot lezerspubliek verdient. Dit laatste wordt niet zonder reden gezegd: bewoners van de Stevenshof konden het gratis krijgen, maar ze moeten het ook wel lezen!

Projectgroep 'Boek LTB 75 jaar', J.M. van Marrewijk (eindredactie), *Blijvende dynamiek. 75 jaar geschiedenis van de Katholieke Land- en Tuinbouwbond LTB*. Deel I: 1915-1945; deel II: 1945-1990. 128 en 259 p.

Een uit twee fraai ingebonden delen bestaand gedenkboek is verschenen, overigens net op de valreep. De LTB was een produkt van de verzuiling, maar nu de verzuiling op zijn retour is en alom fusies plaatsvinden van bonden en verenigingen van verschillende signatuur die op eenzelfde gebied actief zijn, zeker in een krimpende markt als de agrarische wereld, is in 1991 de LTB gefuseerd met de (neutrale) Hollandsche Maatschappij van Landbouw onder de naam Westelijke Land- en Tuinbouworganisatie; de Christelijke Boeren- en Tuindersbond wilde de stap (nog?) niet zetten. Overigens werkten de drie bonden al vanaf de jaren dertig nauw samen, vooral ook door hun landelijke overkoepelende organisaties.

De eerste indruk van de delen is overweldigend: niet alleen fraai qua uitvoering en overdadige illustraties, maar ook het groot aantal deskundige medewerkers aan de tekst (waarvan op het titelblad van het tweede deel ook nog M.H. Hoogland met name genoemd wordt). De tekst is ook heel leesbaar en bevat niet overdreven veel drukfouten, waarvoor de eindredactie te prijzen is. Tot 1956 bestond het werkkerrein van de LTB uit de provincies Noord-Holland (behalve het Gooi), Zuid-Holland en Zeeland (behalve Zeeuws-Vlaanderen); door de bisschoppelijke herindeling was dat sedertdien de twee complete provincies Noord- en Zuid-Holland. "De regio Zeeland behoorde tot de randgebieden van het bisdom en daar was de organisatiegraad laag en de betrokkenheid met 'Haarlem' zwak". Maar dat kwam wellicht niet van één kant: er moet in "Holland" een schromelijk gebrek aan kennis over de Zeeuwse appendix bestaan hebben. In tal van bijdragen worden de plaatsnamen in het Zeeuwse afschuwelijk verbasterd, en ook al is mogelijk een aantal van die verbasteringen te wijten aan de tekortschietende kennis van de hedendaagse schrijvers (en eindredactie), vermoedelijk zijn heel wat ervan letterlijk overgenomen uit de bron, die dus al fout was. Maar dit kan geen afbreuk doen aan de totaalindruk: een prima produkt.

Vanzelfsprekend wordt uitvoerig ingegaan op de ontstaansgeschiedenis van de LTB. De 'Diocesane RK Land- en Tuinbouwbond' kreeg in 1915 de zegen

van de bisschop van Haarlem. Een grote rol daarbij speelde de te Leiden gevestigde Katholieke Sociale Actie (KSA), en dan met name de propagandist daarvan, A.H.J. Engels. Deze zorgde ervoor dat het aantal afdelingen (plaatselijk) en kringen (regionaal) sterk groeide, zeker nadat de in naam interconfessionele, maar in feite grotendeels katholieke, Noord-Hollandsche Boerenbond zich omvormde en voor 25 nieuwe afdelingen zorgde. Bovendien bleef het niet bij een praatclub. Men ging in verzekeringen ('Het Assurantiekantoor LTB', dat een enorme vlucht nam en in grote panden aan de Rijnsburgerweg en van 1967 tot 1975 aan de Hoge Rijndijk in Leiden gehuisvest was; opgegaan in Interpolis), richtte een NV Centrale Land- en Tuinbouwbank te Leiden op (failliet verklaard in 1922), evenals de Coöperatieve Handelsraad (in 1919 omgezet in een NV), een Coöperatieve Vereeniging LTB Export (opgeheven in 1922), een Vereeniging tot Verschaffing en Bevordering van Opvoeding en Onderwijs ten behoeve van den Land- en Tuinbouwende stand in het bisdom Haarlem (die tal van wat we nu 'groene scholen' noemen oprichtte) en het Boekhoudbureau LTB (later Centraal Bureau voor Landbouwboekhouden van den LTB en nog later het Accountantsbureau LTB, dat eveneens een grote vlucht nam en gevestigd was in Leiden).

De naam Leiden is diverse keren gevallen, en dat is ook de reden waarom dit boek hier besproken wordt. De rol van Leiden in de LTB was dan ook groot. Het secretariaat was eerst gevestigd in het onderkomen van de KSA, maar al in 1916 werd een pand op de Stationsweg gehuurd. Hier kwam ook de redactie van het Bondsorgaan te werken. Toen in 1922 het huurcontract afliep, vond men het eigenlijk toch wel meer voor de hand liggend dat een te Haarlem geregistreerde bond daar ook feitelijk gevestigd zou zijn, en een deel van de instellingen vestigde zich daar (later) op het adres Parkstraat 12 en sedert 1964 Dreef 22. Maar inmiddels had wel in Leiden het debacle met de bank zich voorgedaan, waarbij het aan de steun van zowel de bisschop als de Boerenleenbank te Eindhoven te danken was dat de schade nog binnen de perken bleef.

Behalve afdelingen en kringen kende de LTB ook de zeer belangrijke vakgroepen: voor akkerbouwers, veetelers, tuinders, bloembollenkwekers enz. Het boek is voor een deel ook daarnaar onderverdeeld. Het spreekt vanzelf dat uitvoerig verslag gedaan wordt van het wel en wee van al die soorten

agrariërs, in het eerste deel tot en met de oorlog en in het tweede deel in een periode dat de EEG nog maar weinig invloed had (tot 1965) en een periode dat de belangrijkste beslissingen in Brussel genomen werden (1965-1990). Maar steeds worden er weer onderwerpen behandeld die de hele LTB betreffen: zaken als het katholieke karakter (met geestelijke adviseurs, bedevaarten en nog zo het een en ander uit het Rijke Roomse leven), de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog, de naoorlogse emigratie, de Land- en Tuinbouw vrouwen, enz. enz. Vanzelfsprekend worden ook de onder de LTB-vlag varen- de instellingen voor verzekeringen, onderwijs, boekhouding en de Coöp. Handelsraad (in 1973 gefuseerd met Cebeco) uitvoerig behandeld. Er waren zoveel instellingen en zoveel bonden, organen en ambtelijke instellingen waarmee relaties bestonden, dat het de lezer, ook al is die enigszins thuis in dit specifieke wereldje, flink gaat duizelen van al die clubs en de afkortingen waarmee ze aangeduid worden. Maar daar kan zelfs de beste auteur niet veel aan doen.

Wie enig inzicht wil krijgen in de agrarische geschiedenis van de Hollanden of in concreto de (katholieke) streek rond Leiden, kan hier zijn hart ophalen. Ook al komt Leiden er soms niet zo goed vanaf ("TBC was een groot probleem en de markt van Leiden stond bekend als TBC-markt. Een groot deel van de koeien reageerde en een deel had zelfs 'open' TBC, tuberculose waarbij de smetstof kan worden verspreid"), de geschiedenis is toch te interessant om ongelezen te laten.

P.J.M. de Baar

A. Koningsveld, J.A. Jacobs, *Een Kamer aan de Rijn. 175 jaar geschiedenis van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland*. Leiden 1992. 284 p.

Een kloek boek is verschenen, dat de economische geschiedenis van Leiden (tot 1922) en het hele noordelijk gedeelte van Zuid-Holland (vanaf 1922) in kaart brengt. Allereerst iets over het boek als zodanig. Het is niet alleen kloek, maar ook degelijk vormgegeven. Dik en glanzend papier, rijk geïllustreerd met voor een flink deel nog onbekende foto's en prettig geschreven, zonder echte

missers of drukfouten. Wel kan men zich afvragen of er niet wat erg veel wit in zit: niet alleen de marges zijn fors, maar wanneer een stukje tekst niet precies in een kolom paste, is het meteen doorgeschoven naar de volgende kolom, waardoor soms flinke lappen wit ontstaan zijn. Maar dat zal de ontwerper wel fraai gevonden hebben.

Wat de inhoud betreft kan de auteurs alle lof toegezwaaid worden. Het is een heel moeilijk gebied en er zijn een paar flinke hindernissen te nemen: (uitvoerige) jaarverslagen werden slechts uitgebracht in de periode 1851-1872 en vanaf 1892 (dit jaartal vormde "dus" een cesuur in het boek) en zowel de Stadhuisbrand van 1929 als het bombardement van 1944, waarbij ook het pand van de Kamer aan de Stationsweg niet ongeschonden bleef, hebben voor het verloren gaan van heel wat archief van de Kamer gezorgd. Oudere publikaties waren er amper. Kortom, er is goed werk verricht door de oud-voorzitter van de Kamer en de historicus.

Allereerst wordt ingegaan op de voorgeschiedenis en totstandkoming van de Kamers, met name onder invloed van de plannen van het Franse keizerrijk met de voornaamste handels- en industriesteden van de geannexeerde Hollandse gewesten. Zo werd in 1812 bij decreet de oprichting van een *Chambre de Commerce* ook te Leiden bevolen, maar het is er toen niet van gekomen. In 1816 pikte koning Willem I het initiatief weer op en ditmaal kwam de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Leyden toch echt van de grond. Men beperkte zich puur tot het economische leven in Leiden; het omliggende platteland was grotendeels agrarisch. Wel werden later nog afzonderlijke Kamers in Katwijk (1879) en Hillegom (1917) opgericht, die vanzelfsprekend de nadruk legden op respectievelijk de visverwerkende industrie en bollenteelt en -handel. Pas in 1922 kon de Kamer ook voor het platteland gaan zorgen, hetgeen ook in de gewijzigde naamgeving tot uiting kwam.

Er werd steeds heel getrouw voor gezorgd dat alle takken van industrie in de Kamer vertegenwoordigd waren, waarbij vanzelfsprekend de nadruk erg sterk op de textiel kwam te liggen. Maar er waren ook wel leden die afkomstig waren uit de fabricage van of handel in zout (familie De Fremery), zeep (Dros en Tieleman), graan, hout (Van Hoeken), leer en alcohol (Hartevelt). Maar vandaag de dag is de vertegenwoordiging nog steeds gebaseerd op de voornaamste economische activiteiten, zoals industrie, groothandel en tussenperso-

nen, detailhandel, verzekeringswezen, horeca/recreatie, ambacht/dienstverlening, bankwezen, vervoerswezen, visserij en biotechnologie, dus zo vreemd is dat niet. Het had wel tot gevolg dat met name in de vorige eeuw de leden zeer lang zitting bleven houden en indien mogelijk een zoon lieten opvolgen. Maar het was toen toch een wat statische club: zo was de eerste secretaris maar liefst 42 jaar in functie en zijn opvolger 18 jaar. Het secretariaat stelde trouwens weinig voor: het was een van de vele bijbaantjes van Dozy, Olivier enz. Later werd het eerder een opstapje voor betere functies, tot het na 1922 een vrij belangrijke functie werd, mede door het groeiende personeel en de steeds toenemende taken (zoals het bijhouden van het Handelsregister, later ook het werk aan stichtingen en verenigingen), en de secretarissen weer zeer lang aanbleven (35 en 22 jaar).

De Leidse (economische) geschiedenis is door het verschijnen van dit boek weer een heel stuk toegankelijker geworden.

P.J.M. de Baar

H.A. van der Borg, *Vroedvrouwen: beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden, 1650-1865*. Dissertatie UvA; Wageningen 1992. 194 p.

Deze Amsterdamse dissertatie verdient een bespreking in dit *Jaarboek*. In de titel staat Leiden niet voor niets vooraan. De overgrote meerderheid aan gegevens heeft dan ook betrekking op Leiden; soms krijgt de lezer zelfs het idee dat de andere steden er slechts bijgehaald zijn om de gegevens over Leiden wat meer reliëf te geven. Overigens kunnen de geïnteresseerden in de geschiedenis van die andere plaatsen evenzeer hun hart ophalen, want ook al zijn de gegevens over hun plaats wat minder (mede omdat die steden toen ook véél kleiner waren dan Leiden), de auteur is er — zo te zien — wel in geslaagd vrijwel al het relevante archiefmateriaal boven water te krijgen.

Het boek is vlot geschreven (ondanks dat het een dissertatie is, en dus haast onvermijdelijk lijdt aan een sterke onderverdeling, statistiek e.d.) en bevat vrijwel geen druk- en andere fouten. Ook de inhoud mag er zijn. Er

wordt een indringend beeld opgeroepen van de opleiding, toegelaten handelingen, arbeidsomstandigheden en verdiensten van de vroedvrouwen. Overigens, wat die verdiensten betreft en wat je daar mee kon doen, is voor de Leidse (stads)vroedvrouwen vooral gerefereerd aan het idee van de welstand op basis van het kohier van 1749 zoals dat door Diederiks en anderen geconstrueerd is in het boek *Armoede en sociale spanning*, maar waartegen in het vorige *Jaarboek* door H.J.H. Mooren een aantal zeer behartenswaardige punten van kritiek geuit zijn; zelfs in een zo zijdelings verwante studie als deze wrekt zich meteen dat dat beeld niet klopt.

Vanzelfsprekend gaat de auteur diep in op de organisatie en reglementering van het vroedvrouwschap. Juist omdat dit zoveel sporen achtergelaten heeft in stedelijke keur- en resolutieboeken, is dit ook een vrij gemakkelijk toegankelijk terrein. Voor wat Leiden betreft is er ook veel archiefmateriaal bewaard gebleven van het *Collegium ad negotia artis obstetriciae*, terwijl ook de nabijheid van de Universiteit voor extra neerslag zorgde. Helemaal ideaal is het als er vanuit de beroepsgroep zelf gepubliceerd wordt, zoals door de Leidse stadsvroedmeester en praelector Cornelis Terne, die in 1784 zich bitter beklaagde over de vele fouten en wantoestanden bij de Leidse vroedvrouwen. Overigens is het een verdienste van Els van der Borg dat zij, ook al eerder in een artikel in het tijdschrift *Holland* (1990), ontleedt of zijn klachten wel terecht waren en hoe die ontstaan waren.

Alle aspecten die ter zake zouden kunnen dienen zijn voor het voetlicht gehaald. Zelfs genealogisch onderzoek is niet geschuwd om daardoor een idee te krijgen uit welke gezinnen de vroedvrouwen afkomstig waren. Al dit soort aspecten is te veel om op te noemen, laat staan diepgaand te bespreken. Dit boek is beslist een aanwinst voor de kennis over Leiden en zijn geschiedenis tot in de kleinste facetten. Wie iets wil weten over vroedvrouwen of de gezondheid in breder perspectief, kan dit beslist niet ongelezen laten — en zal zeker niet teleurgesteld worden!

P.J.M. de Baar

J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid*. Utrecht/Leiden 1991. 227 p.

In 1989 organiseerde de toen nog piepjonge Dirk van Eck-Stichting een studiedag over zeven eeuwen Leidse textielgeschiedenis. Dat was een stoutmoedig waagstuk, omdat de economische en sociale geschiedenis van Leiden tot de dag van vandaag wordt gedomineerd door twee van de grootste Nederlandse historici van de twintigste eeuw, de Leidse sociaal-historicus P.J. Blok en de Rotterdamse economisch-historicus N.W. Posthumus. Vooral de invloed van Posthumus is, dankzij zijn in totaal negen delen gewijd aan de Leidse textielnijverheid, bijzonder groot. Elk boek dat aan deze sector aandacht besteedt leunt sterk op het werk van deze Rotterdamse hoogleraar.

Omdat aan de Leidse universiteit veel aandacht aan onderzoek naar de geschiedenis van de Sleutelstad wordt besteed, lag het voor de hand dat de sociaal-economische geschiedenis van de textiel op lange termijn eens aandacht zou krijgen. De voordrachten die op de studiedag werden gehouden, kregen een plaats in dit boek, dat deel uitmaakt van de Leidse Historische Reeks, ook een recent gestarte onderneming. Het bevat veertien bijdragen die, op twee artikelen na, alle door Leidse historici zijn geschreven. In de twee jaar na verschijnen is dit werk, dat in de wandeling al 'het Stofboek' wordt genoemd, onmisbaar geworden bij Leids economisch- en sociaal-historisch onderzoek.

Toch is het merkwaardig dat deze bundel zo veel wordt gebruikt. Hij levert namelijk nauwelijks een eenheid op, maar geeft integendeel een staalkaart van wat historisch onderzoek op sociaal en economisch gebied kan opleveren. Het meest samenhangend zijn nog de drie bijdragen van de onderzoekers die de Middeleeuwen behandelen. D.E.H. de Boer komt daarbij tot nieuwe bevolkingscijfers voor Leiden en geeft ook aan dat de geschiedenis van de textiel teruggaat tot ca. 1275 en niet tot het tweede kwart van de veertiende eeuw, zoals Posthumus ruim tachtig jaar geleden meende. Ook A.J. Brand komt in zijn bijdrage over de crisis in de textiel rond 1500 tot andere opvattingen over de achtergronden daarvan. Hij ziet vooral belastingverhoging op de wolimport en de textielverwerking als oorzaken, waar Posthumus vooral externe oorzaken (stagnering van de woltoevoer) aanwees. De bijdrage van E.T. van der Vlist over de bewoners van de Weversteeg toont duidelijk aan dat

ook met het gebrekkige bronnenmateriaal uit de Middeleeuwen nog nieuw en belangrijk onderzoek is te doen.

Vertonen deze drie studies nogal wat overeenkomst, de eenheid is bij de volgende artikelen ver te zoeken. Toch doet de kwaliteit van de meeste artikelen niet onder voor die van de Middeleeuwse artikelen. B.M.A. de Vries schreef een gedegen bijdrage over de Leidse textiel van de zestiende tot de negentiende eeuw, waarin ook veel recente literatuur werd verwerkt. De bijdrage van E.M. Kloek, die overigens verschillende malen recent werd gepubliceerd, gaat over de plaats van de vrouw in de textiel. Waar vrouwenarbeid in de Leidse textielnijverheid te vinden was, wordt echter onvoldoende duidelijk. Op basis van min of meer goed uitgevoerd onderzoek valt te verdedigen dat dit bedrijf uiterst kapitalistisch was (Posthumus), vrouwen voldoende mogelijkheden bood (Howell), of dat vrouwen juist in marginale sectoren te vinden waren (Kloek).

Veel degelijker is het artikel van H.D. Tjalsma over de textielarbeiders in de achttiende eeuw. Het is sterk kwantitatief en daardoor een voorbeeld van een soort sociale geschiedenis dat zijn beste tijd heeft gehad. Maar de bijdrage is bepaald informatief en geeft duidelijk aan dat de rol van Leiden in de negentiende eeuw belangrijker was dan men tot nu toe aannam. Dat laatste is ook de mening van C.B.A. Smit, die de mechanisering van de Leidse textiel in de eerste helft van de negentiende eeuw beschrijft. Dit artikel geeft veel nieuw materiaal, en toont goed aan dat verschillende Leidse fabrikanten vanaf 1816, toen de eerste stoommachine in Nederland in een Leidse textielonderneming werd geplaatst, met veel energie en doorzettingsvermogen hun bedrijven moderniseerden. Tegenwerking daarbij ondervonden zij van de Kamer van Koophandel, die vaak negatief adviseerde over uitbreiding of modernisering van textiel fabriek. G.C. Quispel wijst in zijn bijdrage over aspecten van industrialisatie in de negentiende eeuw op hetzelfde verschijnsel. De teneur van zijn artikel is echter somberder dan die van Smit; misschien had hier het gebruik van andere bronnen dan de archieven van de Kamer van Koophandel tot een wat genuanceerder beeld geleid.

Een bedrijf dat veel aandacht heeft gekregen in het Leidse universitaire onderwijs en onderzoek is dat van J.J. Krantz en Zonen. Deze fabriek van wollen en lakense stoffen doorstond, zoals blijkt uit de bijdrage van S.J.

Beurze, oorlogen, conjunctuurveranderingen en verlies van markten. Toch kwam ook aan deze successtory in de jaren zeventig van deze eeuw een einde: een lot dat alle Leidse textielbedrijven ten deel viel. Aan deze aspecten wordt enige aandacht besteed in de bijdrage van H. de Vries die zelfs vergelijkingen met het buitenland trekt. Ook A. van Schelven plaatst de ontwikkeling in een perspectief, maar geeft alleen Nederlandse voorbeelden: Twente en Tilburg.

Een oorzaak die ter verklaring van de ondergang van de Leidse textiel vaak wordt aangevoerd, is het falend beleid van de gemeente. S. Groenewegen doet uit de doeken wat volgens haar de rol van de lokale overheid ten opzichte van de textielindustrie na 1945 is geweest. De laatste bijdrage in de bundel behandelt de mogelijkheden en problemen van de lokale en regionale geschiedenis. P.H.H. Vries geeft daarbij ook enkele voorbeelden uit de Leidse geschiedenis, maar zijn theoretische beschouwingen maken toch te weinig indruk op een publiek dat allereerst in zijn eigen geschiedenis of in de geschiedenis van de textiel is geïnteresseerd.

Het Stofboek is, dankzij zijn grote verdiensten en ondanks zijn — overigens beperkte — tekortkomingen een boek dat een waardevolle aanwinst is voor iedereen die belang stelt in de geschiedenis van Leiden. Ook als kijkboek is het geslaagd, omdat de vele afbeeldingen en plattegronden niet alleen mooi zijn maar tevens een duidelijk verband met de tekst hebben.

D.J. Noordam

E.J. Weterings (red.), *De kunst van het bewaren. Industrieel erfgoed in Leiden*. STIEL, Leiden 1992.

Vorig jaar bestond de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) vijf jaar. Dit lustrum ging niet ongemerkt aan Leiden voorbij. Zo kwam onder meer *De kunst van het bewaren* uit. Hierin zijn een aantal eerder verschenen artikelen opnieuw gebundeld, tesamen met enkele lezingen die STIEL in het kader van haar lustrumactiviteiten heeft georganiseerd.

Het eerste hoofdstuk bevat een herdruk van korte artikelen over monumenten van bedrijf en techniek die eerder zijn gepubliceerd in het verenigings-

blad *Stielz*. Achtereenvolgens wordt aandacht geschonken aan: de scheepswerf van de gebroeders Tijssen, de ijsfabriek van Voortman, de conservenfabriek van Schoondergang, de wollen dekenfabriek van Scheltema (thans De Droomfabriek), de zeepfabriek van Sanders, het fabriekscomplex van Clos & Leembruggen, de Leidse groenteveiling en het poldergemaal 'De Vereeniging' op de grens van Voorschoten en Leidschendam.

Het tweede hoofdstuk vormt in feite de catalogus van de tentoonstelling 'Kunst en Nijverheid in Leiden 1800 — 1950' die eind vorig jaar in het Gemeentearchief werd gehouden. Vooral de houtskooltekeningen van Christiaan le Roy (1884-1969), enige schilderijen en pasteltekeningen van Johan Christiaan Hermann Heyenbrock (1871-1948) spreken tot de verbeelding. Handig is het biografisch overzicht van verschillende kunstenaars en fotografen die Leidse arbeidstaferelen hebben vastgelegd.

In een volgend hoofdstuk staan drie bijdragen aan een studium generale van de Rijkuniversiteit Leiden uit het najaar 1992 centraal: B. Trinder's 'Industrial archeology: foundations for a discipline'; P. Nijhof's 'Industrieel erfgoed en de kunst van het vernietigen' en Ch. Jeurgens' 'Een ongewenste erfenis. Industrieel afval uit vroeger dagen'. Nijhof wijst in zijn bijdrage op het nagenoeg ontbreken van goede selectiecriteria bij de afweging: bewaren dan wel vernietigen van industrieel erfgoed. Zien we in de depots van musca een vestage opeenstapeling aan roerend goed ontstaan, met het lot van veel industriële monumenten is het droeviger gesteld. Op dit terrein heerst nog teveel willekeur en vaak dus ongecontroleerde vernietiging. Het meest sprekende voorbeeld in Leiden was wel de sloop van het Parmentiercomplex. Jeurgens laat zien hoe historisch onderzoek een belangrijke bijdrage kan leveren aan het opsporen van oude vervuilde industrieterreinen, maar ook de aard van de (bodem)verontreiniging inzichtelijk kan maken door de de productieprocessen van weleer te beschrijven.

In het laatste hoofdstuk wordt een geïllustreerde terugblik gegeven op de belangrijkste activiteiten van STIEL in de afgelopen vijf jaar. Het boek verbeeldt daarmee hoe deze jonge energieke stichting zich in de korte tijd van haar bestaan voor Leiden onmisbaar heeft gemaakt.

Jaak Slangen

Corrie Bink e.a. (red.), *'Ik zou nooit ergens anders willen wonen'. Vrouwen vertellen over de geschiedenis van de buurten Mareldorp en de Camp tussen de vijftiger en negentiger jaren.* Buurtcentrum Dijk 33, Leiden 1992.

Ingeklemd tussen de Oude Rijn en de Oude Vest met de lange Haarlemmerstraat er dwars door heen liggen twee eeuwenoude stadsbuurten: de Camp en Mareldorp, van elkaar gescheiden door een inmiddels gedempte Mare. Buurtgeschiedenis is de laatste jaren weer terug van weggeweest. Maar het uitzonderlijke van deze buurtgeschiedenis is dat zij door vrouwen is geschreven. De vijf vrouwelijke auteurs hebben hiervoor twintig sexegenoten geïnterviewd (hun namen staan vermeld in het dankwoord) en enige literatuur erop nageslagen. Overigens ontbreekt in de verantwoording: H.F. Dirksmeier & P.R.M. Schreuder, *Een grote winkel in een boomgaard. De geschiedenis van de bouwplaats van C&A aan de Haarlemmerstraat te Leiden* (Oegstgeest 1987). Dat is jammer, want met dit gelegenheidswerk hadden de schrijfsters ongetwijfeld hun voordeel kunnen doen.

Het boek kent een duidelijke thematische indeling. In vijf hoofdstukken komen 'wonen, werken, voorzieningen, verkeer en vrije tijd' aan de orde. Toch wordt het anecdotische in veel gevallen onvoldoende onderscheiden van de hoofdlijnen. Interessante interviewfragmenten gaan nogal eens verloren tussen algemene, minder terzake doende informatie of een curieuze opsomming zonder nadere toelichting. Niettemin laten de schrijfsters op ondubbelzinnige wijze zien — een en ander verluchtigd met een aantal prachtige foto's — hoe ingrijpend deze buurten in de afgelopen veertig jaar zijn veranderd. Hoewel vrouwen een heel eigen stempel hebben gedrukt op het buurtleven — nonnen op het verhoudingsgewijs grote aantal scholen en de hoeren in de Camp — vind ik het ontbreken van ook maar enige mannelijke geïnterviewde een onnodige tekortkoming die eenzijdige beeldvorming van dit buurtleven in de hand werkt.

Jaak Slangen

In de *Jaarboeken*
opgenomen artikelen

<i>Arnoldus, Rob</i>	Tegen de gewoonte in. De invoering van de werkloosheidsverzekering in Leiden, 1903-1909	1993, 134
<i>Baar, P.J.M. de</i>	Dirk van Eck en zijn reactie op het aanplakken	1993, 156
<i>Bouwens, Denise en Astrid Kreischer</i>	Werkloosheid in Leiden. Werkloosheidsbeleid en werklozenzorg in de gemeente Leiden, 1929-1939	1992, 130
<i>Boorts, Ad</i>	Leidse slaggers 1940-1946. Een onderzoek naar de middenstand	1991, 99
<i>Bourier, Jan</i>	"Wevers waren vroeger natuurlijk ook niet dom"	1993, 81
<i>Mooren, H.J.H.</i>	De heffing van het provisioneel middel in Leiden in 1748	1992, 18
	Crijn Visser. Een ondernemende claviger	1993, 90
<i>Noordam, Dirk Jaap</i>	Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en verzet van arbeiders van 1750 tot 1980. Achtergronden bij een onderzoeksverslag	1993, 18
<i>Otgaar, P.A.J. en J.F.J.G. van Schaik</i>	Bordeelhoud(st)ers in Leiden 1853-1875	1991, 50
	Illegale prostitutie in Leiden in de tweede helft van de negentiende eeuw	1992, 80
	De prostituant te Leiden in het laatste kwart van de negentiende eeuw	1993, 116
<i>Roos, Anjo</i>	Een 'swaarwgtigh ampt'? Vroedvrouwen en vroedmeesters in Leiden in de 18de eeuw	1990, 17
<i>Slangen, Jaak</i>	Sociale vernieuwing anno 1890: Arnold Kerdijk en H�el�ne Mercier en de Leidse arbeidsenquête	1990, 49
	Een hete zomer in Boskoop: een traumatische vergissing van Dirk van Eck in 1901	1991, 84
	Vooruit, in plaats van achteruit. De Leidse coöperatie 'Vooruit' sinds 1901	1992, 106

<i>Slangen, Jaak</i>		
Enkele aspecten van de strijd om de verzuiling van de Leidse arbeidersklasse (1880-1919)		1993, 46
<i>Smit, Cor</i>		
Stakingen in Leiden en de directe omgeving in de periode 1945-1960		1990, 103
De Leidse arbeidersbeweging		1993, 30
<i>Tjalsma, H.D.</i>		
Reactie op H.J.H. Mooren, 'De heffing van het Provisioneel Middel in Leiden in 1748		1992, 76
<i>Vlist, Ed van der</i>		
'In goeder vreden ende borgerlijke eenicheyt'. Leidse buurten in de zestiende eeuw		1989, 38
<i>Wortel, Dick</i>		
Woelige tijden in Leiden		1989, 61
<i>Zonneveld, Frans</i>		
Sociaal-economische conflicten in Leiden van 1880 tot 1980. Een vergelijking naar bedrijfstak en beroep		1992, 114
<i>Zuurdeeg, ir. J.</i>		
De dekenfabriek van de firma Jan Zuurdeeg en Zoon (1805-1933)		1991, 26

In de Jaarboeken opgenomen boekbesprekingen

- Bierman, Antoinette I., *Van artsenijsmengkunde naar artsenijsbereidkunde. Ontwikkelingen van de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw.* Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen: 26 (Rodopi, Amsterdam 1988)
P.J.M. de Baar 1992, 171
- Bink, Corrie e.a. (red.), *'Ik zou nooit ergens anders willen wonen'. Vrouwen vertellen over de geschiedenis van de buurten Maredorp en de Camp tussen de vijftiger en negentiger jaren* (Leiden 1992)
J. Slangen 1993, 190
- Borg, H.A. van der, *Vroedvrouwen: beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Leeuwarden, 1650-1865.* (dissertatie U.v.A. 26 mei 1992; Wageningen 1992)
P.J.M. de Baar 1993, 184
- ck, C.H.D.J. van, en P.J.M. de Baar, *Honderd jaar sociale woningbouw in Leiden: van Werkmanswoningen Eensgezindheid en Leidse Woning Stichting tot Woningbouw vereniging Leiden* (Woningbouwvereniging Leiden, Leiden 1991)
J. Slangen 1992, 172
- Hulkenberg, A.M. *Van Zanten 1862-1987. Gedenkboek, uitgegeven bij het 125-jarig bestaan der B.V. Koninklijke Nederlandsche Bloembollenweckerij en exporthandel Gebroeders van Zanten Hillegom* (J.H. Kok, Kampen 1987)
P.J.M. de Baar 1991, 139
- Koningsveld, A. en J.A. Jacobs, *Een Kamer aan de Rijn. 175 jaar geschiedenis van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland* (Leiden 1992)
P.J.M. de Baar 1993, 182
- Marrewijk, J.M. van (red.), Projectgroep 'Boek LTB 75 jaar', *Blijvende dynamiek. 75 jaar geschiedenis van de Katholieke Land- en Tuinbouwbond LTB, deel I 1915-1945, deel II 1945-1990*
P.J.M. de Baar 1993, 180

- Meerdink, Jorien en Astrid Jansen en Trude Poot, *Bollenpelsters gevraagd. Seizoenarbeid van vrouwen in de Zuidhollandse bloembollenstreek tussen 1900 en 1960* (Wolters-Noordhoff, Groningen 1988)
P.J.M. de Baar 1992, 169
- Moes, J.K.S. en B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht/Leiden 1991)
D.J. Noordam 1993, 186
- Weijde, B. van der en H.M. van der Weijde-Oudenaarden, *Vrouwen op een bordje. Straatnamen in de Stevenshof in Leiden* (Leiden 1993)
P.J.M. de Baar 1993, 177
- Weterings. E.J. (red.), *De kunst van het bewaren. Industrieel erfgoed in Leiden. STIEL* (Leiden 1992)
J. Slangen 1993, 188

Verworven archieven en foto- en filmmateriaal

De in de Jaarboeken opgenomen besprekingen en aankondigingen van recent verworven archieven en foto- en filmmateriaal van belang voor de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken worden hieronder vermeld. Tussen haakjes staat de aard aangegeven van het materiaal, dat zich bevindt in het Gemeentearchief Leiden.

3 oktober 1969 (film)	1992, 16
'Al Mizan', Marokkaanse krant	1991, 136
Algemene Nederlandse Metaalwerkers Bond, afd. Leiden (archief)	1990, 116
Ambachtsschool (archief)	1991, 135
Boot, fa. (archief)	1992, 165
Botermarkt 12, winkelpand (foto's)	1991, 133
Chili-front (archief)	1991, 136
Drukkerijen (archieven)	1991, 136
Endegeest (archief)	1992, 167
Gevulei (archief)	1991, 137
Groentenveiling, Coöperatieve (archief)	1991, 135
Grofsmederij (oudste aandeelhoudersregister)	1991, 136
Grofsmederij, pensioenfonds (archief)	1992, 165
Hubrecht, fam. (archief)	1992, 166
'In de Vroolijcke Arke' (archief)	1991, 137
Inenting 1957 (film)	1992, 16
Jongerenbeweging verbonden met de FNV (archief)	1990, 119
Krantz, J.J. en Zoon (foto- en filmcollectie Van Diest)	1989, 36
Leiden in de jaren zestig (film)	1992, 16
Leids Universiteits Fonds (archief)	1991, 137
Leidsche Broodfabriek (archief)	1992, 165
Leidsche Hout, aanleg (foto's)	1991, 134
Muziek- en Toneelvereniging 'Nut en Vermaak'	1993, 168

Njord (1874-1988)	
en Koninklijke Nederlandse Studenten RoeiBond (1882-1983) (archief)	1992, 168
Pacifistisch Socialistische Partij, afd. Leiden (archief)	1991, 138
'Vereeniging van Onderwijzers en Onderwijzeressen in het derde district van Zuid-Holland' (archief)	1993, 162
Woningcorporaties (archieven)	1991, 135